

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Тимів І.** Турецько-татарський похід у Галицьку землю в 1676 р.: облога Станіслава 3
Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні 17
Сидорчук Т. Українські землі на початку XVIII століття в картографічному та історико-географічному дослідженні офіцера війська Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга . 33
Філіпова Г., Горькова А. Козацько-старшинська опозиція князю О. Меншикову в Стародубському полку 40

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Фурсова Ю.** До питання дослідження садиби гетьмана Кирила Розумовського в Батурині на вулиці Київській (на матеріалах ЦДІАК України, м. Київ) 47
Сергєєв С. Відбудова споруд та приміщень Чернігівського історичного крайархіаву в 40–50-х рр. XX ст. 51

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Шумило С.** «Сіверський архієпископ» та опальний митрополит Ісайя (Копинський) як натхненник козацьких повстань та чернечого відродження в Україні у XVII ст. 58
Шуміло В. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х років у справах духовенства Істинно-Православної Церкви 70

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 14) 76
Березенко Б., Лукін Д. Підготовчий документ до листа-угоди між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1584) 119
Сповідна книга села Баби 1746 р. (підготовка до друку та вступний коментар **Дмитра Казімірова**) 122

РОЗВІДКИ

- Кривошея І.** Бунчуковий товариш Федір Маркович у дзеркалі свого тестаменту 165
Назарова В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках . 178
Белько О. Організація лабораторних дослідів глини та поливу в гончарних навчальних закладах Полтавського губернського земства (1894–1916 рр.) 185
Миколенко Д. Поразка Болгарії у Першій світовій війні в оцінках Народно-ліберальної («стамболовістської») партії . . 197

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

- Пришляк В., Гжеськов'як Р., Циганок О.** «Щасливе пророцтво», або «Прогностик щасливий»: панегірик Пилипа Орлика миргородському полковникові Данилу Апостолу. . . . 203

МЕМУАРИ. СПОГАДИ

- Соломаха С.** Революція Гідності для мене була Третім Майданом. 221

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Музика Ю.** Половець В.М. Половці і Київська Русь. Чернігів, 2017. 230
Демченко Т. Казімір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. Харків–Чернігів, 2018. 234
Луговий О. Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.: монографія / Ігор Лильо. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 237

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самоїленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Лушняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острянюк

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Папакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Апіфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. М. Герасимчук

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка; Національна спілка краєзнавців України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол №9 від 24 квітня 2019 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837 - 13677Р від 03.04. 2019

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14013, Чернігівська обл., м. Чернігів,
вул.Гетьмана Полуботка, 53.

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.83/.86):94(470.41) «1676»

Іван Тимів

●

ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИЙ ПОХІД У ГАЛИЦЬКУ ЗЕМЛЮ В 1676 Р.: ОБЛОГА СТАНІСЛАВОВА

У статті здійснено спробу простежити похід турецько-татарського війська у Галицьку землю восени 1676 р., охарактеризовано чисельність військових сил обох сторін, маршрут ворожих загонів, захоплення ними замків і міст краю, обставини облоги османцями Станіславівської фортеці та її захист, стратегічне значення цієї події.

Серед тактичних прийомів ведення війни ординцями активно використовувалася тактика дроблення військових сил під час нападу, що сприяло підвищенню безпеки кінних підрозділів і давало змогу максимально збільшити грабіжницькі та руйнівні наслідки нападу.

Важливим сегментом татарського походу 1676 р. було захоплення людей у неволю (ясир), рухомого й нерухомого майна. Це ставало запорукою поліпшення матеріального становища ординців, давало їм зацікавленість щодо участі в наступних набігах. Для турецького султана й кримського хана грабіжницькі походи в українські землі були засобом реалізації їхніх зовнішньополітичних планів.

Ключові слова: похід, турки, татари, Станіславівська фортеця, облога, Ян Денненмарк.

На початку 30-х рр. ХХ ст. накладом автора вдруге вийшла друком історична розвідка¹ історика Чеслава Хованця «Станіславів 1676 р.»², присвячена 250-річчю оборони гарнізону Станіславівської фортеці під орудою коменданта Яна Денненмарка³ від татарських військ Ібрагіма-паші Шайтана у вересні 1676 р. Переклад цієї праці з польської мови виконав Юрій Угорчак⁴.

Загалом історична література, присвячена подіям 1676 р. на галицьких землях, не надто об'ємна. Цій темі присвячені розвідка Францішка Ключицького. Окрім відомості про облогу Станіславівської фортеці восени 1676 р. містяться у

---

1 Перше видання побачило світ в середині 1920-х рр.

2 Chowaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. 18 s.

3 В історичній літературі немає одностайності в цьому питанні: Садок Баронч стверджує, що керівником оборони був Ян Камінський, підстароста, комендант фортеці, учасник битв з московитами під Чудновом (27. 09 – 2. 11. 1660 р.) на Житомирщині та з турками під Хотином 11 листопада 1673 р., тоді як Чеслав Хованець комендантом фортеці і керівником оборони вважає полковника Яна Денненмарка [Баронч, Пам'ятники. С. 21–22; Howaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. С. 12]. Не виключено, що обидва очільники спільно здійснювали керівництво обороною, виконуючи при цьому різні функції. Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 25–29.

4 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 25–29.

працях Володимира Грабовецького⁵, Мартина Струмінського⁶, Івана Бондарева⁷, Садока Баронча⁸, Чеслава Хованця⁹, Домініка Хіровського¹⁰, Януша Волінського¹¹, Даміана Орловського¹², Марека Вагнера¹³ та інших.

Отже, фрагментарність відомостей про події турецько-татарського наступу в історичній літературі, певна упередженість зарубіжних авторів в оцінці значимості оборони Станіслава та відсутність цілісного дослідження з означеної проблеми зумовлюють актуальність вивчення походу турецько-татарських військ у Галицьку землю восени 1676 р.

Мета цієї статті – простежити похід турецько-татарського війська в Галицьку землю восени 1676 р., охарактеризувати чисельність військових сил обох сторін, маршрут ворожих загонів, захоплення ними замків і міст краю, обставини облоги турками й татарами Станіславської фортеці та її захист, значення цієї події в історії краю.

Методологічною основою написання статті стали наукові принципи системності, всебічності, історизму. У процесі дослідження означеної проблеми залучено проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи дослідження.

Джерельну основу публікації становлять «Реляція Дмитра Вишневецького з кампанії 1676 р.»¹⁴, «Щоденник Михайла Паца»¹⁵, листування короля Яна Собеського з підданими¹⁶ та інші.

Воєнно-політичне становище Речі Посполитої напередодні вторгнення османських військ було складним. Король Ян Собеський (коронований 2 лютого 1676 р.), враховуючи всі ризики майбутньої воєнної кампанії, запропонував сейму збільшити чисельність армії до 50 тис. коронного й 16 тис. литовського війська, що й було погоджено на коронаційному сеймі. До того ж король пропонував доозброєння легкої кінноти й панцерних списами, підвищення оплати драгунам, включення до військового реєстру 4 тис. козаків тощо. Однак зреалізувати ці плани не вдалося. А тим часом на початку червня 1676 р. з метою захисту Руського воєводства й Волині створено два військові табори: для коронних військ біля Щирця (Львівська земля), а для литовських – під Берестечком. Проте військо збиралося вельми повільно, до того ж, воно було малочисельне, тому від генеральної битви довелося відмовитися.

5 Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Друга половина XVII ст. Т. 3. Івано-Франківськ, 1993. С. 60–61; Його ж Історія Івано-Франківська (Станіслава). З найдавніших часів до початку XX ст. Т. 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. С. 36–40; Його ж Ілюстрована історія Прикарпаття. Друга полов. XVII–XVIII ст. Івано-Франківськ, 2003. С. 76–78.

6 Струмінський М. Історія міста Станіслава / переклад з російської І. Бондарева та І. Монолатія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 54 с. (Серія «Моє місто» № 8).

7 Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 124 с. (Серія «Моє місто» № 2); Його ж Історія Станіславської фортеці. Станіславська фортеця. Збірник статей / упорядники: Іван Бондарев та Зеновій Федунків. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. С. 7–18. (Серія «Моє місто» № 26).

8 Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich, z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów zebrał x. Sadok Barącz (od 1383–1799) Lwów: nakł. Manieckiego, druk. Ossolińskich, 1855. – 310 s.; Його ж Pamiętnik miasta Stanisławowa Lwów, druk. Zakł. Nar. Ossolińskich, 1858. 191 s.

9 Chowaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. 18 s.; Його ж Sobieski w Stanisławowie. Kurier Stanisławowski, 1933, 16 września.

10 Chirowski D. Dzieje miasta Tyśmienicy. Lwów, 1938. 73 s.

11 Woliński J. Diarjusz Micha[ła] Paca // Przegląd Historyczno-Wojskowy / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. Tom II. Zeszyt 1. Warszawa, 1930. S. 152–156; Його Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 293–303; Його ж Od Chocimia do Żórawna (1673–1676) // Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. T. XLIX. Kraków, 1948. S. 235–238.

12 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. 252 s. (seria: «Historyczne bitwy»).

13 Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. 375 s.

14 Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 293–303.

15 Woliński J. Diarjusz Micha[ła] Paca // Przegląd Historyczno-Wojskowy / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. Tom II. Zeszyt 1. Warszawa, 1930. S. 152–156.

16 Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 / Studia i materiały do historii wojskowości. Tom XVI. Część I. Warszawa, 1970. S. 233–240.

Непевною була й політична ситуація. Під впливом габсбурзької агітації озвалися певні особи супроти короля, які побоювалися, що Собеський використає армію для запровадження абсолютизму в країні й для розправи над прихильниками брандербурзького претендента на престол. На зовнішньополітичній арені польські дипломати на чолі з Яном Карвовським ще з кінця 1675 р. за посередництва Франції, Молдавії й Семигороддя вели перемовини з Портою про мир¹⁷. За таких несприятливих політичних обставин й розпочиналася осіння воєнна кампанія 1676 року.

Перш ніж перейти до розгляду походу османських і татарських військ у галицькі землі, варто схарактеризувати стан оборони краю.

Формування системи оборони Галицької землі Руського воєводства відбувалося під впливом нових зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників, які спонукали королівських чиновників, магнатів та шляхту до дій, що коригували доктрину безпеки східних кресів. Концепція організації державного захисту складалася з трьох елементів: інформування про небезпеку й відстежування руху супротивника; пасивного захисту з використанням оборонних об'єктів; активного протистояння нападам силами військових підрозділів¹⁸.

Важливим чинником будівництва оборонних об'єктів Галицької землі були військові дії сусідніх держав: Османської імперії та її васала – Кримського ханства. Однак головним фактором його активізації послужило збільшення кількості татарських і турецьких нападів. Незважаючи на реальну небезпеку, роль активної оборони часто зводилася нанівець через нечисленне наймане військо, слабку його організованість, а також утримання магнатами власних надвірних хоругв. Завданням підрозділів оборонних відділів на чолі з польним гетьманом була зупинка великих сил супротивника. Проте слабка мобільність шляхетських підрозділів не могла скласти конкуренцію рухливим чапулам степовиків. Основний тягар оборони лягав на пасивний захист з використанням оборонних об'єктів. Укріплені міста, замки, інкастельовані церкви, костели, монастирі, імпровізовані сільські укріплення надавали захист місцевому населенню й служили опорними пунктами й базою провіанту для «поточної оборони». Замки в Галицькій землі були побудовані вельми густо, тому розміщувалися не оборонними лініями, а групами: Червоногородський, Язловецький, Бучацький, Теревовлянський, Коропецький, Коломийський та Галицький належали до західно-подільської групи. Оборонні об'єкти Галицької землі розташовувалися за принципом надрічних оборонних ліній уздовж Дністра, Прута, Бистриці, Золотої і Гнилої Липи, Стрипи, Серету, Збруча¹⁹.

У першій половині XVII ст. західноєвропейські фортифікатори в Руському воєводстві будують перші об'єкти бастионного типу. Бастионна система оборони поступово витісняє баштово-стінові оборонні об'єкти, хоча й не стає масовою. Мури зводять нижчими, місця веж і башт займають земляні чи деревоземляні бастеї й бастиони, придатні для ведення не тільки фасового, а й фланкового вогню. Оборонні об'єкти нового типу стають складовою частиною «магнатської системи фортець»²⁰.

Головними опорними пунктами у Галицькій землі були Богородчанська (1640-ті рр.), Станіславівська (1662) і Маріямпільська (1692) фортеці бастионного²¹ типу. Важливе оборонне значення мала також Пнівська фортеця²².

Історик Зеновій Федунків виділяє чотири періоди активізації фортифікаційного будівництва: перший охопив 1600–1610 рр. (закладення і модернізація замків), другий – 1624–1648 рр. (будівництво нових замків і міських укріплень на фоні економічного

17 Chowaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. – С. 4; Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 205–208.

18 Федунків З. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.): дисертація канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2017. С. 88, 90.

19 Федунків З. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.): дисертація... С. 92.

20 Федунків З. Станіславів на давніх мапах та планах. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2014. С. 5–6, 30–31; Його ж Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.): дисертація... С. 104.

21 Podhorodecki L. Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa, 1987. S. 95.

22 Мицан М. Пнівський замок // Західний кур'єр. 2004. 30 верес. № 41. С. 6

зростання), третій – 1658–1670-і рр. (модернізація найбільших замків і фортець на Золотому Шляху, викликана загрозою війни з турками), четвертий – 1690-і рр. (спорудження унікальної Маріямпільської фортеці)²³.

Упродовж третього і четвертого періодів активізації оборонного будівництва ініціативу у шляхти перехоплюють воєводи, великокоронні й польні гетьмани. Необхідність спорудження і зміцнення фортифікацій була викликана загрозою війни з османами. На заклик заможних шляхтичів до Польщі прибувають італійські, німецькі, голландські, французькі військові інженери й архітектори, які проектують твердині, використовуючи найновіші досягнення. У XVII ст. в Галицькій землі зводять бастионні замки та фортеці французької і голландської шкіл фортифікації. Пізніше місцева шляхта через відсутність коштів не могла дозволити собі запросити іноземних інженерів-фортифікаторів. Тому менші оборонні об'єкти продовжували будувати «доморослі архітекти», що не знали поступу мистецтва фортифікації й продовжували споруджувати замкові укріплення в системі середньовічної (баштово-стінової) фортифікації з невеликими модифікаціями щодо укладу стрільниць²⁴.

У 1670-х рр., готуючись до війни з турками і татарами, активну роботу з будівництва оборонних споруд у Руському воєводстві розгорнув великий коронний гетьман Ян Собеський. Фортеці і замки краю лежали майже в руїнах, і навіть якщо й деякі укріплення зберігали певну обороноздатність, то бракувало озброєння й залоги. Даремно гетьман намагався вплинути на сейми Речі Посполитої і короля, щоб зміцнити оборонні укріплення і забезпечити оплату жовнірам. Не дочекавшись підтримки, він на власні кошти укріплював замки і фортеці й постачав гарнізонам усе необхідне²⁵.

У 70-х рр. XVII ст. згадуються укріплене місто Калуш та 5 замків: Новицький, Калуський, Галицький, Станіславівський, Тисменицький²⁶. А на Галицькому Поділлі – фортеці в Бережанах, Бучач, Залозцях, Теревовлі, Язлівці²⁷ та ін. Значна частина цих оборонних об'єктів потребувала відновлення.

Звісно, гетьманові не вдалося належним чином забезпечити численні замки й фортеці Галицької землі, тому з приходом османських і кримських військ вони не були готові чинити належний опір напасникам, а тому ставали легкою здобичкою супротивника. Сучасників дивувала та обставина, що на шляху просування ворожих військ населення зайняло позицію вічікування й майже не чинило опору. В умовах загальної невідповідності до захисту оборонних об'єктів (за винятком небагатьох: Бережани, Галич, Єзупіль, Станіславів, Пнів та ін.) це було неможливо, фортифікації залишалися у напівзруйнованому занедбаному стані (Тисмениця, Глумач, Ягільниця, Язлівець та ін.), що засвідчує огляд Ульріха фон Вердума²⁸.

Про наближення турецької армії Ібрагіма-паші (правителя Кандії) до кордонів Речі Посполитої у Варшаві (до 1596 р. столицею був Краків. – **І. Т.**) було відомо ще в середині червня 1676 р. Одночасно з Криму насувалася армія татарського хана Селім Гірея I (1671–1678). Річ Посполита, приспана ілюзією миру, виявилася неготовою дати відсіч ворожій навалі. На всьому прикордонні від Залозець до Станіславова вартували лише невеликі військові загони²⁹.

Тим часом турецький воєначальник Ібрагім-паша, перетнувши Дунай неподалік Цецори, очікував на татарське військо, але 10 липня 1676 р. несподівано помер у таборі. Новим вождем турецької армії, що налічувала 80 тис. воїнів, обрано Ібрагіма

23 Федунків З. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.): дисертація... С. 105.

24 Там само. С. 107, 118.

25 Zielinski H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd historyczno-wojskowy. Warszawa, 1930. T. 2. Z. 1. S. 2, 3.

26 Zielinski H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd historyczno-wojskowy. Warszawa, 1930. T. 2. Z. 1. S. 33, 35, 38.

27 Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 297.

28 Сварник І. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі...1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. Жовтень. 1983. № 10. С. 100–101.

31. Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 5–6.

на прізвисько Шайтан, діючого пашу Дамаска³⁰. Поміркованішим за Даміана Орловського у визначенні чисельності ворожого війська був Януш Волінський, який вважає, що Ібрагім-паша привів 25 тисяч воїнів, а кримський хан Селім Гірей – 30 тисяч³¹. Об'єднане військо налічувало 55 тис. вояків. На думку Януша Паєвського, під орудою Ібрагіма-паші було близько 40 тис. турків і стільки ж орди³². Разом майже 80 тис. воїнів. Отже, сучасні дослідники подають чисельність військ супротивника зі значними розбіжностями, що зумовлено використанням різних джерел. Беручи до уваги статус командувачів, ближчими до реальності є обчислення Януша Волінського – 55 тис. турків і татар. Король Ян Собеський зміг протиставити цій потузі лише 20 тис. воїнів³³.

Тим часом новий очільник османської армії також не наважувався самостійно вторгтися у володіння Речі Посполитої й продовжував очікувати на підхід татар. Він наказав війську, підвладному османам молдавського та волоського господарів, до приходу орди збудувати неподалік Хотина міст через Дністер для переправи об'єднаних сил.

Обидва війська об'єдналися біля Кишинева й вирушили в напрямку Кам'янця й Хотина. Перші сутички з ординцями мали місце поблизу Устя (*сьогодні це с. Зелене Устя Монастириського району Тернопільської області. – І. Т.*). Тут ротмістр Андрій Демідецький зіткнувся з татарським чапулом, який повертався з ясиром з-під Богушова (Бовшева) й Рогатина. Від полонених татар гетьмани дізналися про подальші плани орди³⁴.

3 серпня турецько-татарське військо пододало Дністер й рушило в напрямку Чорткова, де турки опанували замок, а Ягельницьку твердиню захопили одним легким штурмом. 1 вересня через недбалість коменданта без опору піддався Язловець, де фортецю було зруйновано. Ібрагім без спротиву зайняв замки в Бучачі, Золотому Поточі, Раківці. Тим часом татарські чапули з-під Язлівця попрямували в околиці Стрия, Дрогобича, Самбора, розійшлися в різних напрямках Галицької землі, зокрема в керунку Коломиї, Пнева, Маняви, Солотвина. Вони зайняли недостатньо укріплену Тисменицю, а далі, рушили на Станіславів, Єзупіль, Галич³⁵. У листі Яна Собеського від 10 серпня 1676 р. мовиться про різні напрямки руху ворожих сил: «одні пішли за Дністер Єзупіль, Галич, Тисменицю добувати, а інші – до Станіславава»³⁶.

Подолавши Дністер, передові загони татар завдали руйнівного удару Городенківському замку, яким тоді володів Іоанн Потоцький, Брацлавський воєвода. Напад стався другого дня після свята Івана 9 липня 1676 р. (*тут слід читати 9 серпня або це був якийсь окремих набіг, бо 9 липня османи були ще на Дунаї. – І. Т.*). Напасникам дісталися чотири гармати, з яких одна пошкоджена, гонтовий мушкет, 22 гаківниці, з яких 11 без лож, одна зламана рушниця, продукти харчування, коштовності³⁷. В умовах вельми повільного збору польського війська та недостатньої його кількості на військовій раді (12. 09. 1676 р.) з метою стримування натиску татар було прийнято рішення спрямувати один відділ із 3 тис. кінноти на чолі з холмським старостою Жевуським під Тернопіль, а

30. Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 209; Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 295.

31. Woliński J. Od Chocimia do Żórawna (1673–1676) // Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. T. XLIX. Kraków, 1948. S. 237.

32. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich / Janusz Pajewski. Poznań: Wyd-wo Poznanskie, 2003. S. 187.

33. Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2018. № 4 (142). С. 18.

34. Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. С. 208, 209; Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 295, 296.

35. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Друга половина XVII ст. Т. 3. Івано-Франківськ, 1993. 60–61; Chowanec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. С. 6; Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 297.

36. Jan Sobieski Listy do Marysienki, oprac. Leszek Kukulski. – Warszawa: Czytelnik, 1962. С. 461.

37. Сіреджук П. Городенківська фортеця // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. Городенка, 2014. Ч. 24–25. С. 164.

другий чисельністю біля 5 тис. воїнів під орудою коронного стражника Міхала Зброжка – на Покуття. Тут відділи М. Зброжка тричі успішно зближалися в двобою з чапулом Алі-мурзи поблизу Устя (*село Снятинського району Івано-Франківської області*. – **І. Т.**), Кулачківців й Делятина³⁸.

15 серпня Міхал Зброжка отримав королівський наказ – «зруйнувати міст через Дністер». 19 серпня п'ятдесят польських хоругв разом із козацькими полками Тимофія Барабаша (1000 вершників) та кількома сотнями добровольців зі Станіслава напали на молдавсько-татарську варту, що пильнувала міст. Нападники частково порубали й спалили переправу. Кримський хан був розлючений цією зухвалістю, обіцяв «з ясиру будувати дороги та поруйнувати замки й міста краю». Пошкодивши міст, Зброжка розбив турецько-татарський відділ на лівім березі Дністра та біля Кам'янця й разом з Жевуським попрямував до Щирця, де збиралося польське військо³⁹. Про втрати відділу Зброжка під час збройних зіткнень з татарами Даміан Орловський воліє не згадувати, адже командувач польського відділу розпорочив свої сили: шість хоругв він залишив для захисту Волині⁴⁰. Загалом полякам й козакам тоді поталанило, бо за півтори милі від хотинського мосту кочувала ціла орда⁴¹. У випадку її наближення відділ Зброжка міг загинути повністю. Ординці дізналися про дії поляків, але запізно – ті встигли відійти. Важливо також з'ясувати стан оборондатності Станіславської фортеці напередодні появи супротивника. У 1662 р. київський воєвода Андрій Потоцький за проектом інженера-фортифікатора й підполковника пішої гвардії Франсуа Корассіні заклав Станіславівську фортецю. Найважливішим джерелом відомостей про первісний вигляд Станіславівської твердині є опис німецького мандрівника Ульріха фон Вердума (1632–1681), який відвідав Станіславів узимку 1672 року. Згідно з його нотатками, початково «укріплення складались з шести правильних земляних бастионів⁴², нижче яких частокіл з поставлених сторч цілих дубів. Замок теж дерев'яний, але вже звезено балки, цеглу й кам'яні плити для важкої будівлі»⁴³.

38 *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XVI. Część I. Warszawa, 1970. S. 234; Wagner M. *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 245.

39 *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XVI. Część I. Warszawa, 1970. S. 234; Orłowski D. *Chocim 1673* Warszawa: Bellona, 2007. S. 212 ; Pajewski J. *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich* / Janusz Pajewski. Poznań: Wyd-wo Poznanskie, 2003. S. 187.

40 Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. 2018. № 4 (142). С. 18.

41 *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości*. Tom XVI. Część I. Warszawa, 1970. S. 235; Orłowski D. *Chocim 1673* Warszawa: Bellona, 2007. S. 211.

42 З метою відтворення первісної конструкції бастионів та куртин оборонної системи міста: побудови плану та поперечного профілю бастионової системи З. Лукомською було проведено натурні обстеження та обміри існуючого південно-західного бастиону в поперечному напрямку. Здійснені обстеження показали, що первісно конструкція бастионів та куртин складалася з земляного насипу, правильної геометричної форми, який був трохи ширший біля підшви, але поступово звужувався до верху. Нижня частина валу була облицьована цеглою із зовнішнього та внутрішнього боку, що забезпечувало її більшу міцність, а верхня частина – надшанець – була земляною. Крім того, надшанець у верхній своїй частині мав бійниці, пристосовані для стрільби, а в нижній частині невисоку, але широку полицю, так звану стрілецьку лавку, на якій розташовувались гармати з обслугою. Збереглася лише нижня частина бастиону, тобто його основа, яка має вигляд земляного насипу заввишки 4,3 м з зовнішнього боку та близько 2 м з внутрішнього. Земляний насип з обох боків облицьований цегляною кладкою, типовою для оборонних систем періоду XVII ст. Під час дослідження виявлено, що в деяких місцях муру протягом усієї його довжини проглядає білий камінь, очевидно, вапняк. На підставі даного спостереження, дослідниця дійшла висновку, що для забезпечення більшої міцності та надійності земляний насип було підсилено каменем, а потім облицьовано цегляною кладкою» [Лукомська З. Місто Івано-Франківськ. Історія та сучасність. С. 199–200].

43 Сварник І. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі...1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. Жовтень. 1983. № 10. С. 100; Лукомська З. Місто Івано-Франківськ – історія і сучасність // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. Львів, 2004. № 505. С. 197.

Станіславівська фортеця, худ. Ігор Деркач

Фортеця мала форму правильного шестикутника (з шириною сторони 400 м) з додатковими бастіонами, редутами і фортом (див. фото). На вістрях шестикутника розташувались бастіони – зовнішні п'ятикутні укріплення, що давали змогу здійснювати фланкуючий мушкетний обстріл уздовж стін. Поперечний розріз стін складав земляний вал завширшки 20–30 м, зміцнений ззовні дубовими колодами⁴⁴.

Земляні роботи тривали впродовж 1662–1672 рр. Укріплення фортифікаційних споруд здійснювалося до 1682 р. під наглядом капітана Карла Бенуа. Після завершення будівельних робіт Станіславівська фортеця мала земляний вал висотою 10 м, шириною 4 м, зовнішні стіни були обкладені каменем із товщиною прошарку 1,7 м, а загальна товщина мурів становила близько 13,5 м. Валу укріплення були оточені ровом глибиною 3–6 м, шириною 26–28 м⁴⁵. Місто зі світом з'єднували три кам'яні брами⁴⁶. З північної сторони Галицька (Львівська) брама, з південно-західної сторони – Тисменицька (Кам'янецька) і з південно-східної – Вірменська (Заболотівська) фіртка. Від кожної брами був перекинутий довгий дерев'яний міст через рів, наповнений водою, і тільки за допомогою цих мостів можна було потрапити в місто⁴⁷.

Ці брами були вмуровані у вал, а зверху мали сторожові вежі⁴⁸. Підступи до міста мали свій природний захист: з трьох боків воно було оточене озерами й болотами, доступним було лише з півдня⁴⁹.

Ян Собеський, відвідавши 5 грудня 1673 р. Станіславівську фортецю, захоплювався роботою інженера з Авіньйону Франсуа Корассіні, який також брав участь у зміцненні замків у Галичі, Кам'янці, Меджибожі та інших містах.

Добротні фортифікації Станіслава дали змогу власникові твердині Андрію Потоцькому на чолі відділу із 1000 воїнів захищати місто й околиці від татарських наскоків у 1667 р., 1672–1675 рр., а навесні 1676 р., згідно з ляудою (ухвалою) сейму стосовно зміцнення порубіжних замків, під Станіславом розмістилися 50 хоругв коронного обозного Міхала Зброжка, які перешкоджали чапулам Алі-мурзи грабувати Покуття⁵⁰.

44 Станіславівська фортеця [Електронний ресурс] // URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

45 Бондарев І. Історія Станіславівської фортеці // Станіславівська фортеця. Збірник статей / упорядники: Іван Бондарев та Зеновій Федунків. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. С. 9, 11–12; Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіслава). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Т.1. Присвячується 337-й річниці виникнення міста Івано-Франківська. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. С. 39.

46 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 27.

47 Гайковський С. Станіславів і його пам'ятки з давніх часів: переклад з пол. Юрія Угорчака. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. С. 15; Лукомська З. Місто Івано-Франківськ – історія і сучасність // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. Львів, 2004. № 505. С. 198; Ї ж Містобудування Західної України епохи бароко (сер. [середина] XVII ст. – кін. [кінець] XVIII ст.): дис. д-ра архітектури: 18.00.01. Львів, 2018. 102–103.

48 Гайковський С. Станіславів і його пам'ятки з давніх часів. С. 21.

49 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 215; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. 246.

50 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець При-

Під час осіннього наступу у 1676 р. турецько-татарської армії під орудою Ібрагім-паші напасники навмисне уникали битви у відкритому полі, маючи стратегічне завдання – захопити Покуття і перетворити його на турецьке володіння під зверхністю молдавського правителя⁵¹. Опанування турками й татарами Станіславова дало б їм контроль над Галицькою землею, а ординцям відкрило б шлях на Перемишль, Ярослав аж до Вісли⁵². Тому захист цієї твердині мав важливе стратегічне значення для Речі Посполитої, бо оволодіння нею відкривало б супротивникові шлях у глиб держави.

В умовах ненадійності тилу, зумовленого неготовністю більшості оборонних об'єктів до захисту, відсутності коштів на утримання війська, малочисельності армії та повільної її концентрації, стратегічний план короля Яна Собеського не міг передбачати генерального бою у відкритому полі. Задум воєначальника полягав у тому, щоб вклинитися між турками й татарами, розбити спершу хана, а потім ударити з тилу на основні турецькі сили, зайняті облогами фортець і замків. Однак реалії тогочасних подій змусили володаря відмовитися від цього плану й самому згодом перейти до оборони під Журавном⁵³.

Роль Станіслава у військових планах короля зводилася до того, щоб, з одного боку, розפורшити сили ворога й облогою Станіславівської фортеці затримати його подальше просування, а з іншого, погамувати грабіжницькі дії османців. Вороги вже встигли відправити ясир, вибраний в поселеннях на лівому березі Дністра. Важливим завданням було також стримати татар, які спустошували околиці Стрия й Дрогобича. Собеський розумів також, що у випадку опанування турками й татарами Станіславова там буде залишено потужний османський гарнізон, і фортеця стане опорним пунктом встановлення турецького панування у Руському воєводстві. Допускаючи можливість її захоплення, а також виходячи з інших стратегічних і тактичних міркувань, король вирішив закласти табір під Журавном і в такий спосіб стягувати на себе всю османську потугу до настання осінньої негоди й холоду. Зважаючи на все сказане вище, вважаємо безпідставним твердження польського історика Констани Гурського про те, що «Станіславів не мав жодного стратегічного значення на військовій шахівниці цього краю»⁵⁴.

Тим часом, щоб призупинити просування турецько-татарських військ, коронний обозний Міхал Зброжко й знищив уже згадуваний міст через Дністер. Але цей диверсійний акт ненадовго затримав напасників. Адже за чотири дні був споруджений новий міст, і похід турецького війська продовжувався. Першим, згідно з реляцією Д. Вишневецького, турки захопили Чортків. Другою впала Ягельниця, польська армія з-під Щирця відійшла до Львова, туди ж 10 вересня попрямував й М. Зброжко. 13 вересня назустріч османцям відправлено делегацію для переговорів про мир. А тим часом турки, захопивши Бучач, повернули на Покуття. Пустивши попереду татар, вони пішли здобувати Станіславів. А щоб ввести поляків в оману, Ібрагім-паша здійснив обманний маневр у напрямку Львова, щоб стягнути туди польські війська й звільнити станіславівський напрямок. Головною метою походу напасників була Станіславівська фортеця та найзаселеніші Галицький і Коломийський повіти Галицької землі, котрі мали бути включені до уже захопленого Поділля й Молдавії. Отож від опору Станіславова залежала доля краю і результат осінньої кампанії 1676 р.⁵⁵

Дещо по-іншому описує просування турецької армії історик Мартин Струмінський. «У здобутих замках Ягельниці, Чорткові, Бучачі та Язлівці, – пише дослідник, – турки залишили сильні залоги. Не оволодівши Бережанами, Ібрагім рушив до Дністра, карпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 27.

51 Zielinski H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd historyczno-wojskowy. Warszawa, 1930. T. 2. Z. 1. S. 237.

52 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 216.

53 Woliński J. Od Chocimia do Żórawna (1673–1676) // Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. T. XLIX. Kraków, 1948. S. 237–238.

54 Górski K. Jan III pod Żurawnem 1676 roku // Biblioteka Warszawska: Pismo miesięczne poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym. T. III. Warszawa: Drukarnia Józefa Sikorskiego, 1896. S. 76.

55 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 26; Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 297.

подолавши ріку поблизу Нижнева (Тлумаччина), вступив на Покуття з метою його захоплення і передачі його в якості турецького лену волоському господареві Георгію II Дуці (1674–1678)»⁵⁶.

Отже, за М. Струмінським, турки дійшли до Язлівця і Бережан, біля яких повернули до Дністра і форсували ріку біля Нижнева. Чеслав Хованець вважає, що прихід османів на Покуття стався ще біля Бучача, а Дністер турецька армія пододала поблизу с. Устя на Поділлі⁵⁷. Така невідповідність може бути пов'язана із просуванням різних відділів турецького війська, які одночасно були помічені як біля Нижнева, так і поблизу Устя (на Поділлі). Однак стратегічний напрям їхнього руху був один – Станіславів.

Далі ординці 11 вересня спустошили Тисменицю, в якій костел, монастир, церкви, замок і шляхетські двори спалили, одних людей знищили, а інших забрали у неволю. Татарські відділи здобули Коломию, Скит Манявський, Солотвино, намагалися штурмувати Пнів, де заховався Петро Куропатва із шляхтою. В іншому напрямку татари зруйнували Чернелицю, Галич та Єзупіль⁵⁸. Напад 1676 р. був особливо руйнівним, впало 13 замків, однак ані штурмом, ані облогою Пнівську твердиню турецько-татарське військо здобути так і не спромоглося⁵⁹.

Під час успішної облоги польського табору під Журавном один із турецьких відділів оточив Галицький замок, який без жодного опору здав ворогові комендант Ляховський. Твердиня була цілковито спалена. Лише мури залишилися⁶⁰.

У Станіславівській фортеці, добре забезпеченій провіантом і спорядженням, знаходився доволі чисельний гарнізон (2700–4000 воїнів) під командуванням полковника Яна Денненмарка. Серед захисників твердині були й два полки козаків⁶¹ Барабаша⁶². У кількісному виразі сили захисників твердині виглядали так: полк драгунів Яна Денненмарка – 218 вершників, піхотний полк єпископа Трембичького – 400 осіб, полки воеводи серадзького – 332 воїни, воеводи київського – 383 жовніри, гетьмана польного литовського – 283 вояків. Чисельність відділів виправи димової та піхоти ланової (вибранці) Руського воеводства не встановлено. Козацькі полки налічували 1000 шабель. Загін панцерних господаря Костянтина – 37 вершників, хоругва панцерна Александра Гарволінського мала у своєму складі 91 особу. Козацькі загопи на службі у магнатів: Яна Токажевського – 35 вершників, Казимира Грудзінського – 54 вершники, Станіслава Опалінського – 67 вершників⁶³. Разом – 2900 воїнів.

Згідно з обчисленнями Марека Вагнера, чисельність польсько-литовсько-козацького війська становила 2700 вояків, що не надто дисонує із визначеною, а якщо до зазначеної кількості додати не згадані надвірні хоругви Андрія і Фелікса Потоцьких, Михайла Радзивіла та Михайла Паца⁶⁴, то розбіжність числових показників буде мінімальною.

56 Струмінський М. Історія міста Станіслава / переклад з російської І. Бондарева та І. Монолатя. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. С. 20–21.

57 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака. Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 26, 28.

58 Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich, z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów zebrał x. Sadok Barącz (od 1383–1799) Lwów: nakł. Manieckiego, druk. Ossolińskich, 1855. S. 232; Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 297.

59 Мицан М. Пнівський замок. Західний кур'єр. 2004. 30 верес. № 41. С. 6.

60 Łopuszański R. Zamek Halicki / R. Łopuszański // Młody krajoznawca. – Stanisławów, 1939. № 3–4. S. 8

61 Хованець Ч. Станіславів 1676 р. переклад з пол. Юрія Угорчака // Краєзнавець Прикарпаття: регіональний науково-методичний альманах. 2014. № 24 (липень-грудень). С. 28.

62 Ідеться про Тимофія Барабаша, Охотницького полковника у Михайла Ханенка та у Євстафія Гоголя (1674–1676); козацького полковника на Правобережжі впродовж 1684–1695 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.genoua.name/viewtopic.php?id=2177>.

63 Woliński J. Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Tom II. Zeszyt II. Warszawa, 1930. S. 297; Chowaniec Cz. Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów: nakładem autora. 1926. С. 12; Górski K. Jan III pod Żurawnem 1676 roku / Konstanty Górski // Biblioteka Warszawska: Pismo miesięczne poświęcone nauce, literaturze, sztuce i sprawom społecznym. T. III. Warszawa: Drukarnia Józefa Sikorskiego, 1896. S. 75–76; Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 211, 215.

64 Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 246.

Якщо до визначеної кількості захисників гарнізону додати кількісно невідомий чисельний особовий склад відділів ланової й димової піхоти та волонтерів, то загальна чисельність гарнізону становитиме близько 4000 воїнів, що було цілком достатньо для ефективної оборони фортеці⁶⁵.

Польський історик Даміан Орловський вважає, що турецько-татарське військо прибуло під Станіславів 21 вересня, але ця дата не узгоджується з наступним перебігом подій, тому її слід вважати хибною. Облога Станіславівської фортеці розпочалася 12 вересня 1676 р., що відповідає повідомленням джерел, з чим погоджуються інші польські дослідники, зокрема Марек Вагнер⁶⁶.

Оборона Станіславівської фортеці розпочалася тоді, коли через Дністер переправилися усі турецько-татарські сили. Оскільки із трьох боків від Бистриці Солотвинської місто оточували озера і непрохідні болота, то наступу орди найбільше сподівалися з півдня на Тисменицьку і Вірменську брами. Дубовий ліс на південному сході та пагорб з боку давнього кладовища приховували рухи ворога. 12 вересня 1676 р. як стверджує Садек Баронч, основні сили Ібрагіма-паші були вже під Станіславовом⁶⁷.

Оточивши твердиню, османці запропонували гарнізону добровільно здатися й лише тоді, коли її захисники відкинули умови капітуляції, розпочалася облога. Наступальними діями орди керував татарський хан Селім Гірей, який спрямував атаки татарського війська на південні Тисменицьку й Вірменську брами, але обидві вони були відбиті захисниками фортеці під орудою Яна Денненмарка⁶⁸.

У результаті навальних штурмів міста були зруйновані східне й південне передмістя Станіславова. Саме тут, на невеличкому підвищенні, порослому лісом, званому Мокрець, розташувався табір турецьких військ, які надійшли Тисменицьким шляхом⁶⁹.

Добре підготовлений захист фортеці й несподівано впертий опір захисників дали змогу Янові Денненмарку здійснювати навіть вилазки у ворожий стан. Один із таких виходів здійснили піхотинці й драгуни фортечної залози. Під час цієї контракції було вбито двох пашів, захоплено чотири гармати та чимало спорядження. Османцям було завдано значних утрат⁷⁰.

Недостатня кількість джерел позбавляє змоги подати докладний перебіг облоги, але наявні матеріали підтверджують активність татар, які здійснювали напади на Тисменицьке й Заболотівське передмістя, палили тамтешні забудови, а мешканців забирали в ясир. Тим часом містяни, залучені до оборони, стійко захищали визначені їм для захисту ділянки земляних валів. Однак потужний гарматний обстріл турків завдав значних збитків місту⁷¹.

Довідавшись про наближення королівського війська, хан несподівано припинив атаки, зняв облогу й вирушив назустріч Собеському⁷². Марек Вагнер вважає, що відступ османських військ з-під Станіславова стався 18 вересня 1676 р., бо 19–20 вересня турки вже захопили замок в Єзуполі⁷³. Однак, невеликий замок у Єзуполі міг штурмувати лише один із османських чи татарських загонів, а основні сили, на нашу думку, до 22 вересня 1676 р. ще тримали в облозі Станіславівську твердиню.

Наступні бойові дії проти турків мали продовження 24 вересня під Войниловом, біля Завадки і Букачівців, де замкові залози ще оборонялися. Там Собеський громив передові османські загопи. Цього ж дня турки зруйнували Галич. Не бажаючи допустити падіння Станіславівської фортеці, Ян Собеський вирішив здійснити маневр наближення польських військ до Станіславова, щоб тим самим відтягнути татарські

65 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 215.

66 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 227; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 245.

67 Баронч С. Пам'ятки міста Станіславова / переклад з пол. і прим. Юрія Угорчака – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. С. 22.

68 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 217.

69 Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 248.

70 Бондарев І. Фортеця на Волоському тракті. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. С. 12; Хованець Ч. Станіславів 1676 р. // Краєзнавець Прикарпаття: 2014. № 24. С. 28, 29.

71 Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 248.

72 Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa: Bellona, 2007. S. 217.

73 Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Tom 2. Zabrze, 2010. S. 249.

сили на себе⁷⁴. План Собеського спрацював. Селім Гірей, довідавшись про наближення польських військ, припинив облогу Станіслава і рушив у напрямку Журавна, де було вирішено закласти оборонний табір, розташування якого давало змогу контролювати львівський напрямок⁷⁵. Зазнавши значних збитків у ході оборонних боїв, місто Станіслав за рішенням вального сейму у Варшаві від 14 січня 1677 р. було звільнено на 12 років від сплати податків, за винятком коронних⁷⁶.

Витримавши облогу й штурми турецько-татарського війська, захисники Станіславської фортеці затримали супротивника й дали можливість королю Яну Собеському зібрати військо й закласти оборонний табір під Журавном. Головне – ворогові було створено ненадійний тил, у якому знаходилася не здобута Станіславська фортеця⁷⁷.

Таким чином, перебіг військового протистояння на території Галицької землі у вересні 1676 р. дає підстави вважати, що оборона Станіславської фортеці тривала з 12 до 22 вересня 1676 р. й для супротивника завершилася безуспішно. Втрати сторін, на жаль, установити не вдалося. Хоча, безсумнівно, вони були значними з обох боків. Оборона фортеці супроводжувалася навальними штурмами турецького війська і татар та збройними вилазками захисників фортеці до ворожих військових позицій. Несподівані напади на ворожий табір виснажували сили османців, змушували їх бути в постійній напрузі, а захисникам додавали впевненості. Успішна оборона твердині стала можливою тому, що залога мала досвідчених командувачів, достатню кількість вояків, озброєння, спорядження, боєзапасів і харчів. Облога фортеці завдала значної шкоди місту, були спалені південне й східне передмістя з житловими та господарськими приміщеннями, чимало людей потрапило в ясир. За винятком Станіслава, Пнева, Галича, Єзуполя, Манявського скиту й ще кількох оборонних споруд, решта замків не була підготовлена до захисту.

Розглянутий фактологічний матеріал засвідчує використання ординцями випробуваних досвідом попередніх нападів стратегії і тактики воєнних дій, які мали певні особливості.

У військовому плані похід турецько-татарських військ характеризувався непередбачуваністю напрямків просування відділів, їхньою високою мобільністю, значним територіальним обширом нападу, тотальним характером та узгодженістю дій татарських чапулів.

Особливостями тактичних дій османців і ханського війська також були: наявність розвідки, маневреність, практика облаштування польових таборів («кошів») – своєрідних військових баз тощо. Королівська армія поступалася ханському війську рухливістю, здатністю до швидких одночасних дій у різних місцях, проте вона теж мала добру розвідувальну службу, вправних гармашів, відділи важких гусарів, дії яких були ефективними в лінійному наступі, тощо.

Серед тактичних прийомів ведення війни ординцями активно використовувалися тактика дроблення військових сил під час нападу, що сприяло підвищенню безпеки кінних підрозділів і давало змогу максимально збільшити грабіжницькі та руйнівні наслідки нападу. Тому у вересні 1676 р. ординські відділи з'явилися одночасно в районі Устя, Нижнева, а згодом біля Солотвина, Маняви, Коломиї. Одночасні дії татар в оперативному зрізі створювали бажаний для них ефект перебільшення супротивником кількості ханського війська.

Важливим сегментом татарського походу 1676 р. було захоплення людей у неволю (ясир), рухомого й нерухомого майна. Це було запорукою поліпшення матеріального

---

74 Woliński J. *Diariusz Micha[ła] Pasa* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy* / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. Tom II. Zeszyt 1. Warszawa, 1930. S. 152; Хованець Ч. Станіславів 1676 р. // *Краєзнавець Прикарпаття*: 2014. № 24. С. 28, 29.

75 Площанський В. Галицько-Руське місто Станіславів з достовірних джерел – переклад з польської Тараса Прохаська. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С. 7; Woliński J. *Diariusz Micha[ła] Pasa* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy* / Redaktor Laskowski Otton. Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. Tom II. Zeszyt 1. Warszawa, 1930. S. 152.

76 Баронч С. Пам'ятки міста Станіслава / переклад з пол. і прим. Юрія Угорчака – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. С. 22.

77 Струмінський М. Історія міста Станіслава / переклад з російської І. Бондарева та І. Монолатія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. С. 21.

становища ординців, давало їм зацікавленість щодо участі у наступних набігах. Для турецького султана й кримського хана воєнні походи були засобом реалізації їхніх зовнішньополітичних планів.

Водночас турецькі й татарські походи в українські землі спричиняли господарську руйну та обезлюднення краю, підвищували ризик виникнення економічної кризи в регіоні.

Оборона Станіславівської фортеці – одна з цікавих сторінок історії Станіслава, яка вартує подальшого вивчення із залученням османських джерел, повідомлень про цю подію в європейській періодиці, записках мандрівників та інших джерелах.

Важливим напрямком подальшого дослідження цієї проблеми є вивчення записів актових книг (попереджувальні королівські та гетьманські універсали, скарги шляхти про збитки, завдані наїздами); виявлення неопублікованих матеріалів у вітчизняних і зарубіжних архівах; складання на їхній основі докладних карт-схем напрямків руху османських та ординських військ; археографічне опрацювання й публікація нововиявлених документів тощо.

References

- Baronch S. (2008). *Pamiętky miasta Stanyslavova / pereklad z pol. i prym. Yurii Uhorchaka*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Bondarev I. (2007). *Fortetsia na Voloskomu trakti*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Bondarev I. (2010). *Istoriia Stanyslavivskoi fortetsi. Stanyslavivska fortetsia. Zbirnyk statei / uporiadnyky: Ivan Bondarev ta Zenovii Fedunkiv*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Haikovskiy S. (2007). *Stanyslaviv i yoho pamiatky z davnikh chasiv: pereklad z pol. Yurii Uhorchaka*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Hrabovetskyi V. (1993). *Narysy istorii Prykarpattia. Druha polovyna XVII st. Vol. 3*. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Hrabovetskyi V. (1999). *Istoriia Ivano-Frankivska (Stanyslavova). Z naidavnishykh chasiv do pochatku XX stolittia. T. 1. Prysviachuietsia 337-y richnytsi vynyknennia mesta Ivano-Frankivska*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Nova Zoria.
- Hrabovetskyi V. (2003). *Pliustrovana istoriia Prykarpattia. Druha polov. XVII–XVIII st.* Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Lukomska Z. (2004). *Misto Ivano-Frankivsk – istoriia i suchasnist. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Arkhitektura. 505, pp. 197–201.
- Lukomska Z. (2018). *Mistobuduvannia Zakhidnoi Ukrainy epokhy baroko (ser. [sередyna] XVII st. – [kinets] XVIII st.)*. Doctor's thesis.
- Mytsan M. (2004). *Pnivskiy замок. Zakhidnyi kurier*. 41. p. 6.
- Ploshchanskyi V. (2009). *Halytsko-Ruske misto Stanyslaviv z dostovirnykh dzherel pereklad z polskoi Tarasa Prokhaska*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Svarnyk I. (1983). *Ulrikh fon Verdum. Shchodennyk podorozhi...1670, 1671, 1672... cherez Korolivstvo Polske. Zhovten.10*, pp. 89–105.
- Siredzhuk P. (2014). *Horodenkivska fortetsia. Yamhoriv. Literaturno-kraieznavchyi i mystetskyi almanakh. Horodenka, 24–25*, pp. 162–167.
- Stanyslavivska fortetsia: Retrieved from URL <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
- Struminskyi M. (2007). *Istoriia mesta Stanislava / pereklad z rosiiskoi I. Bondareva ta I. Monolatiia*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia-NV.
- Tymiv I. (2018). *Bytva pid Zhuravnom 1676 r. Siverianskyi litopys. Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. 4, pp. 15–29.
- Fedunkiv Z. (2014). *Stanyslaviv na davnikh mapakh ta planakh*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileia NV.
- Fedunkiv Z. (2017). *Oboronni sporudy Halytskoi zemli Ruskohe voievodstva yak obiekty kulturnoi spadshchyny (1434–1772 rr.)*: Candidate's thesis.
- Khovanets Ch. (2014). *Stanyslaviv 1676 r. / pereklad z pol. Yurii Uhorchaka. Kraieznavets Prykarpattia: rehionalnyi naukovo-metodychnyi almanakh*, pp. 25–29.
- Barącz S. (1855). *Pamiętnik dziejów polskich, z aktów urzę dowych lwowskich i rę kopismów zebrał x. Sadok Barącz (od 1383–1799)*. Lwów, Poland: nakł. Manieckiego, druk. Ossolińskich.

- Barącz S. (1858). Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwów, Poland: druk. Zakł. Nar. Osolińskich.
- Chirowski D. (1938). Dzieje miasta Tyśmienicy. Lwów, Poland.
- Chowaniec Cz. (1926). Stanisławów w 1676 roku. Stanisławów, Poland: nakładem autora.
- Chowaniec Cz. (1933). Sobieski w Stanisławowie. Kurier Stanisławowski, 16 września.
- Górski K. (1896). Jan III pod Żurawnem 1676 roku Biblioteka Warszawska: Pismo miłośnicze poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym. Vol. III. Warszawa, Poland: Drukarnia Józefa Sikorskiego, pp. 69–86.
- Jan Sobieski (1962). Listy do Marysienki, oprac. Leszek Kukulski. Warszawa, Poland: Czytelnik.
- Kluczycki F. (1876). Żurawińska. R. 1676. Pod 200-Letnia Rocznice. Kraków, Poland.
- Łopuszański R. (1939). Zamek Halicki. Młody krajoznawca. Stanisławów, 3–4, pp. 7–8.
- Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676. (1970). Studia i materiały do historii wojskowości. Vol. XVI. P. I. Warszawa: Poland.
- Orłowski D. (2007). Chocim 1673. Warszawa, Poland: Bellona.
- Pajewski J. (2003). Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Poznań, Poland: Wyd-wo Poznańskie.
- Podhorodecki L. (1987). Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa, Poland.
- Wagner M. (2010). Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. Vol. 2. Zabrze, Poland.
- Woliński J. (1930). Diarijusz Micha[ł]a Paca. Przegląd Historyczno-Wojskowy / Laskowski Otton (Ed.). Vol. II, Warszawa, Poland: Wojskowe Biuro Historyczne. pp.152–156.
- Woliński J. (1930). Relacja Dymitra Wiśniowieckiego z kampanii 1676 r. Przegląd Historyczno-Wojskowy. Vol. II, Warszawa, Poland. pp. 293–303.
- Woliński J. (1948). Od Chocimia do Żórawna (1673–1676). Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. Vol. XLIX. Kraków, Poland. pp. 235–238.
- Zielinski H. (1930). Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. Przegląd historyczno-wojskowy. Warszawa, Poland. Vol. 2, pp. 1–38.

Тимів Іван Миколайович, старший науковий співробітник Краєзнавчого музею Калущини, історик, член Національної спілки краєзнавців України (Калущ, вул. Винниченка 8/31, Івано-Франківська область).

Ivan Tymiv the Senior Research Worker of the Local History Museum of the Kalush District, historian, the member of the National Union of Local History of Ukraine (Kalush, Vynnychenka Street, 8/31, Ivano-Frankivsk District).

TURKISH-TATARIAN OUTING IN GALICIAN LAND IN 1676: SIEGE OF STANISLAVIV

This article covers autumn events in 1676 when the Turkish-Tatar army came to the Galician lands. Research resources are the testimony of the participants of hetman Dmytro Vyshnevetskyi, an author Communiqué of Dmytro Vyshnevetskyi from the campaign in 1676 and the diary entries of the Lithuanian hetman Mykhailo Pats. The narratives mentioned supplement documents, correspondence, the research of the historians Martyn Struminskyi, Cheslav Khovanets, Yanush Volinskyi, Damian Orlovskyi, Marek Vagner and others.

The consideration of the prerequisites of the campaign shows that the autumn military campaign of 1676 for King Jan III started under unfavorable foreign policy circumstances.

The organization of public protection consisted of three elements at that time: hazard reporting and tracing of the enemy; passive defense using defense facilities; active opposition to the attackers by the forces of the military units. The main responsibility of defense lay on passive defense with the use of defense facilities. Fortified cities, castles, encapsulated churches, churches, monasteries, and impromptu rural fortifications provided protection to the local population and served as strong points of defense. The main strong points in the Galician lands were Stanislaviv, Bogorodchanska, Pnivska, Tereboolia fortresses, Galitsky, Berezhany castles.

In conditions of general unpreparedness for protection of defense facilities, much of the fortifications remained in a dilapidated, neglected state. In general, the actual vulnerability of borders between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire lowered the effectiveness of the actions of the regular troop.

According to the calculations of experts, the participants of the campaign to the Galician land were about forty thousand Turks under command of Ibrahim Pasha and the same Tatar army of Khan Selim Gireya in autumn 1676. Altogether, almost 80 thousand soldiers. They were resisted by the royal army of Jan Sobieski with the number of 20 thousand soldiers. In conditions of the insecure rear area caused by the unpreparedness of most defense facilities to protect, the lack of funds for the maintenance of the troops, the paucity of the troops and its slow concentration, the strategic plan of King Jan Sobieski could not foresee a general battle in the open field.

The role of Stanislaviv in the military plans of the king was, on the one hand, to split forces of the enemy and to slow down its further advance by means of the siege of Stanislaviv fortress, and on the other, to prevent the predatory actions of the Ottomans. Jan Sobieski also understood that in case of capture of Stanislavov by the Turks and Tatars there will be left a powerful Ottoman garrison, and the fortress will be the strong point of establishing the Turkish domination in the Russian Voivodeship.

The aim of the campaign was Stanislaviv fortress and the most populated Galician and Kolomyia counties of the Galician land, which were to be included in the already occupied Podillya and Moldavia. So, the destiny of the region and the result of the autumn campaign of 1676 depended from the resistance of Stanislavov.

In Stanislaviv fortress, well-equipped with supplies and equipment, there was a numerical garrison (2700–4000 soldiers) under command of Colonel Jan Dennenmark. Among the defenders of the fortress were two regiments of the Cossacks of [Timothy] Barabash. The number of garrison was optimal for effective defense.

The siege of Stanislaviv fortress began on September 12, 1676. Having surrounded the fortress, the Ottomans offered the garrison to surrender voluntarily, and only when its defenders rejected the terms of surrender, a siege began. The Tatar khan Selim Girey wholed the attacks of the Tatar troops on the southern Tyshmenytsia and the Armenian gates but both of them were reconquered by the defenders of the fortress under command of Jan Dennenmark, managed the offensive strategy of the horde.

As a result of the aggressive attack of the city, the eastern and southern suburbs of Stanislaviv were destroyed. The well-prepared defense of the fortress and the unexpectedly hard-fought opposition of the fortress's defenders allowed Jan Dennenmark even to carry out attacks in the enemy's camp.

Not wishing to allow the fall of Stanislaviv fortress, Jan Sobieski decided to make a maneuver of approaching of Polish troops to Stanislaviv. Knowing about the approach of Polish troops, Khan stopped the siege of Stanislaviv.

With stood the siege and attack of the Turkish-Tatar troops, the defenders of Stanislaviv fortress fought a delaying action and gave the opportunity to King Jan Sobieski to assemble an army, to establish a defensive camp near Zhuravnom. In general, the attack in 1676 was particularly devastating, 13 castles fell, dozens of towns and villages were demolished and burned.

Thus, the course of the military confrontation on the territory of the Galician land in September 1676 gives reason to believe that the defense of Stanislaviv fortress lasted from 12 to 22 September 1676 and ended unsuccessfully for the enemy. It was accompanied with the aggressive attack by the Turkish army and the Tatars and armed attacks by the defenders of the fortress to hostile military positions. Unexpected unsettling attacks on the enemy camp exhausted the Ottoman forces, forcing them to be in constant pressure, and added confidence to the defenders. The successful defense of the fortress became possible because the defense had experienced commanders, a sufficient number of soldiers, weapons, equipment, ammunition and food.

The analyzed factual material demonstrates the usage of the tested strategy by the Hordeans and tactics of military actions, which had some features. The most important features of the prompt actions of the Tatar troops were the unpredictability of the directions of advance, the high mobility of the cavalry, the significant area covered by the attack, the synchronicity of actions and the focus on the capture of «human slaves» (yasyr), the destruction of housing and economic objects.

Keywords: outing, Turks, Tatars, Stanislaviv fortress, siege, Jan Dennenmark.

Дата подання: 11. 02. 2019 р.

Ігор Ігнатенко

ЧЕРНІГІВЩИНА В ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена вивченню перебігу подій Лівонської війни на території Чернігово-Сіверщини. Досі історики пропонували різні дати боїв, що відбувалися в ході неї під стінами Чернігівської фортеці. У результаті аналізу різномірних джерел автор дійшов висновку, що Чернігів піддавався нападу лише двічі, у 1564 та 1579 р. Детальні описи боїв у ході Лівонської війни на Чернігово-Сіверщині містяться в історичній праці польського історика XVI ст. Б. Папроцького. Однак він неправильно вказав дати військових сутичок. Б. Папроцький об'єднав у своїй праці різночасові епізоди бойових зіткнень в єдиний блок, щоб підкреслити військові подвиги Філона Кміти. Порівнявши ці відомості з іншими документами, автор уточнив дати військових акцій росіян і литовців, котрі відбувалися в ході Лівонської війни на території Чернігово-Сіверської землі.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, Лівонська війна, Стародуб, Почеп, Радогос, Філон Кміта, Костянтин Острозький, Бартош Папроцький, Потьомкін, Михайло Вишневецький.

Лівонська війна, або Ліфляндська чи Інфлянтська, являла собою 26-річний східноєвропейський військовий конфлікт (1558–1582 рр.), який відбувався в кілька етапів, розділених між собою перемир'ями. Головною метою збройного протистояння був контроль над Лівонією. Згодом цей конфлікт розповсюдився за межі власне прибалтійських земель. Початком військових дій вважається напад Московії на Лівонську конфедерацію в січні 1558 року. Після того, як у 1561 році до північної Лівонії вторглися шведи, лівонці, неспроможні власними силами спинити загарбників, звернулися за допомогою до Великого князівства Литовського (далі ВКЛ. – **Авт.**) й уклали з литовцями Віленську унію. Унаслідок підписання литовсько-лівонського союзу Московське царство не стало продовжувати перемир'я з Литвою, термін якого спливав у березні 1562 р., а відразу розпочало з нею війну. Прагнучи зміцнити свої позиції у протистоянні з Московією, литовці були змушені укласти унію з Короною Польською, об'єднавшись з нею в одну федеративну шляхетську державу – Річ Посполиту. Проголошення Унії відбулося 12 серпня 1569 р. на сеймі в Любліні. Об'єднання військових потенціалів Литви і «Корони Польської» докорінно вплинуло на результати Лівонської війни, й у липні 1570 р. було укладено трирічне перемир'я між царем Іоанном IV та королем Сигізмундом Августом, термін якого спливав наприкінці червня 1573 р.¹

Чергове загострення в Лівонській кампанії розпочалося після обрання польським королем Стефана Баторія, котрий спробував повернути втрачені Литвою землі. Остаточно Лівонська війна припинилася після підписання 15 січня 1582 р. 10-тирічного Ян-Запольського перемир'я, за яким кордони між Московією та Річчю Посполитою мали повернутися до довоєнного обрису.

Лівонська війна є однією з найулюбленіших тем серед дослідників історії Центральної і Східної Європи XVI ст. Вона цікава не тільки неординарними політичними фігурами, так чи інакше в ній задіяними: Іваном Грозним, Андрієм Курбським, Стефаном Баторієм. Цей військовий конфлікт також є яскравим і виразним проявом протиріч Європейського суспільства періоду переходу від середніх віків до ранньомодерної доби. Хоча історики різних країн присвятили цій проблемі багато

1 Новодворский В. Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570 – 1582). Историко-критическое исследование. СПб. : Тип. И. Н. Скорохода, 1904. С.1.

праць, автору не траплялися роботи, в яких би безпосередньо розглядався перебіг Лівонської війни на Чернігівщині. Серед сучасних чернігівських істориків, у роботах яких окремим рядком проходить тема згаданого військового конфлікту, слід назвати О. Бондаря та І. Кондратьєва. Також про тогочасні події згадує у своїх наукових і науково-популярних розвідках, присвячених історії Чернігова, С. Леп'явко². Хоча всі науковці погоджуються з твердженням, що в ході війни місто кілька разів піддавалося ворожим нападам, у визначенні хронології її окремих епізодів учені неодностайні.

Дослідники історії Чернігівщини минулих часів нечасто писали про події Лівонської війни, лише М. Маркевич у праці «Историческое и статистическое описание Чернигова» згадує три її епізоди: 1563 р. – коли «околиці (Чернігова) були спустошені Михайлом Вишневецьким», 1564 р. – «литовці з Сапегою відбиті від города князем Василиєм Прозоровським», та 1579 р. – коли «князі Костянтин Острозький та Михайло Вишневецький запалили Чернігів з усіх боків».³

Сучасний чернігівський дослідник О. Бондар вважає, що в ході Лівонської війни біля стін Чернігова відбулося чотири сутички литовців з московитами: у 1562 р., коли приходив Ф. Кміт, у 1563 р. під час нападу М. Вишневецького, ще раз у 1564 р., та у 1579 р. після приходу війська К. Острозького⁴. І. Кондратьєв також нараховує чотири напади литовців на Чернігів, але у нього вони датовані інакше: 1552, 1562, 1565 та 1579 роками.⁵ Під 1552 та 1562 рр. дослідником зазначена одна й та сама подія – сутичка Ф. Кміти між Остром і Черніговом⁶, тільки в інтерпретаціях різних істориків. У акції 1565 р. І. Кондратьєв бачить напад на Чернігів К. Острозького, останній, на його думку, разом із П. Сапегою повторив спробу взяти Чернігів улітку 1579 р.⁷

С. Леп'явко припускає, що бій загону Ф. Кміти з московитами між Остром і Черніговом і подальше спалення Чернігова трапилися у 1562 р.⁸ Другий напад на Чернігів він відносить до 1579 р. і пов'язує з атакою К. Острозького та М. Вишневецького.⁹

Такий різнобій в оцінках, певною мірою, спричинений плутаниною в джерельній базі. Не всі дати нападів на Чернігів у ході Лівонської війни, приведені в давніх документах, можна вважати однаково достовірними.

Джерела за даною темою, котрими послуговуються історики, мають різний ступінь надійності та історичної цінності. Найпевнішими з точки зору достовірності є актові матеріали: переписка посадовців, сеймові постанови. Близькі до них за ступенем точності «Розрядні книги» Московської держави. Опубліковані «розряди» не є справжніми тогочасними документами, оскільки офіційні Розрядні книги були спалені за царським наказом у 1682 р. в ході боротьби з місництвом. Однак окремі виписки з «розрядів», що були зроблені представниками аристократичних родин для власного користування, лишаються цінним історичним джерелом. Ширший погляд на тогочасну військово-політичну ситуацію дають літописи, хроніки та інші праці історичного характеру, складені у XVI–XVII ст. Їхнім недоліком є менший ступінь правдивості. З різних причин автори історичних праць могли підтасовувати факти під власні концепції або робити механічні помилки. Отож, для більшої певності, їх слід звіряти з актовими документами, що лишили обидві сторони збройного конфлікту.

Сучасні історичні розвідки, що висвітлюють перебіг подій Лівонської війни

2 Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. 178 с.; Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561- 1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 216 с. Леп'явко Сергій. Чернігів. Історія міста. – Науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. 432 с., іл.

3 Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов : 1852. С.178.

4 Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. С. 27, 59-60, 110.

5 Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 81, 92, 111.

6 Там само. С.81, 93.

7 Там само. С.93, 111.

8 Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999.С.20.

9 Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. С. 108.

на українських землях, побудовані головним чином на працях Б. Папроцького, Р. Гейденштейна, М. Стрийковського, М. Бельського, К. Несецького, М. Малиновського, котрі також мають різну якість. Якщо «Записки про московську війну» Р. Гейденштейна, видані друком у 1584–1585 рр.¹⁰, самостійна робота, автор якої був очевидцем подій або записав їх зі слів сучасників, то гербовник Б. Папроцького, виданий у 1584 р., є компілятивним твором¹¹. Уривок, дуже близький за змістом до тексту Б. Папроцького, наведений у «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі київської і московської» М. Стрийковського, виданий у 1582 р.¹² Імовірно, обидва автори користувалися одним джерелом, котре не збереглося. Решта зазначених істориків XVII–XVIII ст. тільки більш або менш точно переказувала написане у працях вищезазваних авторів. Звертає на себе увагу книга М. Малиновського «Джерела до польської історії», видана у Вільно в 1844 р. У ній дослідник не тільки доволі точно повторює попередників, а й робить спробу проаналізувати спірні моменти та темні місця їхніх текстів¹³.

У даній статті автор публікує витяги з писемних джерел, у котрих описані бойові дії Лівонської війни на Чернігово-Сіверщині, та робить їхній аналіз. Для кращого розуміння тогочасної ситуації дана інформація подається в загальному контексті подій цього періоду в межах території Середнього і частково Верхнього Подніпров'я.

Початок війни на Подніпров'ї

У березні 1562 р. мало скінчитися перемир'я Речі Посполитої з Московським царством, у повітрі знову запахло війною. Ще 1 лютого Сигізмунд Август наказав «українним» воєводам і старостам перебувати «у великої чуиности и осторожности», та заборонив їм здійснювати будь-які зачіпки з московитами до закінчення терміну перемир'я. Листи такого змісту були надіслані й до Любеча та Остра¹⁴. Але все одно в останній день, обумовлений мирною угодою, – на Благовіщення (25 березня) 1562 р., цар Іван IV відправив до Литви своє військо. За його наказом зі Стародуба виступив путивльський намісник князь Григорій Мецерський з товаришами, вони мали «воювати» Могилівські, Чичерські і Пропойські місця¹⁵. Можливо, серед цих нападників були і чернігівські ратні люди. За іншими даними, чернігівці були задіяні в нападі на Остер та Київ¹⁶. А вже 2 квітня король повідомляв прикордонним державцям про вторгнення московитів у Полоцькі землі¹⁷.

Поки литовський уряд займався мобілізацією війська та посилював артилерію Любецького і Могилівського замків¹⁸, удару по Московщині завдали татари. На прохання Литви у липні 1562 р. кримський хан Девлет-Гірей із царевичами пішов у Верхівські землі, де не тільки спустошив села, але й зробив спробу взяти Мценськ¹⁹. Зважаючи

10 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. 78 с. Передмова+309 с.

11 Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków : 1858. 6+964+ CLXII s.; Herby rycerstwa polskiego na pięćciu ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym u nakładem autora) 1584. 723 s. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-ksiag-rozdzielone,NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019).

12 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. 1075 с.

13 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. 485 с.

14 Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] Vilnius : Parengė Algirdas Baliulis, 1996. P.89.

15 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С.297.

16 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P.310.

17 Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] Vilnius : Parengė Algirdas Baliulis, 1996. P.92.

18 Там само. С. 117.

19 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С. 297.

на небезпеку з боку Кримського хана, а можливо й литовських прикордонних старост, цар наказав посилити гарнізони в деяких містах Сіверщини. Так, зокрема, в Чернігів був призначений додатковий начальник «для осадного дела» (тобто на випадок облоги) – дяк Ржевской, до Стародуба, також відряджений урядник «для осадного дела» І.Ф.Шишкін²⁰. Однак протягом 1562 р. російські джерела не сповіщають про набіги супротивника на Чернігівщину, більше того, Іван Грозний розпочав підготовку війська до майбутнього походу, в якому мали взяти участь і сіверці.

Готуючись до нападу на Литву, цар у вересні 1562 р. оголосив своїм військам збір на «Николин день осеней» наступного 1563 року. Для участі в поході на збірному пункті в Калузі мали з'явитися люди з «Новагородка Северского, и радогощане, которые лутчи, почапцы з году, брянчане, из Чернигова, и из Стародуба, да стародубцы». Ці сіверці повинні були увійти до складу Передового полку, який мали очолити татарські царевичі Тохтамиш і Бекбулат. Помічниками царевичів були призначені великокнязівські бояри й воєводи. Діти боярські, обрані для участі в поході, зобов'язалися відгодувати своїх коней усю зиму й весну. Також, щоб збільшити військо, для збору піших людей по містах Московської держави були розіслані представники зі складу дітей боярських. Оголошення конкретної дати початку походу, певно, мало на меті ввести в оману супротивника. Насправді ж похід розпочався значно раніше.

Царське військо, до передового полку якого увійшли загони сіверців, виступило з Великих Лук на Полоцьк 11 січня 1563 р. Наразі невідомо чи брали участь у цьому поході власне чернігівці. «Записна книга полоцького Походу» повідомляє, що в ньому разом з воєводою князем Васи́лієм Михайловичем Глинським, були 28 осіб зі Стародуба Сіверського, з боярином і воєводою Іваном Васильовичем Шереметєвим – 85 «брянчан» та 20 чоловік з Новгорода-Сіверського, а з боярином Олексієм Даниловичем Басмановим 35 осіб «почапцов»²¹.

Литовська сторона не була готова до такого перебігу подій, і 15 лютого 1563 р. на 11-й день облоги Полоцька фортеця здалася московитам²². 24 лютого 1563 р. з облоги були випущені полочани разом з жінками й дітьми, які потім ходили присягати московському царю, котрий зі своїми воєводами та армією розташувався у військовому таборі в 20 верстах від Полоцька. Конвоювання полочан, що прямували на чолобиття до Івана IV Грозного, було доручене дітям боярським стародубцям, почепцям, новгород-сіверцям²³.

5 березня 1563 р. виник привід для тривоги, царю доповіли про отримання важливих розвіданих. Виявилося, що біля Мстиславля козацький отаман Олексій Тухачевський взяв у полон литвина Кур'янка, котрий розповів, що дехто **Зінов'євич** з литовськими людьми із Мстиславля, Могильова, Пропойська, Кричева, Радомля, Чичерська і Гомья у чистий понеділок пішов до Стародуба. Більше того, стародубський намісник листувався з литовцями й обіцяв здати їм фортецю. Царський уряд відреагував на цю вість миттєво, Іван IV надіслав у Брянськ наміснику Офонасію Количову повідомлення, у котрому наказав негайно йти до Стародуба й знаходитись там разом з командиром загону ратних людей з міста Одоєва Інаєм Ординцовим. О. Количов також мав заарештувати зрадників: князя Васілія Фунікова та Івана Шишкіна разом з їхніми дружинами, конфіскувати й переписати усе їхнє майно, а потім відіслати арештантів та списки їхнього майна в Москву до царя. Наступного дня, 6 березня, цар відіслав до Стародуба воєвод Дмитрія Грігор'єва, сина Плещеева, та Грігорія Злобіна, сина Петрова, разом з 83-ма брянчанами – дітьми боярськими та стрільцями. Їм було наказано їхати спішно, а для швидкості пересування надані підводи. Після цього протягом короткого часу Іван Грозний кілька разів переставляв

20 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов / . Москва : Наука, 1966. С. 195.

21 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120-154.

22 Там само. С.120–154; ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александро-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965.С. 311.

23 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120–154.

місцями Стародубських воевод, не довіряючи їм, але й не маючи ким їх замінити²⁴.

Тоді ж у Москві був розроблений план організації підмоги Сіверщині на випадок атаки супротивника. Боярам і воеводам з Пооччя було наказано йти «к брынскому лесу» й там стояти, чекаючи подальших наказів від царя, а в разі надходження звістки про те, що на стародубські, почепські чи брянські місця прийшли литовські або білгородські люди, то йти на допомогу в ті місця²⁵.

Напад литовців на Сіверщину не став раптовим. Як повідомляє Олександр-Невський літопис, у 1563 р. «июля (*sic!*) ... месяца въ 21 день приходил на цареву и великого князя украину на Северские мѣста из Канева князь Михайло Вишневецкой с Черкасы Каневскими и з Белогороцкими Татари изгономъ войною. И многие волости Черниговские и Стародубские и Ноугороцкие и Почапские повоевали и в Радогоще посад пожгли. И посылали за князем Михайлом из Новагородка Северского намѣстникъ князь Иван Щербатой тамошних жилцов детей боярских в головах Богдана да Василя Александровых з детми боярскими и с казаки и с посацкими людми Десною рекою в судѣх. И сошли его на Богринове перевозе, и многих людей и Черкас и Татар побили и потоптали, и многой полон Руской отполонили, и княже Михайлов Вишневецкого струг со всѣм его воинскимъ нарядом и коморника его Богданка на том стругу взяли, и многих языков взяли и ко царю и великому князю в слободу Александровскую прислали. Заставы же Цареве и великого князя в Северских городѣх и по иным украинам не было, по ссылке королевы рады под Полотескъ царевым великого князя бояром, что было на обе стороны воинѣ не быти, а быти послом ко царю и великому князю ко Успенію пречистыя богородица»²⁶.

У зв'язку з цим інцидентом 11 липня 1563 р. Іван IV послав до короля Сигізмунда Августа грамоту. У ній цар писав, що оскільки князь Михайло Вишневецький приходив з Канева на «Сіверські місця ... війною» під час перемир'я, то Сигізмунд зобов'язаний «казнити» М. Вишневецького й тих людей які з ним приходили, а російських полонених, відшукавши їхнє майно, відпустити до великого князя московського²⁷.

1564 рік почався для Чернігово-Сіверщини мирно, а з 1 квітня цар призначив нову зміну «городових» воевод до фортець Московії. У Чернігові воеводою став Фома Іванов, син Третьяков, а намісником князь Васілей, княж Іванов син Прозоровського. У «розряді» зроблена примітка, що в листах треба спершу писати В. Прозоровського, а потім Ф. Третьякова. Це застереження зроблене, безперечно, внаслідок місницької суперечки²⁸. У XVI–XVII ст. місницькі конфлікти призводили, подекуди, до відмови виконання царських указів, але схоже за правління Івана Грозного російська родова аристократія не дозволяла собі таких вольностей. Тому розрядні книги мовчать стосовно розвитку конфлікту між чернігівськими воеводами, восени того ж року вони разом повідомляли царю про свою перемогу.

Розрядні книги свідчать, що 14 вересня 1564 року до Чернігова підійшов Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми. Як писали в реляції чернігівські воеводи, вони відбили литовських людей від «города» й багатьох литовських людей вбили та захопили прапор Сапеги. Як нагороду московський государ послав до Чернігова Якова Шетньова з подячною промовою від імені царя та золотими монетами, котрі мали бути роздані учасникам бою²⁹. Золоті або позолочені монети в московській практиці того періоду слугували аналогом медалей.

Наступного року на Сіверщині очікували повторення нападу. 11 травня 1565 р. до Москви надійшов лист від чернігівського воеводи Офонасея Количова, в якому

24 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120-154.

25 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /. Москва : Наука,1966. С. 203

26 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С. 321.

27 Там само. С. 322.

28 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /. Москва : Наука,1966 . С. 207.

29 Там само. С. 210; Разрядная книга 1475–1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории).Т. II. Часть II. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1982. С. 166.

сповіщалося про те, що «виходець» з Литви попереджав щодо скорого приходу до Чернігова значної кількості литовських людей з «нарядом» (артилерією). Згідно з цим повідомленням, цар наказав бути насторожі воєводам з Брянська, Дорогобужа, Почапа, Стародуба зі своїми загонами. Гарнізони цих міст були розписані в польові полки, котрі в разі нападу «литовських і кримських людей ... на брянські чи які інші місця»³⁰ мали бути в «сходе (зборі) по вестям» у Брянському лісі³¹. 19 травня трапився новий алярм, станичники доповіли про рух «кримських людей» Муравським шляхом. Негайно були вислані воєводи в Новгород-Сіверський, Брянськ, Карачев і Калугу³². Наприкінці червня надійшов відбій тривоги й повернення до попереднього плану захисту Сіверщини та Верхівських земель³³. Восени 1565 р. напруга на Сіверщині спала, й цар зосередився на охороні інших регіонів своєї держави, хоча путівльці і новгородсіверці продовжували доповідати щодо загрозового скупчення татар на Донеччині³⁴.

Доволі деталізовані російські джерела не згадують про напади на Чернігів або інші міста московської Сіверщини в 1565 році. Це дає підставу вважати, що повідомлення Стрийковського про напад Кміти і Лесньовольського на Стародуб і Почеп³⁵ та побудовані на ньому припущення деяких сучасних істориків, що й Чернігів був атакований саме цього року³⁶, відносяться до іншої дати.

Бої під Черніговом 1579 р.

26 червня 1579 р. Стефан Баторій послав до Москви свого гінця Вацлава Лопатинського з «размётною» грамотою, в якій оголошував війну цареві Івану IV. У цьому документі польський король оголосив себе визволителем російського народу від тиранії Івана Грозного, проти якого зібрався виступити в похід³⁷.

Головною метою першого походу С. Баторія було повернення Полоцька, захопленого Москвою у 1563 р. Наприкінці літа військо Речі Посполитої підійшло до цього міста й узяло його в облогу, а вже за три тижні король вступив до Полоцька. У цей час литовські загонами під командуванням князя Костянтина Костянтиновича Острозького здійснили набіг на сіверські землі. Про перебіг конфлікту на Сіверщині в 1579 р. до нашого часу дійшла значна кількість повідомлень. Один з найрозлогіших описів бойових дій у регіоні наведений у роботі Р. Гейденштейна. Точна дата цих сутичок у «Записках» цісарського дипломата не вказана, але текстуально вона прив'язана до датованих подій. Так у книзі Р. Гейденштейна звістка про експедицію К. Острозького на Сіверщину наведена після опису взяття Стефаном Баторієм Полоцька й Сокола й логічно поєднана з цими акціями. З документів відомо, що Полоцьк був узятий поляками 1 вересня 1579 р., а фортеця Сокіл 11 вересня 1579 р.³⁸. Далі наводимо фрагмент «Записок» Р. Гейденштейна в перекладі з російської:

«Ще раніше князь Костянтин Острозький готувався до експедиції у ворожі землі за Дніпро, і король наказав тоді Миколі Сенявському, начальнику Руських станиць

30 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука,1966 . С. 219.

31 Там само. С. 218; Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории).Том II. Часть II. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1982. С.181.

32 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука,1966 .С. 216.

33 Там само. С. 219.

34 Там само. С. 223.

35 Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 938-939.

36 Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2 : Кадэцкі корпус– Яцкевіч / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. 792 с.: іл. – С. 111; Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І.Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 51.

37 Волков В.А. Войны и войска Московского государства (конец XV– первая половина XVII вв.) Москва : Эксмо, 2004. 572 с. URL : http://militera.lib.ru/h/0/pdf/volkov_va01.pdf (дата звернення: 17.01.2019).

38 Тарас. А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII вв. Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2006. С. 322.

(чат), приєднатися до Острозького з тими військами, які стояли під його начальством на кордонах Русі та вступити у ворожу землю з боку Києва; але віддаленість місця завадила Сенявському виконати це. Тим часом настала середина осені й тому князь вважав, що не треба (даремно) втрачати час, а потрібно починати справу. І так, набравши із середовища своїх клієнтів, яких у нього була досить велика кількість, кілька тисяч осіб і приєднавши до них інших багатьох молодих людей, він переправився за Дніпро з сином Янушем і Михайлом Вишневецьким, каштеляном Брацлавським. Розіславши вперед легкоозброєні загони й наказавши їм спустошувати країну в усіх напрямках та нести всюди жах, він сам з іншими військами дійшов до самого Чернігова і, розташувавшись табором, приступив до облоги з великою енергією. Побачивши, що місто захищене надійним гарнізоном і що гарнізон готовий мужньо триматися та забезпечений всім необхідним, а сам він прийшов, не взявши доброї піхоти і гармат, інше ж військо постраждало від великих тягарів шляху і негоди, він (К. Острозький) скоро, залишивши облогу, став просто грабувати навколишні місця і сплюндрував усю Сіверську землю, поширивши спустошливі набіги легкими кінними загонами до Стародуба, Радагоста (Радогоща) і Почепа, пішов, взявши величезну здобич³⁹.

У Стрийковського цей же текст наведений у дещо скороченому вигляді, відмінністю від Р. Гейденштейна є вказівка на те, що К. Острозький і М. Вишневецький «спалили саме місто Чернігів». Згаданий фрагмент так само вставлений після опису взяття Полоцька, Сокола і Суші та віднесений до 1579 р.⁴⁰.

Ця ж інформація дуже стисло наведена у «Хроніці Польській» Мартіна Бельського: «князь Костянтин Острозький, зібравши немало люду, з двома своїми синами та Михайлом Вишневецьким виїхав під Чернігів, котрий здобував, однак Чернігів міцно обороняли, він відїхав, немало там шкоди учинивши»⁴¹. Фрагмент також датований 1579 роком.

У К. Несецького дана оповідка має наступний вигляд: «Михайло Вишневецький, каштелян київський і староста черкаський, разом з князем Костянтином Острозьким 1579 року, зайшовши до московської Сіверщини, вогнем і мечем спустошив Стародуб і Чернігів й добував інших фортець»⁴². «Під час Московської кампанії 1579 р. Костянтин Острозький із сином своїм Янушем на князівство Сіверське напав з військом, спустошивши край і набравши здобичі, вони повернулися назад, де тим часом король здобував Полоцьк»⁴³.

Ці повідомлення знаходять підтвердження й у літописах, складених на території ВКЛ. На сторінках «Острозького літописця» сповіщається, що: 1579 р. «Кроль Стефан поиде к Полоцку облегли и взял. Того же року саранча была. Князь Острозский воевода Киевский Чернегова добывал»⁴⁴. Литовська і жмудська хроніка 1579 р. повідомляє: «А з другой стороны Константин, княжа Острозкое, с князем Миколаем Вишневецким преправившись през Днѣпр, распустивши в загоны козаков и татар своих, облегли Чернѣгов, столицу княжат сѣверских здавна, але же ся в замку мо-

39 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. С.82-83.

40 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 955.

41 Kronika polska Marcina Bielskiego Drukarnia Jakoba Siebeneychera 1597 Zygmunt III Waza (król Polski i Szwecji ; 1566-1632). P.1458-1459. URL : <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/242286/edition/230623> (дата звернення: 17.01.2019).

42 Niesiecki, Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 4. Lwów : Drukarnia Jezuitów, 1743. P.545.

43 Niesiecki, Kasper : Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 3 w Drukarni Collegium Lwowkiego Societatis JESU. 1740. P.510.

44 Тихомиров М.Ц. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. Том VII. Москва-Ленинград : 1951. С. 236–253.

сква добре боронилася, а п'яших до штурму мало було, самое тылко м'сто Черн'гов спалили, а загоны по всей С'верской земли аж до Стародуба, Радогоци и Початова (Почепа) розпустили, а потом з великими здобычами до дому вернулись»⁴⁵.

Серед актових документів, що стосуються згаданої теми, слід згадати вирок короля Стефана за скаргою бояр Овруцького староства на старосту Авраама Мишку Варковського. Бояри жалілися на Овруцького старосту за те, що той порушує їхні права, затверджені королівськими привілеями, а саме: «Якожь деи въ року прошломъ семдесятъ девятомъ, кгда они съ хути своее на послузе нашей подъ Черниговомъ были, староста овруцкий,» ... прикував їх, як злочинців до возів за те, що бояри не мали «приволюки багазневые блакитные до барвы своее» (елементів однострою синього кольору), та примушував їх пасти коней і телиць, розбирати намети та виконувати інші їм не належні повинності⁴⁶.

Про бої на Сіверщині у 1579 р. згадано й у російських текстах. У порівнянні з польсько-литовськими у них спостерігаються помітні відмінності. Зокрема в «Розрядній книзі 1475–1605 рр.» під 7088 р. (1579/1580 р.) записано наступне: «зі Стародуба намісник М. Мезецкой писав царю, що у Стародубські місця приходили литовські люди й намісник і воєводи посилали за ними охочих людей з козаками Фьодора Шалімова. І Фьодор з ними, дійшовши до литовських людей, розбив їх»⁴⁷. В іншій «Розрядній книзі» приведений текст царського листа-наказу: «От царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Руси в Стародуб наместнику нашему князю Михаилу Васильевичю Мезецкому да Ортемью Ивановичю Колтовскому, да Юрью Петрову сыну Левонтьеву. Писали есте к нам, что приходили на Стародубские места литовские люди и вы за ними посылали с охочими людьми, с казаки Федора Шалимова. И Федор за теми людьми ходил и дошед, их (литовских людей) побил, а взял у них четыре человека живых Ивашка Филипова, Федьку Иванова, Яшку Гаврилова да Гришку. И сказал Гришка, что он перебежал в Литву ис Почепа, а был у Кучеслава у Старова; и вы де тех мужиков посадили в тюрьму до нашево указу. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б тово переметчика Докучанка Старова да Гришку повесили, а Ивашка и Федьку и Якунку прислали бы к нам к Москве, з детьми боярскими и с розсылщики, а велели б их вести, перековав, чтоб з дороги не ушли и дурна бы ни какова над собою не учинили. Писана на Москве лета 7088-го августа в 21 день». Привез государеву грамоту Федор Квашнин»⁴⁸.

Однаке в цьому наказі проставлена невірна дата, бо 21 серпня 7088 р. має відповідати 1580 року від Різдва Христового, хоча із західних документів ми знаємо, що подія сталася у серпні 1579 р. Мабуть, причина плутанини полягає в тому, що документ був складений у вересні 1579 р., коли за тодішнім московським календарем уже наступив 7088 р. від створення світу і цей рік був автоматично перенесений на події кінця попереднього місяця, який відносився до минулого 7087 року.

Ще один доволі детальний опис боротьби московитів з литовцями на Сіверщині наведений у гербовнику Б. Папроцького. Він також має помилкове датування, на що звертали увагу історики й раніше⁴⁹. На думку автора, більшу частину опису слід віднести до подій 1579 р., аргументація цього твердження подана нижче. Текст наведений в авторському перекладі з польської:

«Перед роком 1552, у день Великодній, коли московити наїжджали на прикордонні замки, він (Ф. Кміта) тільки тими людьми, котрих мав більше 300, наскочив

45 ПСРЛ. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва : Наука, 1975. С. 119.

46 Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... : [В 37 т.]. – Киев, 1859-1914. Ч. 8 : Т. 5 : Акты об украинской администрации в XVI – XVII в.в. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. С. 235-236.

47 Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории). Том III. Часть I. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1984. С.138.

48 Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории). Том III. Часть I. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1984. С. 139.

49 Małinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P.310.

на московитів, котрих було 2 тисячі й які йшли до його Остерського замку. Про них він мав вірну звістку відразу, як тільки вони (московити) вийшли з Чернігова. Добре облаштувавши свій замок, Ф. Кміта виїхав на них (московитів), дав вдалу битву, збив, зім'яв, тільки двох своїх слуг втратив – шляхтичів мужів добрих Грегора Василевича з полоцької волості і Федора Восна. Помщаючись московитам за цю кривду і вбивство своїх слуг, він (Ф. Кміта) послав козаків, щоб вирізали прикордонний люд. Того ж тижня виїхав під Чернігів і перестрів немалий почет неприятельського війська, котрі хотіли йти під Київ. Обравши вигідне становище (позицію), дав їм битву й там йому (Ф. Кміті) так Господь допоміг, що усіх розгромив і жодного не упустив.

Не повертаючись назад додому, він (Ф. Кміта) пішов прямо під Чернігів, маючи із собою 14 сотень чоловік, котрі вже були добре загартовані (в боях з) ворогами. Там він здобув місто (**miasto**) Чернігів, спалив, знищив, до ґрунту вибравши, де взявши велику здобич поїхав у королівський замок Любеч. Там він (Ф. Кміта) зустрівся з двором Костянтина, воєводи київського, котрий надіслав йому на поміч 200 козаків. Радіючи з доброго товариства й бажаючи їх теж підготувати, передавши свій стружденний люд, (Ф. Кміта) пішов знову під Чернігівський замок, наскочив на люд немалий, котрий йшов за першою тривоною із замку на відсіч, над тим людом був старшим князь **Mieścieski**. Здалося московитам, що вони мають здолати значно менший почет (в литовців), ніж самі мають й дали їм битву. Учинили великий галас, однак їх (литовців) тим не вразили, (литовці) прудко на них (московитів) натиснули і розбили їх наголову. Дуже їх (московитів) мало в замок втекло. Москви було 2000, наших не було й 640. Утік і поранений князь **Mieścieski**, а Ф. Кміта з користю (здобиччю) до замку свого Остра та з доброю славою (повернувся). Там, мало давши відпочинку коням, послав козаків у землі неприятельські, де щастя також непогано послужило, (й вони) вчинили велику шкоду землі Сіверській.

А коли (Ф. Кміта) послав воєводи київському Костянтину, що князував в Острозі, немало в'язнів з тими козаками, (К. Острозький) у подяку надіслав йому потім на допомогу 6 сотень татар білгородських, прохаючи аби з ними йшов на неприятельські землі й відплатив за шкоду, котру ворог учинив у королівських землях. Над тими татарами старшими були Єзехоза (**Jezechoza**) та другий Абакайчик (**Abakajczyk**). Не затримуючи цих людей надовго, (Ф. Кміта) пішов з ними під замок неприятельський Стародуб, маючи з собою цих татар та виборної дружини 4 сотні неповних. Був з ним в тій акції Калиньський, староста гомельський. Як скоро вони опинилися під замком і московити дали їм битву, він (Ф. Кміта) пізнав щастя ласкаве від Господа Бога, розбив московитів 500, над котрими був старшим воєвода цього міста, дістав значних в'язнів немало і Козлова. Розмістившись кошем під містом, (Ф. Кміта) послав кілька сотень татар, котрі весі (села) в цій волості виплюндрували й, узявши велику здобич, пішли назад. Москва із замку Почепова (Почепа) та з інших (замків) зібравшись, йшла за ними (литовцями) в погоню. Над тими (московитами) були старшими **Ciemkin Wasil Iwanowicz** та Василь Волк. Вони (московити) мали з собою 3 тисячі вершників та 400 піших й наздогнали їх (литовців) у 6 милях від Стародуба на річці Снов. Філон повернув до них (московитів) своїх людей, вишикувавши ряди й (литовці) дали їм битву. За Божою поміччю розгромили московитів, розбили їх наголову, князя Волка вбили, **Ciemkina** захопили живим. Упіймали в'язнів 200 і 18 значних дворян самого князя. Того **Ciemkina** надіслав Ф. Кміта до короля Августа, звідки мельницьким підкоморієм Каспером Ежиковичем був відвезений на обмін полоцького воєводи Довойни, інших в'язнів потім було теж віддано на обмін. У тій битві Філон не мав загиблих, (втратив) тільки одного татарина.

Змовився Ф. Кміта з гетьманом люду польського Лесньовольським, хоча служити доводилося людам литовським, замисливши вторгнутися у ворожі землі. Лесньовольський те з ним постановивши, зробив аби з частиною цих людей (Ф. Кміта) вирушив туди, де розумів (отримати) добру славу і користь, послав з ним Мартина Добросоловського, ротмістра над чотирма сотнями люду лицарського. Він (Ф. Кміта) теж їх утримував на свій кошт, як і тих 12 сотень, котрих повів під Почепов – неприятельський замок. Відразу взяв місто, звідки (литовці) великі скарби винесли,

зруйнував волость усю і місто спалив, каравани турецькі відібрав. Розмістившись між Стародубом і Почепом, (Ф. Кміта) цілий тиждень землі неприятели спустошував, дуже велику здобич до своїх повернув»⁵⁰.

Цей текст було покладено в основу праць багатьох польських істориків, де він наводиться в скороченому вигляді. Слід звернути увагу на переказ даного уривку, зроблений польським дослідником і видавцем ХІХ ст. Миколаєм Малиновським. Публікатор дещо відкоригував оповідання, усунувши не тільки стильові недоліки, а й цінні для сучасного дослідника нюанси «протографу». Натомість він надав корисні коментарі окремих спірних місць цього документа. Зокрема, М. Малиновський зазначив, що дата бою Ф. Кміти під Остром, віднесена автором гербовника Бартошем Папроцьким до 1552 року, а потім із цією ж датою повторений польськими істориками ХVІІ ст. Войцехом Кояловичем, Шимоном Окольським та Каспером Несецьким, є невірною. Дослідник запропонував альтернативну дату – 1562 р., причому зазначив, що ця військова акція стала початком військової кар'єри остерського старости Ф. Кміти⁵¹. Дана гіпотеза була підтримана сучасним польським істориком Т. Кемпою⁵², якого цитували чернігівські науковці І. Кондратьєв⁵³, С. Леп'явко⁵⁴ та інші дослідники⁵⁵.

Дійсно, у 1552 р. цей бій не міг відбутися, оскільки Лівонська війна розпочалася через 6 років після цієї дати, а потім до 1562 р. проходила лише в Прибалтиці. Російські літописи нічого не сповіщають про конфлікти на Сіверщині 1552 року, зате описують війну Московії з Казанню⁵⁶.

На думку автора, праця Б. Папроцького є компіляцією, в якій оповідання про різночасові діяння Ф. Кміти об'єднані в спільний інформаційний блок. Вірогідно, перший епізод історії, приведеної в гербовнику, відноситься до 1562 р. Помилка переписувача могла бути спричинена неправильним прочитанням цифри «6» у даті оригінального тексту. Події, описані в повідомленні, відбувалися на Великдень, котрий у 1562 р. настав 8 квітня, що також відповідає хронології тогочасних подій. Тоді й справді Ф. Кміта міг зустріти й розбити загін московитів, що здійснювали спробу захопити Остер та Київ. Однак акції остерського старости спрямовані проти Чернігова слід віднести до іншого часу.

Також М. Малиновський звернув увагу на ім'я чернігівського воєводи, котрого Б. Папроцький іменує «**Mieściejki**»⁵⁷, а В. Коялович і К. Несецький – «**Mieściejki**»⁵⁸. М. Малиновський змінив написання прізвища князя на «**Mieszczerski**» (Мещерський). Науковець вважав цього полководця родичем згаданих А. Курбським князів

---

50 Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym y nakładem autora) 1584, P. 853 – 855. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-xiag-rozdzielone.NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019).

51 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P. 310.

52 Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І.Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 50.

53 Кондратьєв І.В. Любецьке староство (ХVІ – середина ХVІІ ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 92.

54 Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561- 1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. С. 20.

55 Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2 : Кадэцкі корпус– Яцкевіч / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. С. 111.

56 ПСРЛ. Т.13. Первая половина. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб. : Тип. И.Н.Скорородова, 1904. 302 с.

57 Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym y nakładem autora) 1584, P. 668. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-xiag-rozdzielone.NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019)

58 Niesiecki, Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższymi Honorami Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 2. Lwów : Drukarnia Jezuitów, 1738, P. 538.

Андрія і Нікити Мещерських⁵⁹. Дійсно, в «Розрядах» серед воєвод, намісників і осадних голів, що служили в Чернігові протягом XVI ст., є особа з прізвищем Мещерський. У 7080 (1571/1572) році він вказаний на другому місці після намісника Федора Нагого, причому без вказівки імені й посади. Цей Мещерський зустрічається в «розрядах» по Чернігову тільки одного разу, ні раніше цієї дати – у 7078 (1569/1570) р., ні пізніше – у 7081 (1572/1573) р. згаданої особи у списках чернігівських очільників немає⁶⁰. Імовірно, цим чернігівським посадовцем був князь Григорей, князь Фьодоров, син Мещерського, згаданий в якості воєводи Новгород-Сіверського у 7070 (1561/1562) р.⁶¹, та воєводи Путивля у 7074 (1565/1566) р.⁶². Мабуть, ці його служби і стали підставою для датування деякими істориками нападу Ф. Кміти на Чернігів 1562 та 1565 роками.

Автор хоче звернути увагу читачів на інше повідомлення, яке краще підходить під опис бою Ф. Кміти під Стародубом, зробленого Б. Папроцьким. У Розрядних книгах під 1579 р. згаданий Стародубський намісник **Міхайло, княж Васильєв, син Мезецкого**, котрий очолював московське військо в бою проти литовців між Стародубом і Почепом, тобто саме там, де відбувалися події, описані в «Гербовнику» 1584 р. Прізвище цього намісника близьке до написання імені воєводи з польського джерела.

Ще одна особа, котру спробував ідентифікувати М. Малиновський, це взятий литвинами в полон у Почепі **Wasil Iwanowicz Ciemkin**. Польський учений ототожнює останнього з Василієм Тьомкіним, згаданим у полемічній праці А. Курбського. Цей В. Тьомкін разом зі своїм сином був ув'язнений катми Івана Грозного⁶³. М. Малиновський, посилаючись на М. Устрялова, додає, що Василій Іванович Тьомкін-Ростовський перебував у литовському полоні до 1567 р., а потім, як це написано у Б. Папроцького, був обміняний на полоцького воєводу Станіслава Довоїну і вмер на волі в 1571 р.⁶⁴. Таке твердження суперечить оригінальному джерелу – у «Записках про Московську війну» Р. Гейденштейна вказано, що король Сигізмунд Август викупив С. Довоїну в московитів за кілька тисяч золотих⁶⁵.

Головним аргументом всупереч теорії Папроцького-Малиновського є лист від князя Костянтина Костянтиновича Острозького до остерського старости Філона Семеновича Кміти від 31 серпня 1579 р. Дозволимо собі процитувати частину цього документа: «... Прошу за то, абысь ваша милость тогожь дня былъ у мене, которого и Бѣлгородцъ; а для велю слушныхъ пречень, абысь ваша милость зъ собою взялъ пете або шесте вязневъ старшихъ, и того воєводу Васелева, Федоровича Володимера Петемкина, для большое учтевости пана нашего и для розвѣдыванья вшелякехъ справъ тамошнихъ и для веле пречень. ... Песанъ у Киевѣ, августа 31 дня»⁶⁶.

З цього документа чітко видно, що військова акція Ф. Кміти біля Стародуба і Почепу за участі білгородських татар, надісланих К. Острозьким, у ході якої була взята в полон значна кількість московитів, відбулася у серпні 1579 р. Отже, історія про обмін В. І. Тьомкіна на С. Довоїну, котрий відбувся в 1567 р., незалежно від ступеня її правдивості не має значення для визначення дати литовського походу на Чернігів. Цікаво, що згаданий у листі Василій (чи Володимир) Федорович Петьомкін може бути родичем славетного вельможі Катерининської доби – світлішого князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського. У родословній книзі серед представників цього ушлявленого роду згаданий Федір Іванович Потьомкін, котрий був воєводою

59 Malinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P. 310-311.

60 Разрядная книга 1550-1636 гг. / Кузьмина Л. Ф./ Том I. АН СССР. (Институт истории). Москва : Наука, 1975. С. 194.

61 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука, 1966 .С. 195.

62 Там само. С. 223.

63 Курбский А.М. История о великом князе Московском. Москва : Изд-во УРАО, 2001. URL : http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Kurbsky/Kurb_7.htm (дата звернення: 17.01.2019).

64 Malinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844.С. 311.

65 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. С.75-76.

66 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т.1. Вильно : Печатня Губернского Правления, 1867. С.154.

у полоцькому поході 1551 р. Також там написано, що Ф. Потьомкін у 1582 р. був відправлений зустрічати на литовському кордоні папського посла Поссевіна⁶⁷. Але заради справедливості слід зауважити, що похід Москви на Полоцьк відбувся не в 1551, а у 1563 р., і в Розрядних книгах, котрі його описують, немає воєводи з таким іменем.

І нарешті останній штрих для доведення вірності запропонованого автором датування акцій Ф. Кміти на Чернігівщині. В оповіданні Б. Папроцького, повтореному іншими польськими хроністами та істориками, є цікавий епізод, який М. Малиновський не вставив у свою розвідку – це згадка про пограбування турецьких караванів.

У ті часи міжнародна торгівля особливо ретельно оберігалася європейськими государями, оскільки була не тільки джерелом збагачення казни, а й шляхом підтримання престижу еліти, що користувалася «заморськими» предметами розкоші, недоступними для простолюдинів. Пункт про охорону й супровід караванів був присутній у королівських привілеях, котрі надавалися містам ВКЛ, отож напад на іноземних купців був безпрецедентним фактом порушення як міжнародних правил, так і законів Речі Посполитої.

Серед архівних документів, опублікованих ще у XIX ст., є текст скарги турецьких вірмен Манойла Караван Баші та його товаришів на розбиття їхнього каравану, котре сталося у 1579 р. Скарга була розглянута на Варшавському сеймі. Там ображені купці повідомили, що вони йшли з Кам'янця до Києва, а далі збиралися рушити в Московську землю. Київський воєвода мав дати їм ком'ягу (судно) та своїх провідників. Але по дорозі, за замком Остром, козаки «погромили их», утопили кількох чоловік і забрали товари.

Під час розгляду справи виявилось, що купці не мали права йти у ворожу московську землю під час війни, але все ж пішли без жодного дозволу й листа. Сторона захисту так описала ці події: «По прибутті каравану до Києва, Київський каштелян Павло Сапега викликав до Святої Софії вірменських купців, куди й сам з'явився із ротмістрами київського замку Каспаром і Яном Стужинськими, намісником київського воєводи Василієм Раєм, ротмістром Остерського замку Станіславом Клопоцьким, київським городничим Михайлом Девочкою та київським війтом Станіславом Соколовським. Там він від королівського імені заявив, щоб вірмени не мали наміру їхати в Московію зі своїми товарами, а поверталися до Кам'янця або Вільна. Але купці не дослухались попередження, вирушили з Києва до Остра річкою Десною. Коли остерський староста Лаврин Ратемський спитав у вірмен дозвіл від Київського уряду на пропуск у Московію, ті не надали таких листів, бо не мали їх. Староста заявив, що не пропустить караван, й купці мають повернутися назад. Тоді вірмени зробили вигляд, що повернулися назад, а самі об'їхали замок Остер водою, що їм вдалося зробити з причини великої повені, й подалися до Московської землі. Десь між замком Остром і московським Чернігівським замком їх погромили козаки»⁶⁸.

Б. Папроцький писав, що Ф. Кміта здійснив напад на Почеп і пограбував караван разом з варшавським каштеляном Станіславом Лесньовольським. У Стрийковського цей фрагмент дещо розширений, у ньому С. Лесньовольський діє спільно з паном Якубом Сецигньовським. Згадані пани атакують Почеп, спустошують Стародубську волость і забирають скарби турецького каравану. Як відомо, ці події сталися 1579 року. Але в працях польських істориків бій Ф. Кміти під Почепом і грабунок каравану відбуваються у 1565 році після набігу на Красногородок⁶⁹. Указаний замок і справді міг постраждати саме того року, принаймні так вважає дехто з польських істориків⁷⁰.

67 Російская родословная книга. Часть вторая. СПб. : Тип. Карла Вингебера, 1855. С. 168-169.

68 Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... : [В 37 т.]. – Киев, 1859-1914. Ч. 8 : Т. 5 : Акты об украинской администрации в XVI – XVII в.в. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. С. 187 – 190.

69 Стрийковський Мачей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 938 – 939.

70 Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І. Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 51; Kotarski H. Leśniowolski (Leśnowolski) Stanisław h. Kolumna vel Roch (zm. 1565) // Polski Słownik

Напад литовців на Красногородок, можливо, населений пункт на Смоленщині, міг бути окремою військовою акцією, штучно поєднаною на сторінках хроніки з пізнішими подіями лише спільністю імен учасників.

Таким чином стаття у «Гербовнику», присвячена військовим подвигам Філона Кміти, є компіляцією з невизначеним ступенем достовірності. Описана в ній військова активність згаданого персонажа на Сіверщині виглядає одномоментною справою, насправді ж вона могла складатися з кількох різночасових епізодів. Оскільки наразі немає інших документів, за допомогою котрих можна було б перевірити і уточнити інформацію, наведену Б. Папроцьким, то залишається продовжувати нею користуватися, проте з певними застереженнями.

Підсумовуючи написане вище, спробуємо реконструювати порядок подій навколо Чернігова в ході Лівонської війни. Відразу по закінченні перемир'я між Литвою і Московією – 4 квітня 1562 р. у Середньому Подніпров'ї розпочинаються бойові дії. Першою атакує Московія. Не готова до адекватної відповіді Литва мобілізує сили для захисту. З Чернігова виступають загони московського війська, які планують напасти на литовські замки. Підрозділ Ф. Кміти, перестривши ці загони, розбиває їх один за одним. 8 квітня був знищений той, що був спрямований на Остер, а кількома днями пізніше і той загін, який прямував на Київ.

На початку 1563 р. царське військо захоплює Полоцьк, причому в цьому поході беруть участь ратні люди із сіверських міст. Навесні того ж року до московитів надходить інформація про можливий напад литовців на Сіверщину та зраду Стародубського воєводи. Після цих звісток були посилені гарнізони в сіверських фортецях і приведене в бойову готовність польове військо, яке мало йти на підмогу в разі нападу супротивника. Лише в середині літа 1563 р. Литва здійснила набіг на Сіверщину. Загони М. Вишневецького разом з білгородськими татарами спустошили Чернігівську, Новгород-Сіверську, Стародубську й Почепську волості та спалили посад Радогоща. На зворотній дорозі Новгород-Сіверському наміснику вдається перестріти нападників на перевозі через Десну й відбити частину ясиру, завдавши втрат татарам і козакам М. Вишневецького.

У вересні наступного 1564 р. литовці чинять ще один набіг на Чернігово-Сіверщину. Загони П. Саєги приходять безпосередньо під стіни Чернігова й роблять спробу взяти місто, але чернігівські воєводи В. Прозоровський та Ф. Третяков відбивають напад. Навесні 1565 р. московська влада очікує повторення атаки на Чернігів та інші міста Сіверщини, але тепер уже з артилерією, що могло би бути набагато небезпечніше, через що режим охорони фортець регіону було посилено. Однак напад так і не відбувся ні в цьому, ні в наступні роки.

Бойові дії на Сіверщині знову активізуються влітку 1579 р. після початку Московського походу польського короля С. Баторія. У серпні цього року литовці здійснюють напад на Чернігів. У ньому беруть участь Костянтин та Януш Острозькі, Михайло Вишневецький, а також Філон Кміта. Литовське військо нараховувало близько 1400 осіб, серед яких були присутні й овуцькі бояри. До складу з'єднання, окрім кінноти, входила й піхота, наявність артилерії викликає сумніви.

Підійшовши до Чернігова, литовське військо стає табором і починає облогу. Чернігівські фортифікації на той момент склалися з двох ліній укріплень: зовнішнього, котре охоплювало сучасний парк ім. М. Коцюбинського і називалося московитами «**острогом**», а поляками – «**miasto**», та внутрішнього – що розміщувалося на краю «Валу», де нині стоїть пам'ятник Т. Г. Шевченку. Останнє у російській термінології мало назву «**город**», а в польській – «**zamek**».

Якщо вірити Б. Папроцькому, литовцям вдалося захопити зовнішнє укріплення (місто), котре вони пограбували та спалили. Також нападники знищили палісад цієї фортифікації «до ґрунту вибравши» його⁷¹. Постраждали й цегляні храми Чернігова,

---

Biograficzny. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972. – Т. XVII/2. – Zeszyt 73. – S. 184–185.

71 Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków : 1858 . P. 853.

з них були зірвані дахи, коли оборонці стріляли у ворога зі склепінь цих споруд⁷². Литвини так і не змогли оволодіти замком і після безрезультатного його блокування відступили до Любеча.

Через деякий час після завершення згаданої акції загін кінноти Ф. Кміти, поповнений 200 білгородськими татарами та козаками, прибулими від К. Острозького, знову вирушає спустошувати Сіверщину. Це з'єднання, котре тоді нараховувало близько 640 коней, зіткнулося з московським підрозділом, очолюваним стародубським намісником М. Мезецьким. Московський загін рухався на підмогу до Чернігова після звісток, отриманих ще під час облоги міста. Відбувся бій, кожна зі сторін оголосила про свою перемогу. Після цього Ф. Кміта повернувся до себе в Остер.

Третього разу Ф. Кміта вибрався в похід наприкінці серпня 1579 р. Цього разу він мав при собі 6 сотень білгородських татар, 4 сотні власної виборної дружини та загін гомельського старости Калиньского. Удар був спрямований проти Стародуба. Під стінами цього міста московити дали бій з'єднанню Ф. Кміти й були розбиті. Литовці стали табором біля Стародуба й почали плюндрувати його околиці. Дізнавшись про московське військо, котре вирушило з Почепу на підмогу обложеним, литовці відступили. Бій між з'єднанням Ф. Кміти та московитами, що його переслідували, відбувся біля річки Снов на відстані близько 50 км від Стародуба, там де нині проходить кордон між Росією й Чернігівською областю України. У цій битві литовське військо отримало беззаперечну перемогу над супротивником. У полон потрапило багато московських ратних людей, серед яких 18 дворян та старшина В. Потьомкін, котрий на прохання К. Острозького був доправлений до нього в Київ. Приблизно в цей же час між Остром і Черніговом козаки Ф. Кміти конфіскували товари каравану турецьких вірмен, котрі без дозволу литовської влади намагалися перетнути кордон та виїхати до Московії.

Таким чином, нами встановлено, що в ході Лівонської війни Чернігів піддавався нападам лише двічі, у 1564 та 1579 роках, а у 1562 та 1563 рр. литовці обмежувалися спустошенням Чернігівської волості та завдавали ударів по інших населених пунктах московської Сіверщини.

References

1. Arkheohrafycheskyi sbornyk dokumentov, otnosiyashchysya k ystorii Severo-Zapadnoy Rusy. (1867). (Vol.1). Vylno, Pechatnia Hubernskoho Pravleniya.
2. Arkhiv Yugo-zapadnoy Rossii. izdavayemyy vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov. Akty ob ukrainskoy administratsii v XVI – XVII v.v. (1907). (Part. 8 : Vol. 5). Kiyev, Tip. Univer. sv. Vladimira.
3. Bondar, O.M. (2014). Chernihiv: misto i fortetsia u XIV – XVIII stolittiakh. Kyiv, Ukraine : Vydavets Oleh Filiuk.
4. Buganov, V.I. (Ed.) (1966). Razryadnaya kniga 1475 – 1598 gg. Moskva, Nauka.
5. Geydenshteyn, R. (1889). Zapiski o Moskovskoy voyne (1578-1582). St. Petersburg,
6. Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka. (1584). Krakow, from <https://polona.pl/item/herby-rycerztwa-polskiego-na-pięcioro-xiag-rozdzielone,NjcyNTM5NTQ/719/#item/articles/2019/01/17/>
7. Kondratiev, I.V. (2014). Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.). Chernihiv, Ukraine : Vydavets Lozovyi.
8. Kotarski H. (1972). Leśniowolski (Leśnowolski) Stanisław h. Kolumna vel Roch (zm. 1565): Polski Słownik Biograficzny. (Vol XVII/2) . Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Poland : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, pp. 184–185.
9. Kronika polska Marcina Bielskiego. (1597) Drukarnia Jakoba Siebeneychera. From

---

⁷² Мартин Груневег (о.Венцеслав); духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 гг./ Сост. А.Л.Хорошкевич. Москва : Памятники исторической мысли, 2013. С. 178.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/242286/edition/230623/articles/2019/01/17/>

10. Kurbskiy, A.M. (2001). Istoriya o velikom knyaze Moskovskom. Moskva, Russia : URAO. from http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Kurbsky/Kurb_7.htm articles/2019/01/17/

11. Kuzmina, L. F. (Ed.) (1975). Razryadnaya kniga 1550-1636 gg. (Vol.1). Moskva, Nauka.

12. Lepiavko, S. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561-1591). Chernihiv, Ukraine : Siverianska dumka.

13. Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista – Naukovo-populiarne vydannia. Kyiv, Ukraine : Tempora.

14. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] (1996). Vilnius, Lithuania: Parengė Algirdas Baliulis.

15. Malinowski, M. and Przedziecki, A. (1844). Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. (Vol.2). Wilno.

16. Maloizvestnyye letopisnyye pamyatniki (1951). Istoricheskiiy arkhiv. (Vol.7). Moskva-Leningrad : pp. 237 -253.

17. Markevich, M. (1852). Istoricheskoye i statisticheskoye opisaniye Chernigova. Chernigov.

18. Martin, Gruneveg (o.Ventseslav); dukhovnik Mariny Mnishek. (2013). Zapiski o trgovoy poyezdke v Moskvu v 1584-1585 gg. Moskva, Russia : Pamyatniki istoricheskoy mysli.

19. Niesiecki, Kasper. (1738). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższymi Honorami Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.2). Lwów : Drukarnia Jezuitów.

20. Niesiecki, Kasper. (1740). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.3). w Drukarni Collegium Lwowtkiego Societatis JESU.

21. Niesiecki, Kasper. (1743). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.4). Lwów : Drukarnia Jezuitów.

22. Novodvorskiy, V. (1904). Borba za Livoniyu mezhdou Moskvoyu i Rechyu Pospolitoyu (1570 – 1582). Istoriko-kriticheskoye issledovaniye. St. Petersburg : Tip. I.N.Skorokhoda.

23. Paprocky, B. (1858). Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebra- ne i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków.

24. Pashkov, H.P. et al. (Ed.). (2007). Vialikae kniastva Litovskae : Ęntsyklapedyia. (Vol.2). Minsk, Belarus : BelEn.

25. PSRL. (Vol.13). Pervaya polovina. Letopisnyy sbornik imenuyemyy Patriarsheyu ili Nikonovskoyu letopisyu. (1904). St. Petersburg, Tip.I.N.Skorokhodova.

26. PSRL. (Vol.29). Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazya Ivana Vasilyevicha. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis. (1965). Moskva, Nauka.

27. PSRL. (Vol.32). Khroniki: Litovskaya i Zhmoytskaya. Bykhovtsa. Letopisi: Bar- kulabovskaya. Averk i Pantsyrnogo. Moskva, Nauka. 1975.

28. Razryadnaya kniga 1475-1605 gg. M. AN SSSR. (Institut istorii). Tom II. Chast II. Moskva : Institut istorii AN SSSR. Nauka. 1982. 440 s.

29. Razryadnaya kniga 1475-1605 gg. (1984). (Vol.3. Part 1). Moskva, Nauka.

30. Rossiyskaya rodoslovnaya kniga. (1855). (Vol.2) St. Petersburg, Tip. Karla Vingebera.

31. Strykovskiy, Matsei. (2011). Litopys polskiy, lytovskiy, zhmodskiy i vsiiei Rusy. Lviv, Ukraine : Naukove tovarystvo im. Shevchenka.

32. Taras, A.E. (2006). Voyny Moskovskoy Rusi s Velikim knyazhestvom Litovskim i Rechyu Pospolitoj v XIV – XVII vv. Moskva, Russia : AST; Minsk, Belarus : Kharvest.
33. Tikhomirov M.Ts. (1951). Maloizvestnyye letopisnyye pamyatniki : Istoricheskiy arkhiv. (Vol.7). Moskva-Leningrad : pp. 236–253.
34. Tomash, Kempa. (2009). Kostiantyn Vasył Ostrozkyi (bl. 1524/1525-1608) voievoda Kyivskyi i marshalok zemli Volynskoi. Khmelnytskyi, Ukraine : PP Melnyk A.A.
35. Volkov, V.A. (2004). Voyny u voiska Moskovskogo gosudarstva (konets XV – pervaia polovyna XVII vv.) Moskva, Russia : Eksmo. from http://militera.lib.ru/h/0/pdf/volkov_va01.pdf articles/2019/01/17/
36. Zapysnaia knyga Polotskogo pokhoda 1562/63 goda (2004).: Russkyi dyplo-mataryi, (Vol. 10). pp.120-154.

Ігор Михайлович Ігнатенко – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (Чернігів, проспект Перемоги, 39).

Ihor Ihnatenko research worker of the Daughter company «Antiquities of Polesie» of state-owned enterprise «Archaeological protection service of Ukraine» of Archaeology Institute of the National Academy of Science of Ukraine (Chernihiv, Peremohy Avenue, 39).

Chernihiv region in the Livonian War

The article is devoted to studying the course of events of the Livonian war on the territory of the Chernihiv-Sivershchyna. Until now, historians have offered different dates for the battles that took place in the course of this war under the walls of the Chernihiv fortress. It was believed that such battles took place in 1552, 1562, 1564, 1565 and 1579. The author compared data from various sources: Lithuanian chronicles and official documents, Russian «Books of Ranks», works by Polish historians of the 16th century. These sources have varying degrees of reliability. As a result of the analysis of the information received, the author came to the conclusion that Chernihiv was attacked only twice, in 1564 and 1579. In addition, there were other hostilities on the territory of Chernihiv-Sivershchyna land. In particular, in 1562, between the cities of Chernihiv and Oster, two battles of Lithuanians against the Russians took place. In these battles, the Lithuanians, led by the governor of the castle of Oster, Philon Kmyta, won. In 1563, the Lithuanian army under the command of Prince Mikhail Vishnevetsky attacked the Russian part of Chernihiv-Sivershchyna. On the way back, when crossing the Desna River, the detachment of M. Vishnevetsky was defeated by the Russians. Detailed descriptions of the battles that took place in the Chernihiv-Sivershchyna region during the Livonian War are contained in the historical work of the 16th century Polish historian Bartosz Poprotsky. Comparing this story with other documents, the author suggested that B. Paprotsky incorrectly indicated the dates of military clashes. Polish historian combines episodes of clashes occurring at different times in a single unit. The purpose of such an editing of the text was an attempt to emphasize the feats of Philon Kmita. Comparison of the historical narrative of B. Paprotsky with the act documents dated 1579 showed a number of coincidences. Thus, the author specified the dates of the military actions of the Russians and Lithuanians, which took place during the Livonian War on the territory of the Chernihiv-Sivershchyna land.

Key words: Chernihiv fortress, Livonian War, Starodub, Pochep, Radogosh, Filon Kmita, Konstany Wasyl Ostrogski, Potemkin, Bartosz Poprotsky, Mikołaj Wiśniowiecki.

Дата подання: 31 січня 2019 р.

Таїса Сидорчук

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ В КАРТОГРАФІЧНОМУ ТА ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОФЦЕРА ВІЙСЬКА КАРЛА XII ФІЛІППА ЙОГАННА ФОН ШТРАЛЕНБЕРГА

Стаття присвячена історико-географічному опису українських земель на карті та у праці шведського картографа, географа і мовознавця Філіппа Йоганна фон Штраленберга (1676-1747). У статті здійснений огляд тих фрагментів карти і книги автора, в яких висвітлені історія українського народу, географія його розселення, топоніміка, адміністративний устрій, військо, історичні події та історичні постаті на початку XVIII ст.

Ключові слова: Ф. Й. фон Штраленберг, українські землі, етноніми, топоніміка, Іван Мазепа.

Книга Ф. Й. фон Штраленберга під назвою «Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...» («Північна і східна частини Європи та Азії...»)¹ з доданою до неї картою є широко відомою серед істориків, географів, картографів, лінгвістів, етнографів, археологів від часу її виходу в світ у Стокгольмі в 1730 році. Завдяки цій єдиній виданій книзі² її автор увійшов у історію не лише як шведський військовий, який супроводжував короля Карла XII в Північній війні й був учасником Полтавської битви, а, насамперед, як дослідник, географ, картограф, мовознавець і письменник. Філіпп Йоганн фон Штраленберг (нім.: Philipp Johann von Strahlenberg)³ народився в 1676 році в німецькій

1 Повна розлога назва книги мовою оригіналу: Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen anderen unbekanntten Nachrichten vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Poliglotta von zwey und dreyszigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität betreffen; Bey Gelegenheit der Schwedische Kriegs-Gefangenschaft in Rußland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstateten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgefertiget von Philipp Johann von Strahlenberg. Stockholm, in Verlegung des Autoris. 1730.

Переклад українською мовою назви такий: Північна і східна частини Європи та Азії, оскільки саме такі охоплюють всю Російську державу з Сибіром і Великою Татарію, представлені в історико-географічному описі давнього і нового часу та з багатьма іншими невідомими відомостями та з Tabula Poliglotta 32 різних мов татарських народів, що ще ніколи не видавалася, з калмицьким словником, а особливо з великою і точною картою вищевказаних земель та різними іншими гравюрами на міді, що стосуються азійсько-скіфських старожитностей. Зібрано і складено Філіппом Йоганном фон Штраленбергом під час перебування в Росії як шведського військовополоненого на основі особистих ретельних опитувань і дозволених йому далеких подорожей. Стокгольм. У виданні автора. 1730.

2 Авторів статті відомий єдиний примірник книги Ф. Й. фон Штраленберга в Україні, який зберігається в колекції видатного вченого ХХ ст., історика, філолога і сходознавця Омеляна Прицака у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

3 Написання українською мовою прізвища фон Штраленберга з першою літерою «Ш» з філологічної точки зору вірне, оскільки саме так воно вимовляється німецькою мовою. Адже

родині Табберт (нім.: Tabbert) у місті Штральзунд (нім.: Stralsund; нині Німеччина). За військові заслуги був nobілітований королем у дворянство, отримавши титул барона та прізвище фон Штраленберг. Після Полтавської битви потрапив у російський полон і був засланий разом з іншими шведськими військовополоненими до Сибіру в місто Тобольськ. Протягом 11 років перебування у сибірському засланні фон Штраленберг за власною ініціативою досліджував історію, географію, звичаї й мови місцевих народів, створював карту Росії та Сибіру, брав участь у офіційній експедиції Д. Г. Мессершміда по Сибіру. Після підписання Ніштадського мирного договору в 1721 році між Швецією і Росією фон Штраленберг у 1723 році, після 13 років перебування у російському полоні, повернувся до Швеції. На батьківщині він отримав чин підполковника, останні роки життя служив комендантом фортеці Карлсгам та помер у 1747 році.

Після повернення на батьківщину фон Штраленберг на основі зібраних ним і вивезених з Росії матеріалів і власних записів створив карту російської держави та написав свою вищезгадану книгу. Праця фон Штраленберга, написана й видана німецькою мовою, одразу була високо оцінена сучасниками в Західній Європі й незадовго після її виходу в світ була перекладена й двічі надрукована англійською мовою, а згодом – французькою та іспанською⁴. З картою і книгою фон Штраленберга були добре ознайомлені й у Росії, їх використовували в своїх працях багато російських учених різних спеціальностей, а також учасники експедицій і дослідники Сибіру, північних і східних околиць Російської імперії у XVIII–XIX ст. Інтерес західноєвропейських і російських науковців до досліджень фон Штраленберга поновився в другій половині XX ст., зокрема у зв'язку з його 300-літнім ювілеєм⁵.

Попри те, що фон Штраленберг подає історико-географічний опис усієї Російської держави, читачів його книги від часу її появи цікавила насамперед інформація про недосліджені або малодосліджені території Росії – Середню Азію, Сибір, Далекий Схід, а також мови, культура й звичаї народів, що населяли ці землі. Оскільки ці території були ареалом розселення урало-алтайських народів, дослідження фон Штраленберга було й залишається в полі зору здебільшого сходознавців, котрі визначають дослідника як засновника алтаєзнавства⁶. Дійсно, більша частина книги містить унікальні для свого часу відомості про різні сторони життя таких народів, як евенки, ханти, ненці, евени, нівхи, хакаси, манси, марійці, удмурти, айни, ітельмени, казахи, чуваші, башкири, калмики, монголи та ін. Фон Штраленберг уперше дав класифікацію народів Сибіру на основі порівняння їхніх мов та вперше визначив склад уральської мовної групи. Хоч фон Штраленберг перший висловив думку щодо проходження кордону між Європою та Азією по Уральських горах, про корисні копалини різних регіонів та ін., його книга й карта є значним внеском насамперед у вивчення корінних народів Уралу та Сибіру.

При цьому, українські землі, топоніміка, адміністративний устрій, окремі історичні

Ф. Й. фон Штраленберг походив з німецької родини з Померанії і свою книгу написав німецькою мовою. В російській науці вкорінилося написання Страленберг.

4 Англійський переклад книги вийшов у Лондоні у 1736 і у 1738 роках під назвою «An historical-geographical description of the North and Eastern parts of Europa and Asia, but more particularly of Russia, Siberia and Great Tartary». З цього англійського видання був зроблений переклад французькою мовою, надрукований в Амстердамі у 1756 році під назвою «Description historique de l'Empire Russe, traduite de l'Ouvrage Allemand de M. le baron de Strahlenberg par Barbeau de la Bruyere». Іспанський переклад побачив світ у Валенсії у 1780 році під назвою «Nueva description geographica del imperio ruso en particular y en general... Traducida del Frances, par Don J. Vic. Tomas y Catala, vol. 1-2».

5 До 300-ліття від дня народження Ф. Й. фон Штраленберга у 1975 році в Угорщині була видана факсимільна копія його книги: Ph. Johann von Strahlenberg. Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. With an introduction by J.R. Krüger. – Szeged, 1975. – Vol. 8. Життя та дослідження фон Штраленберга стали предметом наукових розвідок низки дослідників, зокрема: Новлянская М. Г. Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. – Москва – Ленинград, 1966; Jarring G. Strahlenberg in Schwedischer Literatur und Wissenschaft: Eine bio-bibliographische Übersicht //Ural-Altäische Jahrbücher. – 1976. – Bd. 48. – S. 121-123; Jarosch G. Tabbert-Strahlenberg als Reisegefährte Messerschmidt //Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. – Berlin, 1966. – Vol. 15. – S. 215-220 та ін.

6 Krueger J. R. Preface to the re-print //Ph. Johann von Strahlenberg. Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. – Szeged, 1975. – Vol. 8. – p. 11.

події та пов'язані з ними постаті також знайшли відображення й на карті, й у книзі. Над картою Росії Штраленберг працював від початку заслання і продовжив роботу після повернення до Швеції, тобто понад 15 років. Він створив чотири географічні карти Росії, з яких перші три були підготовлені у засланні та вилучені російськими чиновниками і втрачені для їх автора. Четверту карту Штраленберг створював одночасно з написанням книги, повернувшись на батьківщину. На відміну від попередніх варіантів, видана у 1730 році карта базувалася не лише на власних спостереженнях під час подорожей автора по Сибіру й відомостей від його численних кореспондентів, але й на працях географів і мандрівників, з якими він мав можливість ознайомитися вже у Швеції. Карта розміром 65x100 см має типову для свого часу деталізовану назву «Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territoriis una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa» (Новий географічний опис Великої Татарії, східної і західної, яка точно передає окремі частини, і всю територію зі всією Російською імперією, і особливо з Сибіром). Усі написи на карті зроблені латинською мовою.

Що стосується українських земель, то на карті представлені лише ті землі, які на початок XVIII ст. входили до складу Росії, а саме: Лівобережжя, Слобожанщина. Крім того, карта включає також територію Запорозької Січі, незначну частину Правобережжя й Волині. Українські землі позначені кількома загальними територіальними назвами: 1) Україна (Ukrainia), 2) Мала Русь (Russia Minor), 3) Білгородські козаки (Cosaci Bialagorodski). На карті вказані ріки – Дніпро, Десна, Ворскла, Хорол, Трубіж, Сіверський Донець, Оскіл, а також Азовське і Чорне моря та населені пункти, зокрема Київ, Радомишль, Трипілья, Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Лубни, Лохвиця, Шептаки, Рильськ, Полтава, Чугуїв, Вороніж та ін. Слід зазначити, що незнанням фон Штраленбергом української топоніміки призвело до невірної подачі частини топонімів. Окремі назви через дрібний шрифт та неточність написання важко ідентифікувати.

Карта містить також численні текстові написи, які розповідають про історичне,

політичне, географічне, промислово-економічне значення того чи іншого регіону чи населеного пункту. На українських землях такий текст знаходимо лише біля міста Полтава, що зрозуміло з огляду на біографію фон Штраленберга. У написі автор вказав, що тут, на річці Ворскла відбулися дві битви – у 1396 році між Тамерланом і великим князем литовським Вітовтом та у 1709 році між шведами і росіянами. Щодо першої битви, то картограф помилився з її датою, подавши 1396 рік замість 1399 року. Можна припустити, що ім'я Тамерлана фон Штраленберг використав як символ золотоординського війська, яке очолювали у цій битві Тимур-Кутлук та емір Едигей.

Українські сюжети в книзі представлені кількома фрагментами в різних розділах, що спричинене основною метою видання – описом всієї Російської імперії. Перша згадка про Україну міститься у розлогіму вступі до книги, в якому фон Штраленберг висвітлює процес роботи над картою, подає історичні екскурси щодо різних народів, які населяють Росію, зокрема її південні та східні території, пояснює принципи своєї класифікації цих народів на основі співставлення їхніх мов тощо. Проводячи етимологічний аналіз назв окремих державних утворень та етносів, зокрема Скіфії, автор зазначає, що ця назва поширювалася на різні народи, які з часом отримали свої власні назви. Тут автор наводить приклад щодо малоросійських козаків в Україні або в Малій Росії, які мають скіфське походження, та тепер і звичайні мешканці, і козаки носять власне подвійне ім'я – українці й козаки⁷.

Описуючи карту, метод її побудови та географічні координати, фон Штраленберг ділить територію Росії з півночі на південь на чотири частини із зазначенням особливостей ландшафту і клімату. До четвертої частини, що знаходиться між 54-м і 48-м градусами, він включає Малу-Русію (Mala-Russia) або Мало-Росію (Klein-Rußland), Вороніж і частину Астраханського регіону. Автор зазначає, що ці землі мають теплий і помірний клімат, з короткою зимою, рівнинні простори, прорізані великою кількістю рік, багаті на рибу та менш чисельні ліси хоча й з достатньою кількістю дичини. Крім того, ця частин території має ще одну природно-географічну зону – пустелі, які російською мовою називаються степами. Фон Штраленберг вказує на багатство землі з плодowymi деревами й кущами та зерновими злаками⁸.

У розділі про поділ Росії на окремі регіони, автор визначає дві основні частини російської держави: 1) власне Росія та 2) захоплені або інкорпоровані землі. Частина під назвою «власне Росія» в свою чергу, за фон Штраленбергом, ділиться на Велику, Малу, Білу, Червону і Чорну Росію, перші три з яких перебувають під російським скіпетром, а дві останні – під польським. Мала Росія (Klein Rußland) або Мала Русь (Mala Russia) включає такі князівства, як Київ, Чернігів, Сіверськ, котрі фон Штраленберг іменує ще загальним терміном – «уся Україна». Дослідник згадує також про місто Галич і Галицьке та Володимирське князівства, які належать до Червоної Русі й на час написання книги перебували в структурі Польщі⁹.

Далі фон Штраленберг перераховує склад усіх 10 губерній відповідно до проведеної Петром I адміністративної реформи, за якою до Київської губернії входять вищевказані Київське, Чернігівське, Сіверське князівства й більша частина України (Ukraine) або Українських Козаків (Ukrainische Cosaken). Автор пояснює походження слова «Україна», яке в слов'янських мовах означає кордон землі або країни. У свою чергу Україна ділиться на чотири частини: 1) Малоросійську, 2) Запорозьку, 3) Польську, яка до Росії не належить і 4) Білгородську, що межує з Воронізькою губернією. Найбільша Малоросійська частина називається також Гетьманською і складається з 10 полків, кожний з яких носить ім'я міста осідку: Стародуб, Чернігів, Київ, Переяслав, Полтава, Миргород, Лубни, Прилуки і Гадяч. Ці дев'ять міст і, відповідно, полків розташовані на лівому березі Дніпра. Десятий полк, за фон Штраленбергом, знаходиться на правому березі Дніпра, у назві якого дослідник припустився помилки, назвавши його Богтуславський, замість, імовірно, Богуславський¹⁰. Щодо існування цього полку на момент написання книги фон Штраленберг також помилився, оскільки Богуславський полк поряд з іншими полками на Правобережжі за наказом російської влади був ліквідований ще у

7 Philipp Johann von Strahlenberg. Das Nord – und Ostliche Theil von Europa und Asia... – S.42.

8 Ibid. – S.175.

9 Ibid. – S.180-181.

10 Ibid. – S.184-185.

1711–1712 роках. Автор зазначає, що, окрім названих полків, у розпорядженні гетьмана були ще три особливі полки – піхотний, кінний і сердюцький, які разом нараховували 100 000 осіб. Якщо столицею гетьмана було місто Батурин, то, за словами шведського дослідника, столицею запорозьких козаків була Січ, розташована на правому березі Дніпра й зруйнована.

Фон Штраленберг повідомляє, що вільні донедавна від сплати податків запорозькі козаки й належні їм міста тепер вносили кошти до державної скарбниці. При цьому дослідник перераховує 52 населених пункти Київської губернії, які підлягали оподаткуванню, зокрема, Київ, Чернігів, Охтирка, Мурафа, Сінне, Межиріччя, Ніжин, Боромля, Кам'яний Затон, Городне, Лебедин, Севськ, Переяслав, Сіверськ, Богодучів, Краснопілля, Путивль, Білгород, Рублівка, Миропіль, Курськ, Новосіл, Рильськ, Коломак, Валки, Старий Оскіл, Трубіжськ, Харків та ін.¹¹ При цьому, як і на карті, назви окремих міст фон Штраленберг указав не точно. У складі шостої Воронізької губернії Росії поряд з донськими козаками автор книги називає козаків Білгородської межі (Belogorodische Czerta), тобто слобідських козаків, до яких входять п'ять полків: Охтирський, Ізюмський, Сумський, Харківський і Рибинський. Далі автор зауважує, що ці полки перебували під безпосереднім командуванням росіян¹². Характеризуючи військові сили Росії, фон Штраленберг називає в тому числі й ті військові підрозділи, які були розташовані на українських землях, зокрема, у Глухові перебували два піхотних полки і один кавалерійський ескадрон, у Вороніжі – один піхотний полк і один кавалерійський ескадрон¹³.

Один з найбільших розділів книги присвячений життю та діяльності Петра I, в якому автор зупиняється на окремих важливих історичних подіях у Росії. Зокрема, після опису Астраханського повстання 1705–1706 років у книзі висвітлюється великий збройний виступ, який увійшов в історію під назвою Булавінське повстання 1707–1709 років¹⁴. Фон Штраленберг називає головними діячами цього повстання донських козаків, не говорячи про участь у ньому українців, запорозьких козаків, а також його розповсюдження й на значній території Слобідської України.

У контексті історичних подій у книзі згадуються важливі постаті, які брали в них активну участь. Однією з таких історичних особистостей автор присвятив окремий параграф, який починається словами: «У 1708 році повстав малоросійський гетьман Мазепа»¹⁵. Далі фон Штраленберг подає причини та обставини протистояння Івана Мазепи, зокрема, говорить про нехтування Петром I всіх домовленостей та прав, розжалування в рядові солдати та матроси російських дворян з подальшою конфіскацією їхніх маєтностей, ущемлення прав донських козаків і казанських татар, насильницьке запровадження іноземного одягу, зміни в церковно-релігійній сфері. На думку автора, Мазепа та його козаки усвідомлювали, що війна ще більше розв'яже руки цареві й черга дійде до них. Тому вони мусили шукати засоби й шляхи, щоби цього не сталося. Мазепа вдався до хитрощів, прибув до Москви і завдяки великим подарункам Меншикову домогся аудієнції у царя, з яким мав неодноразові довірливі розмови. Гетьман довідався, що Петро I намірився реорганізувати козаків та їхніх старшин у солдатів і драгунів. При цьому Мазепа погоджувався з царем, переконавши його у своїй відданості, за що отримав орден Андрія Первозванного. Після повернення Мазепа відкрито повідомив козакам про наміри Петра I й вони вирішили перейти на бік шведів¹⁶. Слід зауважити, що в цьому сюжеті, як і в інших, фон Штраленберг не подає своїх оцінок подій та вчинків дійових осіб, а обмежується лише переказом відомих йому фактів. До речі, він узагалі не згадує про Карла XII, шведську армію, Полтавську битву, свою особисту участь у тих подіях, як і в цілому про Північну війну та її перебіг, зокрема, на українських землях.

У останньому розділі, який є своєрідною мініатюрною енциклопедією поданих у книзі термінів, дефініцій та повідомлень щодо звичаїв, геології, місцевостей, природних

11 Ibid. – S.185.

12 Ibid. – S.186.

13 Ibid. – S.196.

14 Ibid. – S.250-251.

15 Ibid. – S.251.

16 Ibid. – S.252.

ресурсів тощо, фон Штраленберг подає окреме поняття «Козаки». За його визначенням, це – вільні люди, які жили на кордоні Росії й Польщі та заробляли гроші участю у війнах. Автор описує 4 типи козаків: 1) малоросійські козаки, 2) запорозькі козаки, 3) козаки Білгородської межі та 4) донські козаки. Насамперед фон Штраленберг зупиняється на характеристиці та сучасному стані малоросійських і запорозьких козаків. Він зазначає, що їхня мова є сумішшю польської й російської мов. На чолі козаків стояв гетьман, але Петро I у 1722 році, після смерті гетьмана Скоропадського, абсолютно змінив цю козацьку форму правління, заснувавши на її місці російську воєнну колегію, до складу якої призначалися російські генерал та асесори (судді). Козацькі або українські полковники, а також інші офіцери в козацьких військових підрозділах були звільнені й на їхні посади призначені командири російського походження. Крім того, доходи козацьких офіцерів були конфісковані до державної скарбниці. Фон Штраленберг робить висновок, що в цілому за Петра I все життя на українських землях було адміністроване росіянами. Що стосується запорожців, то вони тотально були знищені й вигнані під час останньої, тобто Північної, війни. Автор також пояснює, що запорозькі козаки перебували у підпорядкуванні українського гетьмана та при цьому вибирали своїх безпосередніх командирів, яким давали титул кошового, що з татарської мови означає «табір»¹⁷. Про козаків Білгородської межі в цьому фрагменті книги автор, окрім згадки про них, нічого не повідомляє й обмежується відсиланням читача до розділу про адміністративний устрій Росії, де перераховує назви козацьких слобідських полків.

Таким чином, карта «Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum... totius Imperii Russici...» і книга «Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia...» шведського картографа й географа Ф. Й. фон Штраленберга завдяки своїй популярності та перекладам трьома європейськими мовами протягом кількох століть слугували історичним джерелом відомостей про українські землі на початку XVIII ст. Попри фрагментарність і лаконічність опису українських сюжетів, окремі неточності в українських етнонімах, топоніміці, термінах і прізвищах, карта і книга формували, доповнювали та коригували уявлення західноєвропейського читача про історію українського народу, географію його розселення, природні особливості, топоніміку, адміністративний устрій, військо, окремі історичні події та історичних постатей. І на карті, і в книзі фон Штраленберг в означенні українських земель та українського народу поряд з такими назвами та етнонімами, як «Україна», «гетьманська», «запорозька», «козаки», «українці», «українські козаки», «запорозькі козаки», використовує назви «Мала Русь» і «Малоросія» («Mala-Russia», «Malaja Russia», «Klein-Rußland»), які увійшли у вжиток після входження Козацької держави під протекторат Московського царства внаслідок Переяславської ради 1654 року. Подальше швидке зростання географічних знань у XVIII–XIX ст. обумовило появу більш точних географічних карт та ширших і достовірніших історичних досліджень. Однак, це не применшує заслуг фон Штраленберга, попри помилки та неточності, наявні на його карті й у книзі, в історії картографії, географії, лінгвістики та його історичних екскурсів, зокрема щодо українських земель початку XVIII ст.

Сидорчук Таїса Михайлівна – директор Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат історичних наук (м. Київ, вул. Григорія Сковороди, 2).

Taissa Sydorчук – the Director of the Omeljan Pritsak Center for Oriental Studies at the National University of «Kyiv-Mohyla Academy», PhD in history

UKRAINIAN LANDS AT THE BEGINNING OF THE EIGHTEENTH CENTURY IN THE FRAMEWORK OF THE CARTOGRAPHICAL AND HISTORIC-GEOGRAPHICAL INVESTIGATIONS OF THE OFFICER OF KARL XII'S ARMY PHILIPP JOHANN VON STRALENBERG

The article is devoted to the historic-geographical description of Ukrainian lands, presented at the map and in the research work of Swedish researcher Philipp Johann von Strahlenberg (1676-1747). The map under the title «Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis

17 Ibid. – S.344.

quam occidentalis in particularibus et generalibus Territories una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa» and the work under the title «Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen anderen unbekanntten Nachrichten vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Poliglotta von zwey und dreyssigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität betreffen» were published in Stockholm in 1730.

Due to the map and his single book, which was published, the author had entered the history not only as Sweden military man, who accompanied the King Karl XII in Northern War, was the participant of Poltava Battle and Russian prisoner, but, first of all, as researcher, geographer, cartographer, linguist and writer. In the time span of eleven years, when Stralenberg was forced to stay in Siberian exile, he as a man of initiative, permanently investigated the history, geography, customs and languages of the native peoples and created the map of Russia and Siberia. After returning to Sweden researcher have written the book and published it together with map.

The author is making the survey of some fragments of the book and map, where Stralenberg contributed to raise the issues of the history of Ukrainian people, geography of his settlement, administrative system, toponimics, army, historical events and historical figures at the beginning of the eighteenth century. Namely those fragments, developed by von Stralenberg, became the subject of the survey, examined in this article.

Constructing his vision of Ukraine on the map, Stralenberg places only those Ukrainian lands, which were the part of the Russian Empire at the beginning of the eighteenth century, namely Left Bank Ukraine and Slobozanschna. Besides that, the map is also including the territory of Zaporozhian Host, some parts of the Right Bank Ukraine and Volhyn'. The Ukrainian lands are depicted by few common territorial terms: 1)Ukraine (Ukrainia), 2)Small Russia (Russia Minor), 3)Bilhorods'ki Cossacks (Cosaci Bialagorodski). On his map Stralenberg indicated rivers, as a natural border, namely Dnieper, Desna, Vorskla, Chorol, and also the Asov and Black Seas and some settlements.

Conceptually, in defining the place and borders of Ukraine in European part of Russia, von Stralenberg in the framework of some fragments outlined the Ukrainian plots. Here he placed the information about natural boundaries, geographic and natural delimitation, climate, landscape, plant and animal world of Ukrainian lands. The researcher divides the territory of Ukrainian lands into four parts – Small Russia or the Hetman's one, Zaporoshian, Slobids'ka Ukraine (Bilhorods'ka) and Polish (Right Bank Ukraine). In his characteristics of the administrative division of the Russian state in accordance to reform of Peter the Great, the author names the towns of Kyiv and Voronezh provinces, as well as the military departments, located in these provinces. In separate item, dedicated personally to Hetman Ivan Mazepa, von Stralenberg highly appreciates the Cossack's leader, who, in his opinion, had great hopes to tear Ukraine away from Moscow, but failed to take advantage of his chance. In general, von Stralenberg describes the reasons and circumstances of Hetman Mazepa's action and his alliance with Sweden King Charles XII. The author defines the Cossacks as free people, who are living in a frontier zone and earning their living due to the participation in different wars. Stralenberg also defines the contemporary status of Ukrainian Cossacks, which was marked by dependence from Russian authorities and bureaucrats.

It is essential to stress that the map and the book of Stralenberg due to its popularity and translations on English, French and Spanish languages served as historical source for the information about Ukrainian lands at the beginning of the eighteenth century in the time span of few centuries.

Key words: Philipp Johann von Stralenberg, Ukrainian lands, ethnonimes, toponimics, Ivan Mazepa.

Дата подання: 6 лютого 2019 р.

Ганна Філіпова, Анастасія Горькова

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА ОПОЗИЦІЯ КНЯЗЮ О. МЕНШИКОВУ В СТАРОДУБСЬКОМУ ПОЛКУ

У статті йдеться про формування у Стародубському полку локального руху спротиву російській експансійній політиці у роки після Полтавської битви. Аналізується склад кола осіб, що протидіяло претензіям фаворита царя Петра I князя О. Меншикова на владарювання у гетьманській Україні, долі учасників цього гурту, їхні взаємини з гетьманством та російським царатом. Авторами досліджено низку процесів, спричинених перебігом Північної війни 1700–1721 рр. на території Гетьманщини, зокрема так званої Почепської справи та реакції на неї козацького стану.

Ключові слова: козацтво, опозиція, Стародубський полк, Петро I, князь О. Меншиков, Почепська справа, Російська імперія, Гетьманщина.

В одному з попередніх випусків «Сіверянського літопису» Г. Філіповою було опубліковано статтю, присвячену формуванню та особливостям адміністративної вертикалі українських вотчин князя Олександра Меншикова, котрий у період з 1709 по 1727 рр. незаконно захопив численні землі в гетьманських Стародубському, Київському та Ніжинському полках¹. Дана ж публікація має за мету висвітлити процеси спротиву земельній, політичній та економічній експансії служилої російської аристократії з боку полкових достойників та рядового козацтва Стародубського полку, тобто певним чином продовжує тематику, заявлену нами до дослідження раніше.

Ключовим моментом, на який варто звернути увагу в даному контексті, є те, що у зв'язку із загостренням конфліктної ситуації навколо Почепської справи у Стародубі почала формуватися опозиція князю Меншикову. Перший поштовх для цього дав сам гетьман Іван Скоропадський. Він послав до наказного стародубського полковника Івана Чарнолузького наказ, згідно з яким уся полкова старшина мала прибути до полкового міста, щоб «єдино мишленно о почепском межовом деле протестовать». Протест мав бути зафіксованим у ратушних книгах. Представником гетьмана став тодішній начальник Генеральної військової канцелярії Петро Валкевич (Валькевич), а також колишній полковий писар Афанасій Покорський. Вони зібрали старшинників зі Стародубської, Мглинської, Погарської та Бакланської сотень. На чолі із сотниками та Магістратом Стародубу товариство мало підписатися під колективним протестом². Було віднайдено старі грамоти Петра I, видані козакам на маєтності, а також документи, підписані гетьманом Великого Князівства Литовського Радзивілом, що мали підтверджувати права та вольності козаків постраждалих від свавілля Меншикова сотень. До протесту було включено виписки з документів на землі. Їх завірили підписами, знявши дві копії, які залишили у Стародубі. Ще кілька копій та оригінал надіслали до гетьмана у Глухів³.

Серед старшини опозицію очолили представники місцевих козацьких родів – Губчиці (Губчичі), Рославці, Ноздрі, Покорські, Валкевичі. Пізніше Олександр Меншиков стверджував перед Сенатом, що представники полково-сотенної еліти чинять спротив приєднанню територій до Почепу під його началом через те, що самі займаються зе-

1 Філіпова Г.В. Організаційні особливості та адміністративний апарат земельних володінь князя О. Меншикова в Україні // Сіверянський літопис. Чернівці, 2018. № 1. С. 24–32.

2 ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Ф. І. Спр. 54482. Арк. 71.

3 Там само. Арк. 71 зв.

мельними махінаціями та розореннями місцевого населення і намагаються незаконно привертати козацьке населення у власне підданство⁴.

Особливо посприям загостренню цього протистояння випадок з переданням протестації почепського козацтва до Петербурга. Про цю акцію і йшлося у «листі», процитованому на засіданні Сенату. Меншиков у своїх чолобитних називав її «злою суплекою», фальсифікованою нібито від усього сотенного товариства, а насправді підписаною лише кількома руками. Іван Губчиць засвідчив її в якості почепського сотника, його син Іван-молодший – як глазівський староста. До них приєдналися зять сотника отаман Данило Валкевич, козак Сава Щерба, отаман Данило Куреленок (Куреленко). Своім куреном та домом підписався Дмитро Рославець. Також якийсь стосунок до складання чолобиття мав козак із села Бородинки Максим Дубовський. Князь Меншиков відстоював свою позицію, апелюючи до козацького «листа», де почепці заявляли, що про підписання «ни хто не знали и нехотели а то они делали для одного своего лакомства... а где она сложена суплека якобы от всей сотне явитца и томуб ниукого суда недасть вери а озлих плутовских их завсю Сотню Именованны подписать и им розыскать и учинить надлежащее наказание дабы другим так подписиватца заочно было неповадно»⁵.

Почалися арешти та допити, якими керував полковник Богдан Скорняков-Писарєв, надсилаючи матеріали розшуку до Сенату. Звинувачених схопили та утримували у Почепі в кайданах. Одним із в'язнів став Матвій Алексеєв, козак Стародубської сотні і агент Покорського. Він надав слідству інформацію про те, що у 1721 р. той написав протестаційного листа і послав його з Алексеєвим до Почепа, щоб таємно зібрати підписи. Схопили і допитували і наказного полковника Чарнолузького, котрий дав свідчення про те, що саме йому гетьман Скоропадський доручив збирати товариство, старшину, посполитство та духівництво у Стародубі для створення чолобитної на Меншикова. Усі вони мали завітати до Ратуші, щоб узяти «протест» і включити витяг із нього до загального документа⁶.

У результаті допитів Скорняков-Писарєв наказав капітану Стародубського полку Івану Бранчанинову (Бранчанину) відправитися з Почепа до Стародуба, щоб арештувати писаря Валкевича, Івана Губчиця і Михайла Рославця. За деякими даними, до застосування таких жорстких методів представників влади Меншикова схилив почепський управитель Андрій Гудович⁷. Та як би там не було, капітан організував напади на двори бунчукового товариша Василя Завадовського, де в той час переховувалися звинувачені. Їх хотіли схопити, та вони в одних каптанах повтікали. Напад мав місце перед світанком 30 листопада 1721 р.⁸ Такі дії військових викликали масову паніку у полку. У Стародубі вдарили у набат: «В Стародубе тамошніе обыватели училилися силны и были в набат и собиралися много людством Его капитана и прочи с ним хотели быть а их⁹ недали и заоною их противностью в следованім розписку учинили остановку». Солдати хапали та брали під варту козаків, котрі не встигли врятуватися втечею¹⁰. Зрештою, чергова перевірка законності почепського межування зупинилася через хаос у Стародубському полку.

4 Там само. Арк. 70. Зауважимо, що Меншиков, який, звісно, передусім був зацікавлений у відстоюванні власного матеріального та політичного інтересу, оперував цілком реальними фактами. Свого часу в Конотопській сотні широкого розголосу набуло викриття зловживань Андрія Лизогуба, який довго судився за право відстоювати у суперництві з Меншиковим свої землі на Почепщині. Відомою є і справа стародубського полковника Лукіяна Жоравки, який активно провадив незаконне захоплення земель, що належали рядовому козацтву.

5 Там само. Арк. 72.

6 Там само. Арк. 72 зв.

7 Про його біографію та історію «співпраці» з Меншиковим див.: Філіпова Г.В. Андрій Гудович – довірена особа князя Олександра Меншикова (Біографічний нарис) // Український історичний збірник. 2018. Вип. 20. С. 63–75; відомості про нього було зібрано О. Лазаревським: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. К.: типография К.Н. Милевского, 1888. Том I. Полк Стародубский. С. 283–287.

8 Дати наведено за старим стилем.

9 Арештованих козаків.

10 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54482. Арк. 73; Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Стародубский. С. 286–287.

За «змовників» заступився генеральний писар Семен Савич. Він звернувся до Бранчанинова, зазначивши, що, на його думку, відправляти їх до Почепа «неналежне», тому що наступний межувальний переділ мають провести саме вони. Щоб не віддавати до ув'язнення Рославця, він сказав, що це неможливо зробити без узгодження дій з гетьманом¹¹. Тоді капітан Бранчанинов прийшов до Григорія Скорупи і виявилось, що всі його дії вже було узгоджено з полковником Скорняковим-Писаревим. Він зміг довести це, продемонструвавши відповідну інструкцію з підписом начальника. Зачитавши її вголос перед старшиною, капітан зухвало сказав, що йому б хотілося арештувати ще й самого генерального писаря, а також Петра Валкевича і Афанасія Покорського. Перед тим, як піти, Бранчанин пообіцяв козакам, що це – тільки початок, і згодом з Почепа прийде ще більша кількість солдат, щоб чинити розправи¹². На двократних допитах Губчиця і Рославця було підтверджено все сказане Алексеевим¹³. Козаків посадили до тюрми у Почепі, де утримували у вкрай жорстоких умовах з червня 1721 р. до січня 1722 р. В ув'язненні від голоду померла дружина котрогось із них. Тим часом, будинки в'язнів було опечатано, рухоме майно розграбовано, причому коменданти забрали собі козацький одяг і харчові запаси. Козаки намагалися добитися звільнення, подавши кілька чолобитних до Глухова на ім'я Скорнякова-Писарева, але комісари Меншикова відіслали прохання назад до тюрми¹⁴.

9 грудня 1721 р. Скоропадський знову жалівся цареві на жорстокість Скорнякова-Писарева та його помічників. Він писав, що коли така справа, то скоро й гетьманські комісари не будуть почувати себе захищеними від залякувань та побиття. Також гетьман безуспішно намагався накласти заборону на ув'язнення будь-кого без особливого розпорядження¹⁵.

Невдовзі, через 20 днів, у відповідь на скарги Скоропадського з'явилася чергова чолобитна Меншикова. Князь відстоював право свого представника Скорнякова-Писарева на продовження слідства «для допросив и исследования и лутшего рассмотрения о показанных их противностях». Він наполягав на тому, щоб арештованих козаків з Почепа перевезли до Москви для подальших допитів та ув'язнення¹⁶.

Тепер важко стверджувати, що саме відбулося за лаштунками державного апарату Петра I, але вже 1 грудня цар став на бік свого фаворита й підтвердив його права розпоряджатися долею в'язнів. Скорняков-Писарев мав привезти їх до Москви якнайшвидше, повідомивши про це гетьману вже пост-фактум. У Москві козаків утримували так само, як і у Почепі, і вони жалілися, що можуть померти голодною смертю¹⁷.

Розпорядження імператора було виконано швидко та вправно. На початку наступного 1722 р. сам полковник зміг виступити у Сенаті з донесенням про хід суду над козаками. Усього в Москві забили в колодки сімох чоловік. Один з них, почепський козак Сава Щерба, на черговому допиті дав додаткові показання. За його словами, минулого року на Іллін день, коли він гостював у домі Губчиців, сотник сказав йому: «ти... знаєш о волности». Присутній там само Дмитро Рославець вийняв з-за пазухи чолобитну і запропонував Щербі підписатися, що той і зробив. Чолобитну забрав до себе Рославець, маючи на меті подати її на ім'я гетьмана. Того ж дня Алексеев відвідав почепських козаків Федора та Фрола Ноздрів у їх рідному селі Старосіллі, зробивши їм таку само пропозицію щодо підписання протесту. Агент сказав, що його послав Покорський, наказавши їхати до Старосіллі і до Почепа. Брат Федора та Фрола Пилип злякався і почав ляяти Алексеева за його слова і таким чином йому вдалося відмовити родичів ставити свої підписи, що, однак, не вберегло їх від викриття та суду. Виявилось, що чолобитників мучили сумніви. Так, Іван Губчиць-молодший говорив зі стародубським козаком Городецьким про те, щоб той забрав та порвав чолобитну і щоб товариство, побачивши її, «выправления себя неучинили им беды», тобто не здійснили спробу оголосити про фальсифікування підписів¹⁸.

11 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54482. Арк. 72 зв.–73.

12 Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Стародубский. С. 286–287.

13 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54482. Арк. 72 зв.–73.

14 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54482. Арк. 74–74 зв.

15 Там само. Арк. 73.

16 Там само.

17 Там само. Арк. 73, 74 зв.

18 Там само. Арк. 73 зв.–74.

Майже одночасно з поданням княжої чолобитної ув'язнені козаки також намагалися добитися волі. У своїх скаргах вони писали, що страждають за весь полк і особливо – за Почепську сотню, адже коменданти та управителі Меншикова порушують їхні права та вольності, надані царями й гетьманами та особисто Петром І. Звідси стало відомо, що Меншиков ще в 1710 р. забрав у сотні її корогви та артилерію, віддавши такий наказ генералу Федору Шидловському, коли той провадив перше почепське межування¹⁹.

Козакам, що відбували ув'язнення у Москві, усе ж вдалося вийти на волю. Із цими процесами пов'язано справу козака Якова Білецького, частково також опубліковану О. Лазаревським. Білецький походив із села Семенівки, проте одружився у Почепській сотні. Коли Меншиков заволодів Почепом, Білецький з дружиною, не витримавши поборів та жорстокого ставлення з боку людей нового хазяїна сотні, пішли з дому й поневірялися близько дванадцяти років. Поки козак був відсутній у Почепі, слуги Меншикова встигли повернути до принизливого підданства багатьох його родичів та друзів, а потім почали змушувати козаків підписувати папери князю «на вірність»²⁰.

Цього часу Білецький «за свого інтересу» також розпочав збиратися до Москви, й почепські козаки з ініціативи Покорського звернулися до нього за допомогою. Вони просили козака добитися аудієнції у царя Петра, щоб особисто передати йому колективну чолобитну на Меншикова та вимолити свободу для безвинно ув'язнених земляків.

Спочатку Білецький відмовився через страх перед гнівом царя та впливом його фаворита. Побоювання козака цілком мали під собою підґрунтя. Наприклад, одна з чолобитних ув'язнених козаків повідомляла, що попередній посланець, козак Данило Великосович, майже відразу поплатився за свою хоробрість. Бажаючи подати чолобитну особисто цареві Петру, він з'явився на похорон генерал-майора князя Петра Михайловича Голіцина 24 січня 1722 р. На церемонії був присутній Меншиков і в результаті чолобитника схопили. Ще у квітні 1722 р. той значився ув'язненим у палаці князя²¹. Та, поміркувавши, Білецький все ж передумав: «пришед втакое помишление же невинне бедние страдают, отважися себе снимиже бути вомученице хоть смерть или живот, помолившися богу коснувся Его монаршой ризе три рази, заправое плече»²².

Далі відбувся доволі живо задокументований, за словами Білецького, діалог, котрий є вартим того, щоб його було приведено повністю. Зустрівши Петра біля московського Кремля, козак сказав цареві: «Надежда Государе, чи потвоему указу наши козаки уневоле сидят что хотим тебе служить. Его Величество спросил какие, ия молвил почепские; уже дарами всанах давали где надлежит нигде милости не нашли, и винавши запазухи челобитную говорил Его Величеству на сам вичитай сам усмотри, некому не давай». Козаки дійсно боялися, що клевети Меншикова знаходяться буквально всюди і він завжди здатен завадити їхнім планам пожалітися. До того ж, типова віра в «доброту царя» час від часу дійсно призводила до сцен, подібних описаних. Петро взяв чолобитну і вже збирався передати її своєму секретареві Макарову, як Білецький закричав: «Ох я кому отдал то нам горшее лихо буде и Его Величество оную челобитную досе(бе) принявши вели рушатъ. Тогда я сказал та велиж вка...сти стемници козаков». Свідками цієї розмови стали київський війт Дмитро Полоцький з бурмістрами та Семен Галецький, тодішній погарський сотник, котрі знаходилися серед царського почту. Галецький і сам мав проблеми у відносинах з Меншиковим²³, як вказував усе той же Білецький, і явно був зацікавлений у тому, щоб ризикована авантюра почепських козаків увінчалася успіхом²⁴.

Та минуло три дні, а цар так і не прийняв жодного рішення. Білецькому довелося

19 Там само. Арк. 74. Докладніше про перебіг межувань навколо Почепської сотні: Філіпова Г.В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів культурної спадщини Центральної та Північної Гетьманщини: наслідки діяльності російських урядовців (1690–1765 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 26. 00. 05. Київ, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. К., 2018. С. 271–307.

20 ЦДІАК України (Центральний державний архів України, м. Київ). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3541. Арк. 3, 10.

21 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 54482. Арк. 74 зв.

22 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 344.

23 Галецький змагався за свою посаду із Семеном Соболевським, який був клієнтом Меншикова.

24 Там само. Арк. 344–344 зв.

знову шукати з ним зустрічі й він зустрів Петра на М'ясницькій вулиці, упавши йому до ніг та почавши плакати. «И Его Величество мне сказал молчи дурак будет указ»²⁵. Тільки після цього в'язні отримали волю та змогли нарешті повернутися додому.

За цю послугу гетьман Скоропадський зробив на супліці Білецького власноручну ремарку про нагородження та забезпечення «кормами». Також гетьман надіслав до Москви 2 червонця, щоб матеріально підтримати Білецького. На ці гроші звільнені козаки вирішили пошити своєму визволителю китайковий каптан. Також під час проживання у Москві вже після свого звільнення вони Білецького «своим коштом харчили». Окрім цього, вони вирішили подарувати Білецькому ще 20 рублів, а також «общее построить» двір у Почепі, а також передати в його володіння військовий млин та поле у селі Восковому, яке раніше належало родині Губчиців, але було відібране Меншиковим на користь Ратуші. За власні гроші козаки привезли Білецького з Москви до Почепу²⁶.

Попри всі обіцянки озолотити Білецького, звільнені козаки досить швидко забули про його послугу та той ризик, якому він себе піддавав, буквально переслідуючи російського імператора у Москві. Гетьман Скоропадський, забажавши віддячити відчайдуху, пообіцяв нагородити його маєтком. «А ще би его смерть непресекала», – шкодував Білецький. Полкова старшина також не виявила особливого бажання до нагородження, вимагаючи у Білецького особливого гетьманського універсалу, а не поміток на тексті супліки. Білецький був змушений близько року прожити у Почепі, орендуючи двір власним коштом²⁷.

При цьому єдиним, хто не забув про поїздку козака до Москви, був його давній ворог, почепський управитель Андрій Гудович. Він поклявся зжити Білецького зі світу й розгорнув справжнє цькування його родини, змусивши козака знову тікати з Почепської сотні. Тривали ці переслідування близько 10 років, й за цей час Гудович зумів розорити родину Білецького на суму в 1000 рублів²⁸.

Урешті-решт, у 1729 р. Білецький бив чолом новому гетьманові, Данилу Апостолу, благаючи про те, щоб він змилювався і виконав обіцянку, дану колись його попередником. Гетьман також пообіцяв нагородити козака, та все ж не зробив цього²⁹.

У 1730–1732 рр. Білецький знову намагався досягти свого. Цього разу він прохав гетьмана та стародубську старшину дозволити йому посісти посаду отамана Погара або старости Мглина. Старшина не була проти, підтримав претензію Білецького і генеральний писар Михайло Турковський. Вочевидь, стомившись вимагати законної нагороди, Білецький у чолобитних до гетьмана значно перебільшував свої заслуги, присвоївши діяння самого Скоропадського: «казаков Почепских от бывшего князя Меншикова в Москве заключонных от вязницы своим доношением... и прилежным старанием освободил и всю сотню Почепскую з подданства уволил». Полковник та старшина обіцяли порадитися на рахунок того, що робити зі справою Білецького і яким чином допомогти йому матеріально³⁰.

Та й долі учасників козацької опозиції владі Меншикова склалися не так уже просто після їхнього повернення додому. Про це можна дізнатися з рапорту почепських управителів Гаврила Лукіна та Андрія Гудовича до Петербурга, написаного 10 липня 1722 р. Тоді ж, у липні, колишні в'язні прибули до Почепу з Москви і, принципово не з'явившись до княжої канцелярії у місті, щоб засвідчити свою присутність на території меншиківських володінь, оселилися у своїх колишніх дворах, відібраних у них під час арешту. Більш того, вони не змирилися з ситуацією і, будучи впевнені у власних силах після того, як їх було звільнено за особистим наказом Петра I, продовжили серед козаків агітацію проти Меншикова. Управителі зазначали: «Еще и до их прибытия толко слыша от их пашквилей от казаков хотя и не весьма... отважно однако ж не без противности было а за прибытием их противников иные и гораздо стали уши подымать и

25 Там само. Арк. 344 зв.

26 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3541. Арк. 3, 7, 9–10 зв., 11–13.

27 Там само. Арк. 7, 9.

28 Там само. Арк. 12.

29 ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 57015–57197. Арк. 344 зв.; публ.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Стародубский. С. 290–292; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3541. Арк. 7.

30 ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3541. Арк. 3–13.

ослушание чинить и возносить имя господина гетмана себе за протектора». Винуватців було викликано до канцелярії й допитано «задля успокоения невегласов». За наказом управителів до Почепа приїхали тільки Ноздрі, та й вони відмовилися свідчити про те, за чий наказом відбувається підпільне поширення пасквілів серед козацтва, і не «приклали рук» до протоколів допитів, не визнаючи їх чинними. Протягом певного часу вони залишалися у місцевій тюрмі «дабы другие не возмущались», проте, управителі не квапилися завдавати їм шкоди, боячись піти проти царської волі. Молодший Іван Губчиць взагалі не відповів на виклик до Почепу і відбув до гетьманської резиденції у Глухові, де ж переховувався Сава Щерба, з рапорту невідомо³¹.

1722 р. старшого Івана Губчиця поновили на посаді Почепського сотника³². Після опали та заслання князя Меншикова у 1727 р. він разом з діячами спротиву, що перебували разом з ним у московському ув'язненні, розгорнув активну діяльність з остаточного звільнення Почепської сотні від княжих управлінців. Цей процес не був настільки успішним, наскільки йому хотілося – після перебування у Москві та Петербурзі до 1729 р. з метою вплинути на рішення Верховної Таємної ради щодо долі вочин Меншикова він повернувся до Почепщини, але помер, не завершивши справу³³.

Отже, аналіз архівного матеріалу наводить на думку, що соціальні процеси, які відбувалися у Стародубському полку в 1709–1727 рр., тобто у період активної діяльності князя Олександра Меншикова на цих теренах, потребують подальшого докладного дослідження. Ще більш нагальною видається нам необхідність вдумливого осмислення цих сторінок історичної минувшини. Адже численні їхні особливості, на які доводиться звертати увагу під час дослідження, очевидно перегукуються з українською сучасністю. Тож, формулюючи висновки щодо окреслених подій, зазначимо, що такий їхній перебіг було обумовлено:

- розколом у середовищі старшини та рядового козацтва, конфліктами локальних політичних та економічних інтересів, боротьбою за владу під російським протекторатом у Стародубському полку;

- слабкою позицією гетьмана Скоропадського серед старшини, послабленням гетьманського авторитету;

- небажанням козацтва сприймати не стільки владу російського царя загалом, скільки власну політику князя Меншикова (про що свідчать численні апелювання саме до Петра з проханням захистити землевласників від зазіхань Меншикова та вплинути на його жорстоку політику монополізації торгівлі, позбавлення козаків прав та вольностей, утисків по відношенню до магістратів тощо). Загальна ж позиція козацтва відносно русифікації регіону виглядає сповненою складних протиріч;

- намагання передусім козацької старшини пристосуватися до тих реалій, котрі почала диктувати Гетьманщині Московщина на чолі з Петром I, що часто оберталось ще більшим роз'єднанням суспільних інтересів, внутрішньостановою ворожнечею, намаганням нашкодити суперникам за владу в межах полку за допомогою колаборації з росіянами.

References

1. IRNBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho). F. I. Spr. 54482. Kopyu ukazov y otnoshenyi Malorossyiskoi Kollehyu v Heneralnuiu voiskovuiu kantseliariiu. Pp. 70–74b.

2. IRNBUV. F. I. Spr. 57015–57197. Sbornyk. Podtverdytelnye unyversaly starodubskoho polkovnyka na maetnosty, rozysky po delam spornoj zemly smezhnykh sel. Starodubovskoho y Lubenskoho polkov, dokumenty o nasylstvennom prevrashcheny kniazem S. (sic!) Menshikovym pochepovskyykh kazakov v pospolytykh y dr. Pp. 344–356b.

3. TsDIAK (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi). F. 51. Op. 3. Spr. 2908. 30 veresnia 1729 – 27 travnia 1732 rr. Sprava pro stiahnennia zi starshyny

31 Из бумаг князя Александра Даниловича Меншикова // Шукинский сборник. Издание отделения Императорского Российского исторического музея им. Императора Александра III, Музея П.И. Щукина. М.: Товарищество типографии А.М. Мамонтова, 1905. Вып. 5. С. 514–515.

32 Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Стародубский. С. 292.

33 ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015–57197. Арк. 346 зв.–356 зв.; ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2908. Арк. 115–117.

Starodubskoho polku pryvlasnenykh nymy hromadskykh hroshei. Pp. 115–117.

4. TsDIAK. F. 51. Op. 3. Spr. 3541. 4 travnia 1730 – 1 chervnia 1732 rr. Sprava pro vymohu nahorody kozakom Pochepskoi sotni Starodubskoho polku Yakovom Biletskym za spriyannia zvlenniu kozakiv vid pidanstva kniazia Menshykovu. Pp. 3–13.

5. Yz bumah kniazia Aleksandra Danylovycha Menshikova. Shchukynskiy sbornyk. Yzdanye otdeleniya Ymperatorskoho Rossyiskoho ystorycheskoho muzeia ym. Ymperatora Aleksandra III, Muzeia P.Y. Shchukyna. (1904). Moskva, Russian Empire: Tovaryshchestvo typohrafiy A.M. Mamontova. V. 5, pp. 366–545.

6. Lazarevskiy A.M. (1888). Opysanye Staroi Malorossyy. Tom I. Polk Starodubskiy. Kyiv, Russian Empire: Typohrafiya K.N. Mylevskoho.

7. Filipova H.V. (2018). Istoryko-pamiatkoznavchyy vymir obiektiv kulturnoi spadshchyny Tsentralnoi ta Pivnichnoi Hetmanshchyny: naslidky diialnosti rosiiskykh uriadovtsiv (1690–1765 rr.). Candidate's thesis. Kyiv, Ukraine: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK.

8. Filipova H.V. (2018). Orhanizatsiini osoblyvosti ta administratyvnyi aparat zemelnykh volodin kniazia O. Menshikova v Ukraini // Siverianskyi litopys. Chernihiv, Ukraine. № 1 (139), pp. 24–32.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (м. Київ, вул. Лаврська, 9).

Горькова Анастасія Олексіївна – кандидат історичних наук, вчений секретар Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK (м. Київ, вул. Лаврська, 9)

Filipova Hanna Volodymyrivna – Ph.d.Senior Researcher National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve

Kyiv, Lavrska st., 9

Gorkova Anastasia Oleksiivna – Scientific Secretary

Center of monuments NAS of Ukraine and USPHCM

Kyiv, Lavrska st., 9

COSSACK-SERGEANT OPPOSITION TO PRINCE A. MENSHIKOV IN THE STARODUB REGIMENT

The article deals with the formation of a local resistance movement to Russian expansion policy in the years after the Battle of Poltava in the Starodub regiment. The composition of the circle, which was opposed to the pretensions of the Tsar Peter I's favorite, Prince A. Menshikov, on authority in Hetman Ukraine, the fate of the participants in this meeting, their relationship with the hetman and Russian tsarism is analyzed. The author investigates a number of processes caused by the course of the Northern War 1700–1721 in the territory of the Hetman State, in particular – the so-called Pochev case, and the reaction of the Cossack estate to it.

The purpose of the study is to highlight the little-known and little-studied social processes that excited the environment of Starodub Cossacks in the first quarter of the XVIII cent. in connection with the expansion of the Moscow kingdom. The basis for the study were archival materials from the collection of A. Lazarevsky.

Against the background of large-scale historical processes, the article highlights the fate of such representatives of the regimental sergeant and common Cossacks like Ivan Gubchits, Savva Scherba, Andrey Biletsky and others. Traced their participation in the courts related to the Pochev Case. Also, the authors pay attention to such a characteristic phenomenon of the era, as the writing of petitions, protesting and their representation in the courts at various levels – from the local to the capital.

In the course of the study, the authors came to the conclusion that the successful strengthening of Russian influences in the designated territories was promoted by a split among the foremen, weakening of the hetman's authority, support for the claims of representatives of the Russian nobility by Cossacks for mercenary purposes.

Key words: Cossacks, opposition, Starodub regiment, Peter I, A. Menshikov, Pochev Case, Russian Empire, Hetmanate.

Дата подання: 15.02.2019 р.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51):728](093)

Юлія Фурсова

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ САДИБИ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ НА ВУЛИЦІ КИЇВСЬКІЙ (на матеріалах ЦДІАК України, м. Київ)

У статті на основі нововиявленого документу з ЦДІАК України в м. Києві досліджено та проаналізовано споруди, що входили до складу садиби гетьмана Кирила Розумовського в Батурині. Подані у статті матеріали дають змогу конкретніше дізнатися про забудову Батурина в часи життя та гетьманування Кирила Розумовського та в подальшому здійснити наукову реконструкцію його гетьманської садиби.

Ключові слова: Батурин, Кирило Розумовський, Генеральна військова канцелярія, садиба, головний будинок, флігелі, внутрішнє облаштування.

Питання забудови Батурина в часи гетьмана Кирила Розумовського та його гетьманського будинку на вул. Київській на сьогодні залишається недостатньо дослідженим попри наявні різноманітні наукові розвідки. Вивчаючи дану проблематику, слід звернутися до відповідних наукових робіт: Ф. Горностаєва, О. Лазаревського, О. Васильчикова, П. Нечипоренка, О. Коваленка, С. Павленка, І. Слюнькової та архівних джерел, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

У даній статті, на основі нововиявлених документів з ЦДІАК України в м. Києві з ф. 51 «Генеральна військова канцелярія», які уперше вводяться до наукового обігу, буде здійснена спроба дослідити та проаналізувати садибу гетьмана Кирила Розумовського, що розміщувалась по вул. Київській.

Аналізуючи справу № 19986 «Справа про адміністративне та господарське керівництво діяльністю батуринського будівельного комплексу», що датується 1765 р., стає зрозумілим, що після скасування гетьманства значна частина рухомого та нерухомого майна переходила з власності експедиції батуринського будівництва у приватну економію гетьмана Кирила Розумовського: «что только не было у владении экспедиции Батуринского строения от мала до велика в економии его сиятельства отданы»¹.

Слід зазначити, що даний документ є важливим для наукового дослідження садиби, адже містить докладний опис кожної споруди та певною мірою описує внутрішнє оздоблення будівель. Робимо однозначний висновок – мова йде про садибу гетьмана Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (сучасна адреса вул. В. Ющенка, 47). Для підтвердження думки звертаємося до архівного документа: «Опись Батуринской и Ропской его светлости князя Андрея Кирилловича Разумовского волости состоящим Черниговской Губернии в Конотопском и Новозыбковком уездах. Учинена 1836 года сентября 26 дня», здійснивши порівняння та аналіз цих документів, можемо дійти висновку, що мова йде про одну і ту ж садибу².

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 20-20 зв.

² Державний архів Чернігівської області. Ф. 133. Оп.5. Спр. 2. Арк. 2.

Старий гетьман в Батурині (тіньове зображення)

Цитати, що наводяться в статті, апробовані до сучасної української мови для полегшення їх сприйняття та розуміння. Згідно з документом, описувана садиба була поділена на два квадрати.

Подається опис споруд у Першому квадраті

Головний будинок, можливо, саме в ньому і проживав гетьман, містився у першому квадраті та мав 11 кімнат, 5 сіней, у будинку було 8 печей, облицьованих калузькими кахлями, та 2 печі були не завершені на час складання цього документа.

Дізнаємося й деяку інформацію щодо його внутрішнього облаштування: «Во всех комнатах полы нижние забраты тесом по землю. При том корпусе зало большое покрытое листовым сибирским железом, в нем потолок подделан алебастром, пол забит досками по землю. Окошка все без шпингалетов и задвижок». Головний ганок цього будинку з саду був мурований, а зі східної сторони з ганку були намощені дошки. Поряд з будинком була балюстрада з різними прикрасами. Відомо, що за цим головним будинком розміщувався великий сад: «Позади большого строения сад насаженной разными фруктовыми деревьями, а около одного огород»³. Якщо звернутися до документа за 1836 р., то дізнаємося наступну інформацію: «деревянный с особыми флигелями дом, при сем же дворе сад с плодovitыми деревьями, обнесенный с двух сторон каменною оградою, а с третьей и четвертой дубовым частоколом, в саду небольшая каменная ветхая оранжерея»⁴. Відомо, що в 1756 р. для потреб Батуринського будівництва заготовляли значну кількість будівельного матеріалу, крім цього, до Батурина було доставлено 22 663 різних садових та лісових дерев для насадження⁵. Можемо припустити, що саме ці дерева були використані для облаштування саду біля гетьманського палацу. Згідно з відомостями про оплату праці майстрів, які були задіяні на батуринському будівництві, можна дізнатися про оплату праці садівника Дітмана, який працював у гетьмана. Так, у 1763 р. за чотири місяці роботи він отримав 100 руб., а в 1764 р. за вісім місяців – 200 руб⁶.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 21 зв.

⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 133. Оп.5 Спр.2. Арк. 2 зв.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1481. Арк. 47 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. Ф. 51. Оп.3. Спр.19995.

Поряд з головним будинком розміщувалися два флігелі. Нижче наведено опис кожного з них. Правий флігель: «В нем жилых комнат – 15. В том числе оббитых разных цветов бумажными обоями – 13, а 2 необбитых ничем. Сеней – 3. В иных и потолки оббиты холстом. Печей калужских живописных с медными затворками – 11, да один котелок. В комнатах картин живописных – 4. Фонарь слюдяной один. В комнатах потолки все оббиты холстом с выделкою». Лівий флігель: «Всех жилых комнат – 20, сеней – 4. В комнатах стены оббиты разных цветов бумажными обоями. Потолки холстом с выделкою. Печей живописных калужских с медными затворками – 11. В сенях стены и потолки оббиты холстом с выделкою. В обеих сих флигелях двери все повешиваны на петлях каленчатых с медными английскими замками и задвижками. При печах трубы кирпичные выведены наверх»⁷.

Поряд з головним будинком та цими флігелями праворуч розміщувався службовий флігель на 11 кімнат та 3 сней. Опис цього службового флігеля: «В оных комнатах оббито бумажными обоями – 8, а прочие комнаты також и сени холстом с выделкою. Печи в 4 комнатах з путивльских зразцов а прочие – 8 кирпичные». Навпроти цього флігеля знаходилися велика кухня з льодовником та коморою. Ця кухня мала 6 жилих кімнат, в яких були кахляні та цегляні печі. Поряд був каретний сарай, конюшня на 40 стійл та 2 караульні, манеж з чуланом.

Опис споруд у Другому квадраті

Навпроти головного будинку через дорогу розміщувалися дві кам'яні гардеробні та погребі. Поміж цими приміщеннями були кам'яні ворота. Документ за 1836 р. надає також інформацію про ці споруди: «против одного двора через дорогу стоят две каменные кладовые с погребами»⁸.

Можливо, мова йде про одні й ті ж споруди, але у зв'язку з тим, що після смерті гетьмана в 1803 р. у Батурині ніхто з його нащадків не проживав, то і садиба поступово почала руйнуватися, а згодом ці приміщення просто змінили своє функціональне призначення. По обидва боки від цих гардеробних розміщувалися службові покої: «В коих с одной по правую сторону жилых – 18, сеней – 4. Во всех жилых печи зразчатые. Стены оббиты холстом с выделкою и выделены, а в одной комнате красными бумажными обоями и при дверях замков английских – 2». Поряд розміщувалася конюшня на 32 стійла з каретним сараєм на 14 саней. Біля неї інша конюшня на 36 стійл. Погреб кам'яний довжиною 16, а шириною 5 сажнів.

У цій же садибі був окремих флігель – для музикантів на 8 кімнат з двома сінями, флігель для співаків на 10 кімнат з одними сінями. «Во всех сих флигелях печи кирпичные». Поміж вище описаних споруд розміщувався льодовник шириною 16, довжиною 4 сажні та невелика комора. За спорудами був сарай зі зрубом, розділений на три частини з двома коморами: «на выгоне близ сарая в коем зсыпается известь пристала для караулень хата»⁹.

Окремо подається опис двору, в якому проживав архітектор: «флигель в оном комнат – 13, сеней – 3. В оных комнатах оббито бумажными обоями – 7. При дверях замки коробчатые из задвижками, а в 6 комнатах без жодного прибора. И при них чуланов 2, во всех тех комнатах потолки оббиты холстом с выделкою, печи зразчатые калужские, а в одной с таковых же зразцов. По одну сторону сего флигеля поварня, при оной ледник, конюшня, сарай и баня, по другую сторону поварня, по другую сторону поварня, ледник, конюшня, небольшой амбарец»¹⁰.

Від головного будинку розміщувався ще один будинок: «Каменое фактурное строение», «в нем жилья внизу и сверху – 6, в нем поверен – 2, сеней – 2, в другом жилья – 2, сеней – 2, поварен – 1. В третьем – жилья 1, сени 1. Между достроенными каменными строениями колодезь, на котором заделана дощатая крышка»¹¹. Можемо

7 Центральный державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 22.

8 Там само. Арк. 24.

9 Там само. Арк. 24 зв.

10 Там само. Арк. 25.

11 Там само. Арк. 25 зв.

припустити, що мова іде про флігелі, в яких проживала Софія Апраксина – племінниця гетьмана, адже згідно з описом садиби за 1836 р. дізнаємося: «имеется каменный в два этажа флигель дом называемый Апракинским».

Отже, здійснивши аналіз вищенаведеної інформації, бачимо, що значну частину описуваної садиби займав головний будинок з двома флігелями. Крім цього, у садибі знаходилися службові флігелі, флігелі для проживання музикантів та архітектора, які працювали у гетьмана, також була значна кількість службових приміщень: кухонь, гардеробних, каретних та конюшень, комор.

Насамкінець варто зазначити, що окреслені в статті матеріали не можуть надати повного уявлення про садибу гетьмана на вул. Київській, тому потребують подальших наукових досліджень.

References

1. State Archive of Chernihiv region. F. 133. op.5, Ref.2. 8. sheets
2. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, f. 51, op. 3, d. 19986, 60 sheets
3. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, f. 269. op. One. Ref. 1481, 136 sheets

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувачка відділом Палацу гетьмана Кирила Розумовського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Fursova Julia Volodymyrivna

Head of the Department Palace of the Hetman Kyrylo Rozumovsky National Historical and Cultural Reserve «Hetman's capital».

To the question of the Hetman's estate research Kyrylo Rozumovsky in Baturyn on the Kyivska street. (based on materials of the Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kiev)

The question of the construction of Baturyn in the times of Hetman Kirill Razumovsky and his hetman's house on Kievskaya street remains today insufficiently studied, despite the various scientific studies available. In the article on the basis of what kind of document with the CDCS of Ukraine, the city of Kiev has been investigated and analyzed structures that were part of the estate of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn, which was located on the Kyivska street (modern address Yushchenko Street 47).

The study of this document is important for scientific research, because it contains a detailed description of each structure and to some extent describes interior decoration of buildings.

The analysis of the document shows that a significant part of the manor was occupied by the main house with outbuildings. In addition, the estate included service buildings: a residence for musicians and an architect who were located on the service of the hetman, kitchen, wardrobe, carriage and stables, barns. For confirmation of the idea that this is exactly the hetman's manor, the article cites comparison with the document «Inventory of Baturynska and Ropska, his lordship of the prince Andrei Kirilovich Rozumovsky volosts consisting of Chernihiv Provinces in Konotop and Novozybkiv counties. Started September 1836 on 26-th day. Analysis and comparison of these documents give reason to argue that we are talking about the estate of the hetman on the Kyivska street. The materials indicated in the article cannot provide a complete picture of estate of Hetman Kyrylo Rozumovsky, therefore need further scientific research.

Key words: Baturyn, Kyrylo Rozumovsky, General Military office, manor, main house, outbuildings, interior arrangement.

Дата подання: 21 лютого 2019 р.

ВІДБУДОВА СПОРУД ТА ПРИМІЩЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО КРАЙАРХІАВУ В 40–50-х рр. ХХ ст.

У цій публікації йдеться про стан колишнього будинку архієпископа в м. Чернігові у повоєнний період. На той час споруда використовувалася для потреб місцевого історичного архіву, що структурно підпорядковувалася органам держбезпеки. У статті описані пошкодження, які були завдані будівлі під час Другої світової війни. Охарактеризовано проекти щодо відновлення архівних приміщень, проблеми, пов'язані з цими процесами.

Ключові слова: архівні фонди, відновлювальні роботи, кошторис, міськрада, опалення, приміщення, фундаменти.

Історія колишнього будинку чернігівського архієпископа на сучасному етапі наукових досліджень залишається маловивченою. У дорадянський час не приділялося достатньо уваги цій темі. Публікації радянського періоду були присвячені здебільшого висвітленню дуже загальних питань та мали публіцистичний характер. Зокрема, маємо на увазі статті В. Кудіної¹, В. Леуса², В. Сапона³, інформація в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина»⁴ тощо.

Останніми роками вийшло кілька публікацій на основі архівних матеріалів. Історія будівель губернського правління початку ХІХ ст., а саме пошкодження, ремонти та переобладнання колишнього будинку архієпископа, подана у статтях С. Сергєєва⁵.

У радянський період на поч. 1920-х рр. колишній будинок архієпископа було передано для потреб місцевого архіву, який функціонував у згаданих приміщеннях до початку Другої світової війни. Цей період, зокрема, процеси формування архівних фондів, система зберігання, ремонти та переобладнання споруд, частково висвітлюється у попередніх публікаціях автора цієї статті⁶.

Чернігівський крайархів, який було створено в 1924 р., розміщувався у кількох будинках дорадянського часу, що відповідали вимогам щодо зберігання документів, як от будинок Мазепи (колишня полкова канцелярія); будинок колишнього дворянського

1 Кудина В. Резиденция черниговских архиереев // *Черниговские новости: семь дней*. 2007. № 37. С. 17.

2 Леус В. У колишньому будинку архієпископа // *Чернігівські відомості*. 2002 № 23. С. 9.; Його ж. Тут містився губком партії // *Чернігівський вісник*. 1990 № 24. С. 2.

3 Сапон В. Будинок архієпископа в Чернігові // *Деснянська правда*. 2005 № 27. С. 16.

4 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. К.: УРЕ, 1990. С. 43.

5 Сергєєв С.М. Ремонтні роботи в будинку архієпископа в Чернігові у 20-30 рр. ХІХ ст. // *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія пам'яткознавство північно-східного регіону України №8). 2016. Вип. 22 (25). С. 179-185.; Його ж. Перебудови та ремонти споруд Губернського правління першої третини ХІХ ст. // *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1-3. С. 403-408.; Його ж. Перебудови та ремонти в спорудах чернігівського будинку губернського правління першої третини ХІХ ст. // *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 88-93; Його ж. Стан колишнього будинку архієпископа на поч. ХІХ ст. // *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 4. С. 30-36.

6 Сергєєв С.М. Будівля Державного архіву Чернігівської області в повоєнні роки // *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 130-137.; Його ж. Відновлення споруди обласного архіву м. Чернігова в повоєнний час // *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 61-68; Його ж. Фондові матеріали чернігівського крайархіву в контексті втраг та руйнувань колишнього будинку архієпископа під час Другої світової війни // *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*. Запоріжжя: Дике Поле, 2018. С. 171-178.

зібрання (не зберігся, був знищений під час Другої світової війни); будинок окружного суду; будинок колишньої консисторії (на території Єлецького монастиря). Згодом до складу цієї установи було також включено колишній Чернігівський архієрейський будинок⁷.

Значна кількість приміщень була необхідна для розташування великого обсягу архівних матеріалів, що залишилися від часів «старого режиму».

У довоєнний період кількість архівних фондів становила 3294, в яких нараховувалося 2005286 одиниць зберігання. Деякі історичні матеріали охоплювали період з 1661 р. Бібліотека архіву, науково-історична та довідкова література нараховувала близько 100000 томів⁸.

Посилення автократизму та репресивної системи державного управління радянської доби у 1930-х рр. неминуче призводило до розширення функцій карального апарату, що розширював свій вплив на всі сфери соціального життя. У 1938 р. згідно з постановами центральних органів СРСР архівні установи мали бути передані до складу НКВС⁹.

Розглядаючи питання втрат і пошкоджень архівних приміщень та фондів лекцій, не можна оминути проблеми Чернігівського архіву в довоєнний час. Станом на 1940–1941 рр. для потреб архівних установ використовувалося 6 споруд, з яких лише одна відповідала вимогам архівосховища, решта ж 5 були темні, сирі та холодні. Відсутність вентиляції призвела до зараження 3-х приміщень грибок¹⁰.

Основною будівлею архіву була церква св. Катерини, де зберігалося близько 1 млн архівних документів, що мали велику історичну цінність. Тим не менше, більше 100 тис. матеріалів уже були пошкоджені грибок та майже знищені. Аварійний стан цієї споруди також призводив до випадків каліцтва робітників установи¹¹. Тобто, далеко не все треба списувати на наслідки військових дій.

Друга світова війна розпочалася для Чернігова з бомбардувань німецької авіації в серпні 1941 р. Німецькі частини увійшли до міста 9 вересня 1941 р., після чого будівля архіву по вул. Міський Вал, № 4 використовувалася для розміщення фронтової частини. Задля звільнення приміщень частину архівних матеріалів було викинуто просто неба, частково знищено та розграбовано. Другий корпус архіву по вул. Пролетарській, № 3 також було відчинено та пограбовано¹².

У повоєнний час було проведено інвентаризацію та складено перелік втраченого духовного надбання. Постраждали не лише чисельні історичні фонди, але й архівне майно: споруди 3-х архівосховищ разом із обладнанням, паркани, господарчі приміщення. Сума втрачених документів та бібліотеки становила 4697500 крб; знищене та пограбоване майно разом із обладнанням мало вартість 610460 крб; будівлям завдано шкоди на 1251200 крб. Загальні матеріальні втрати становили в 6660160 крб.¹³

Із представників облкомгоспу (обласного комунального господарства), міської архітектури та начальника відділу держархівів УНКВС була створена комісія щодо стану приміщень архівних будівель. Згідно з висновками, проводити ремонтно-реставраційні роботи було цілком можливо технічно та економічно обґрунтовано. Повністю зруйнованими виявилися пічне опалення, водогін і каналізація, усі внутрішні сходи, електрична проводка. Частково були пошкоджені внутрішні стіни, перекриття над першим поверхом (цегляної, стрілчастої та склепінчастої форм), але їх ще можна було відновити. У доволі гарному стані перебували зовнішні стіни (завтовшки 1 м), окрім північно-західної, та фундаменти¹⁴.

Управління міської архітектури робило акцент на тому, що цей будинок є пам'яткою архітектури XVIII ст., через що мали бути виконані певні рекомендації. Зокрема, повністю, без будь-яких змін, потрібно було зберегти всі зовнішні, внут-

7 Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області), Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 103-108.

8 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1-2.

9 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1.

10 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 11.

11 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 3.

12 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 2-3.

13 Там само. Арк. 5.

14 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 165-а. Арк. 32.

рішні стіни, склепіння, які не мали суттєвих пошкоджень; внутрішнє планування мало бути вільним та раціональним, для чого дозволялося встановлення нових стін та перегородок або знесення старих; заборонялася прибудова та надбудова архівних приміщень, зовнішнє оздоблення, архітектурні елементи фасадів мали бути відновлені в первинному вигляді без змін та доповнень, було дано дозвіл на встановлення центрального опалення, водогону та каналізації¹⁵.

На першому поверсі архіву мали бути розміщені вестибюль, караульні приміщення, туалет та душова кімната, дві робочі кімнати, книгосховище та п'ять кімнат під архівосховище. Вугільна та котельна, підлоги яких заглиблювалися на 2,60 м у глибину, також облаштовувалися на першому поверсі. Службові приміщення другого поверху розташовувалися в центральній частині: читальна зала та дві робочі кімнати. У північній та південній половинах будівлі мали бути чотири архівосховища. Також другий поверх передбачався для їдальні, туалету, душової й адміністративної половини архіву: бухгалтерії, секретаріату, кабінетів начальника та його заступника тощо. Загальна кубатура споруди становила 10000 м³. Опалення мало облаштовуватися як центральне водяне з використанням котла. Передбачалося облаштування кімнати для паління.

Управління державними архівами НКВС УРСР у липні 1945 р. затвердило генеральний кошторис з відновлення будівлі держархіву з загальною сумою 855386 руб. Основними статтями витрат стали наступні:

1. Загально-будівельні роботи.
2. Електричне освітлення.
3. Водогін та каналізація.
4. Центральне опалення.
5. Благоустрій.
6. Резервні кошти.
7. Технічна документація.
8. Проектно-кошторисна робота¹⁶.

Справа відновлення колишнього будинку архієпископа затягнулася на довгі роки. Чернігівський архів підпорядковувався структурно МВС, але фінансувався за рахунок республіканського бюджету. Згідно з первинним планом, усі відновлювальні роботи мали бути завершені до 01.11.1946 р.¹⁷

Своєчасному виконанню робіт заважали різні чинники. По-перше, спостерігався постійний брак необхідних будівельних матеріалів, не вистачало цементу, цвяхів, сортового заліза. Цемент привозили з м. Ворошиловграда (суч. м. Луганськ), цвяхи з м. Києва, скло віконне з м. Артемівська (суч. м. Бахмут)¹⁸.

По-друге, давалася взнаки нестача кваліфікованої робочої сили. На будівництві щоденно працювало в середньому 40–45 робітників з табору військовополонених. Зокрема, каменярі–5, ковалі–2, підсобні–16, теслі–14, столярі–6. Доставку матеріалів забезпечували дві автомашини. До того ж, була майже повністю відсутня будь-яка механізація процесу праці¹⁹. Механізованою ділянкою можна лише вважати наявність кувальної та столярної майстерень. Більшість робітників доводилося навчати будівельній справі в процесі відбудови. Також до справи відновлення залучали робітників держархіву та господарського відділу УМВС у позаробочий час²⁰.

По-третє, занадто бюрократизованою була радянська система управління державними органами. У квітні 1947 р. комісія у складі керівника облвідділу архітектури, головного архітектора міста, інспектора Держархбуднагляду та в присутності представника замовника, капітана УНКВС, надала наступні висновки щодо процесу ремонтно-відновлювальних робіт. Відзначивши загальний незадовільний стан відбудови, серед головних причин гальмування виявилось вкрай погане забезпечення

¹⁵ Там само. Арк. 33.

¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 165-а. Арк. 39-43.

¹⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 8.

¹⁸ Там само. Арк. 25, 66.

¹⁹ Там само. Арк. 9, 10.

²⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 38.

замовником потрібними будівельними матеріалами, було наголошено також на відсутності необхідного контролю з боку відповідальних органів. Протокол технічного огляду облвідділу у справах архітектури від 18 грудня 1947 р. засвідчив, що робота Держархбуднагляду проводилася незадовільно, у районах ДАБК (державний архітектурно-будівельний контроль) не працює, і будівництво там здійснюється безконтрольно. Стан пам'яток архітектури в області загрозливий. Головними причинами подібного безладу визнали недостатній авторитет Держнагляду, відсутність співпраці будівельних організацій та банків²¹.

Виконання ремонту за 1947 р. не було завершено з багатьох складових запланованого обсягу, наприклад, земельні роботи, кладка фундаментів, відновлення стін та перегородок, перекриття підлоги (утеплення, облаштування бетонної основи, дерев'яний настил), сходи та пожежні виходи, тинькування зовнішнє та внутрішнє, малярні роботи, спорудження фундаментів для котельні²².

Окрім витрат на відновлення споруди архіву, потрібні були кошти на підігрів приміщень пінним опаленням²³.

Виконання ремонтних робіт також залежало від лімітування коштів. Кошторис у 1948 р. передбачав виділення 200000 руб. Ця сума мала проходити через державні установи: Комуналбанк (замовник) та Промбанк (підрядник). Замовник зі свого боку гарантував забезпечення відбудови постійною робочою силою з контингенту ув'язнених у відповідності до графіка ремонтів. Але чергова комісія, проведена 24 травня 1948 р., дала дуже невтішні висновки. Окрім того, що ремонт не був завершений, відновлення будинку архіву майже рік не велося, починаючи з 24 липня 1947 р. Як виявилось, керівництво Будконтори взагалі розібрало та вивезло на інші об'єкти риштування, сходи та інший інвентар. Тим часом, у будівлі вже оселилися родини співробітників УМВС та Будконтори, не враховуючи жіночого гуртожитку. Нові поселенці підключили опалювальні печі та плити до вентиляції, що загрожувало пожежею. Пропонувалося виконати ремонтні роботи в найкоротший термін, а також виселити родини, які оселилися в споруді державного призначення²⁴.

Лише у жовтні 1948 р. ремонтно-реставраційна робота була відновлена. Будконтора облаштувала режимну зону, завершувала будівництво котельні. Деякі мешканці переселилися в новий будинок для співробітників УМВС, але більша частина продовжувала знаходитися у приміщеннях архіву. Неможливість завершити до кінця 1948 р. ремонти в повному обсязі Будконтора пояснювала нестачею матеріалів, зокрема цегли та будівельної дошки, робочою силою й відсутністю охорони, яка була задіяна на інших будівництвах у структурах УМВС²⁵.

На 1949 р. для ремонту архіву було асигновано 100000 руб., основною статтею використання коштів передбачалося завершення будівництва котельної та системи електроосвітлення. Керівництво Будконтори, посилаючись на недостатній обсяг фінансування, запропонувало прийняти будівлю у незавершеному вигляді²⁶.

Після погодження з Мініфіном УРСР Будконтора додатково отримала ще 200000 руб. Це дозволило до кінця 1949 р. повністю завершити будівництво котельні й провести монтування системи опалення. Також будівельники облаштували електроосвітлення (вимикачі, електрощитки, відкрита шнурова проводка, схована електропроводка, штепселі тощо), потинькували стіни, встановили вікна та двері, будівлю було перекрито по всьому архіву хвилястим шифером по толю на 840 м³. Важливою недоробкою при цьому ставав незадовільний стан підлоги, який на обох поверхах проявлявся у площині відсутньої поверхні 213 м³²⁷.

Фронтозна частина даху була перекрита «скляним ковпаком», на вікнах у зимовий період встановлювалися жалюзі²⁸.

21 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 165-а. Арк. 9-9 зв.

22 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 32-33.

23 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 26.

24 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 6-7.

25 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 136-139.

26 Там само. Арк. 140-151.

27 Там само. Арк. 154-155.

28 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 1-13.

До всіх вищезазначених негараздів слід додати певні моменти, які були вказані в угоді між виконкомом міськради та керівництвом архіву. Міськрада передавала земельну ділянку у «безстрокове» користування для відновлення та експлуатації будівель. «Безстроковий користувач» мав зберігати ділянку у належному стані, за порушення правил експлуатації та благоустрою передбачалася система штрафів. Найцікавішим у цій ситуації був пункт № 13, згідно з яким, у разі використання ділянки не за призначенням, остання разом зі всіма забудовами та компенсацією збитків переходила в повне розпорядження міськради. Тобто, у тому випадку, якби споруда архіву не працювала за своїм профілем, існувала загроза передання приміщень до іншого відомства²⁹.

Новий етап ремонтів розпочався в 1950 р. Кошторисом було передбачено виділення коштів на проектування, технічний нагляд, облаштування спеціальної зони. У приміщеннях архіву мали бути облаштовані внутрішнє електричне освітлення, водогін, каналізація та центральне опалення³⁰.

Окремим пунктом визначалися земельні роботи, облаштування фундаментів, дахів, кладка стін, ліпні роботи (корінфські та дорійські капітелі, вази, гірлянди, вінки), вікна, двері тощо³¹.

Також передбачалися цементування підлоги, гідроізоляція, водогони, облаштування вікон та дверей, підсилення перекриття дахів. Загальна сума витрат становила 59403,78 руб.³²

Як було зазначено вище, згідно з угодою між керівництвом архіву та міськрадою пунктом № 13 передбачалася можливість передання архівної будівлі до розпорядження міськради. На завершення відбудовних робіт місцева влада почала ставити питання про виведення споруди з-під юрисдикції УМВС і передачі останньої для потреб міського палацу піонерів. Відповідне звернення було надіслано до Ради Міністрів УРСР. Після розгляду всіх матеріалів центральна влада відмовила Чернігівській міськраді у задоволенні запиту³³.

Процес ремонтно-реставраційних робіт з відновлення колишнього будинку архієпископа, що мав завершитися за первинними планами у 1946 р., тривав до 1953 р. У січні 1952 р. було введено центральне водяне опалення, кошти на відбудову використані в повному обсязі³⁴. За висновками комісії з введення до експлуатації, створеної у листопаді 1952 р., у цілому стан споруди місцевого архіву відповідав необхідним вимогам. Однак спостерігалися деякі недоробки, як-от, нестача потрібної кількості двоярусних стелажів³⁵.

Матеріали Державного архіву Чернігівської області радянського періоду показують, що крайархів м. Чернігова в довоєнний час мав другий в Україні за кількістю фонд (2005286 од. зб.). Частково документи було втрачено через пожежі, бомбардування та крадіжки під час Другої світової війни (1275062 од. зб.). Доволі значними виявилися також пошкодження будівель та майна архівної установи.

Обстеження колишнього будинку губернського правління відбулося у 1944 р. Під час війни головним чином постраждали комунікації споруди, основна частина збереглася у задовільному стані. Згідно з первинним планом, передбачалося відновити приміщення протягом 3–4 років.

У 1946 р. було прийняте рішення про відновлення колишнього будинку архієпископа для потреб архіву УНКВС. Відновлення споруд проходило незадовільно, з постійними порушеннями графіка виконань та періодичним збільшенням кошторису на ремонт. Реставраційні роботи гальмувалися через відсутність достатніх коштів у повоєнний час, фахових робітників та достатньо громіздку бюрократичну радянську систему державного управління, авторитарні методи виконання тощо.

29 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 174-175.

30 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 1.

31 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 19-75.

32 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 6-8.

33 Там само. Арк. 248.

34 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 183-185.

35 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 374-402.

Незважаючи на те, що архів входив до системи «всемогутнього» УНКВС-УМВС, на практиці ці спецслужби виявилися далекими від такого стандарту. Постійно виникали труднощі з поставками необхідних матеріалів, які здебільшого привозили з інших міст. Іноді підрядники явно саботували виконання планів, переводячи робітників на більш вигідні об'єкти. Також наприкінці завершення ремонтів на споруду архіву почала претендувати місцева влада, намагаючись через республіканські структури забрати будівлю для палацу піонерів.

Ще одним чинником, який затягував відновлення архіву, стала інертна та надто бюрократизована система державної влади, оскільки конфлікти між різними структурами впливали на кінцевий результат.

Головна частина ремонтно-реставраційних робіт була завершена до 1952 р., хоча окремі недоробки продовжували даватися взнаки й надалі.

Перспективи цієї теми проглядаються у продовженні вивчення матеріальної бази з історії колишнього будинку архієпископа за рахунок архівних фондів радянського періоду довоєнного та повоєнного часів.

References

Kudina, V. (2007) Residentsiia chernigovskikh arkhiiireev. *Chernihovskie novosti: sem dnei*, 37, P. 17.

Leys, V. (2002) U kolyshniomy budunku arkhiepyskopa. *Chernihivski vidomosti*, 23, P. 9.

Leys, V. (1990) Tut mistuvsia hubkom partii. *Chernihivskiy visnyk*, 24, P. 2.

Sapon, V. (2005) Budunok arkhiepuskopa v Chernihovi. *Desnianska pravda*, 27. P. 16.

Chernihivshchyna (1990): Entsyklopedychnyi dovidnyk / Za red. A.V. Kudrytskoho. К.: YRE P. 43.

Serheiev, S.M. (2016) Remontni roboty v Budynku arkhiepyskopa v Chernihovi u 20-30-s XIX c. *Hizhynska starovyna*. Zbirnyk regionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva (Seriiia pamyatkoznavstva pivnichno-shidnoho rehionu Ukrainu, 8), 22(25), pp. 179-185; Serheiev, S.M. (2017) Perebudovu ta remontu sporud Hubernskoho pravlihnna pershoi tretyny XIX c. *Karnabidivski chytannia: zb. nayk. pr. Chegnihiv*. Desna Poligraf, 1-3. pp. 403–408; Serheiev S.M. (2017) Perebudovu ta remonty v sporudakh hubernskogo pravlihnna pershoi tretyny XIX c. *Siverianskyi litopys* 4, pp. 88-93; Serheiev, S.M. (2018) Stan kolyshnioho budynku arkhiepuskopa na poch. XIX c. *Siverianskyi litopys*, 4, pp. 30-36.

Serheiev, S.M. (2015) Budivlia Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v povoienni roku. *Siverianskyi litopys*, 1, pp. 130-137; Serheiev, S.M. (2018) Vidnovlennia sporudu oblasnoho arkhivu Chernihova v povoiennyi chas. *Chernihivki starozhytnosti: zb. nayk. pr. Chernigiv*. Desna Poligraf, 5 (8), pp. 61-68; Serhiev, S.M. (2018) Fondovi materialy chernihiskoho kraiarhivy v koteksti vtrat ta ryinyvan kolyshnogo bydynku arkhiepyskopa pid chas druhoi svitovoi viinyu, *Visnyk NIAZ «Kamiana mohyla»*. Zaporizhzhia: Dyke pole, pp. 171-178.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. (Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti) F. R-651. Op. 1. Spr. 2. Ark. 103-108.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 87. Ark. 1.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 139. Ark. 11.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 147. Ark. 3.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 165-a. Ark. 9-32.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 167. Ark. 1-5.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 173. Ark. 2-50.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 209. Ark. 26, 183-185.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 211. Ark. 32-38.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 214. Ark. 8-402.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 258. Ark. 6-7.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 281. Ark. 1-13.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 309. Ark. 19-75.

Derzharhiv Chernigivskoi obl. F. R-651. Op. 1. Spr. 311. Ark. 1.

Сергеев Сергей Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Преображенська 1, oldcher@gmail.com)

Serhii Serhieiev

Researcher of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve

Renovations of buildings and premises of the Chernihiv Historical Regional Archives in the 1940' and 1950's XXth century.

Materials of the state archives of the Chernihiv region of the soviet period show that the krayarch of Chernihiv in the prewar period had the second found in Ukraine (2005286 od.zb.). Partially documents were lost due to fires, bombings and thefts during the Second world war (1275062 units). The damages to buildings and property of the archival institution were also quite significant.

During the war, communications were mostly affected by construction, most of them remained in a satisfactory condition. According to the original plan it was supposed to restore the premises for 3-4 years. The case of repairing the archive was considered important enough, after all, even in the difficult postwar period, significant resources were found for restoration.

Restoration of buildings was unsatisfactory, with constant violations of the schedule of performances and periodic increase in the cost estimate for repairs. Restoration works were hampered by the lack of sufficient funds in post-war time, professional workers and a rather bulky bureaucratic soviet government system, authoritarian methods of implementation, etc. Constantly there were difficulties with the supply of necessary materials, which were mostly brought from other cities. Sometimes the contractors clearly sabotaged the implementation of plans, bringing workers to more profitable objects. Also, at the end of the repairs, the local authorities began to claim the construction of the archive, trying, through republican structures, to take the building for the palace of the pioneers.

Another factor that delayed the restoration of the archives was an inert and too bureaucratic system of state power, because conflicts between different structures influenced the final result.

The main part of repair and restoration works was completed until 1952, although some deficiencies continued to go on.

The perspectives of this topic are viewed in the continuation of the study of the material base on the history of the former building of the archbishop at the expense of archival funds of the soviet period prewar and postwar.

Дата подання: 14 лютого 2019 р.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Сергій Шумило

●

«СІВЕРСЬКИЙ АРХІЄПИСКОП» ТА ОПАЛЬНИЙ МИТРОПОЛИТ ІСАЙЯ (КОПІНСЬКИЙ) ЯК НАТХНЕННИК КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ ТА ЧЕРНЕЧОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ У XVII ст.

Митрополит Ісайя Копинський, лишаючись найменш дослідженою постаттю української церковної історії XVII ст., залишив незгладимий слід в українській духовно-культурній спадщині. Очоливши процес духовного відродження в дуже непростий і суперечливий період, він суттєво, хоча й неоднозначно, вплинув на хід багатьох історичних подій у країні. Серед безперечних заслуг Ісайї Копинського була активна участь у створенні Києво-Братського монастиря й однойменної школи при ньому, у відродженні православної ієрархії і православного чернецтва в Україні, в оцерковленні українського козацтва та долученні його до боротьби під гаслами оборони православної віри. Він мав серйозні ідейні суперечки з іншим видатним діячем тієї епохи – митрополитом Петром Могилою, а конфлікт між обома митрополитами іноді набирив трагічних рис. Водночас, це не дає підстав викреслювати ім'я Ісайї Копинського з історії або ж озгульно очорняти і засуджувати його з метою виправдати ті чи інші дії його опонентів.

Ключові слова: *Ісайя Копинський, Петро Могила, митрополит, Православна Церква, Берестейська унія, Чернецтво, Ісихазм, Густинський монастир, Києво-Братська школа.*

Досі маловивченою лишається постать і духовно-культурна спадщина Ісайї Копинського, який на початку XVII ст. був одним із засновників Густинського монастиря на Прилуччині, потім став архієпископом Смоленським і Чернігівським, згодом – митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі, а пізніше прийняв незвичний титул «архієпископа Сіверського і Задніпровського» та очолював внутрішньоцерковну опозицію до митрополита Петра Могили. Він же був першим настоятелем і упорядником Києво-Братського монастиря, як і Києво-Братської школи при ньому, а також ініціатором відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій в 1620 році.

На жаль, до цих пір життя, діяльність і праці цього православного подвижника не вивчені достатньо. Основні відомості про нього відомі з Хроніки волинського православного шляхтича Іоакима Єрлича і Густинського літопису¹. Звертались до біографії Ісайї Копинського митрополит Євгеній (Болховітінов), архієпископ Філарет (Гумилевський), П. Куліш, С. Голубев, М. Грушевський та багато інших². Однак у більшості

---

1 *Joachim Jerlicz. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole, 1620–1673. Warszawa, 1853; Густынская летопись // ПСРЛ. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 40. С. 153-160.*

2 *Евгеній (Болховитинов), митр. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. СПб.: Тип. И. Глазунова, 1827. Т.1. С. 211-212; Филарет (Гумилевский), еп. Обзор русской духовной литературы, 862–1720. СПб, 1857. С. 178-180; Кулиш П. А.*

випадків дослідники лише побічно розглядають життя цього видатного українського церковно-політичного і культурного діяча першої половини XVII ст. Причому нерідко в негативній тональності. Пов'язано це, як правило, з наявними у митрополита Ісайї серйозними ідейними і політичними розбіжностями з іншим видатним діячем тієї епохи – митрополитом Петром Могилою. Тому, намагаючись за будь-що виправдати окремі помилкові або непорядні вчинки останнього, деякі автори виходили за рамки наукової об'єктивності й намагалися штучно показати його опонента з негативного боку³. Усе це не тільки не сприяло правдивому й неупередженому вивченню тих подій, але й, у підсумку, призвело до практично повного й несправедливого забуття київського митрополита Ісайї (Копинського) як одного з видатних церковних діячів першої половини XVII ст., який відіграв важливу роль у створенні Києво-Братського монастиря й однойменної школи при ньому, відродженні православної ієрархії і православного чернецтва в Україні.

Народився Ісайя Копинський у другій половині XVI ст. Проте точна дата невідома. Походив зі шляхетського роду з Підляшшя (село Копин, нині Польща). Митрополит Євгеній (Болховітінов) стверджував, що він «навчався в галицьких училищах, а пострижений в Києво-Печерській Лаврі»⁴. Однак, архієп. Філарет (Гумилевський) писав, що він – «вихованець острозьких училищ»⁵. Такі розбіжності іншим дослідникам дали привід вважати, що він міг навчатися в обох школах – Львівській та Острозькій⁶.

Прихильник ідей афонських старців-ісихастів Іоана Вишенського⁷ та Іова Княгиницького він рано прийняв чернецтво і був помічником Києво-Печерського архимандрита старця Єлисея (Плетенецького, 1550-1624). Густинський літопис повідомляє про нього, що «блаженний отець Ісайя», як «чоловік благоговійний», подвизався в затворі в Антонієвих печерах, де старцем Єлисеєм (Плетенецьким) був поставлений «начальником печер» і де «безвихідно» (з 1598 по 1614 рр.) «шістнадцять років подвизався з Господом у повсякденних молитвах і пості; і з дитинства він залишив батьків своїх і став монахом»⁸.

Ісайя Копинський був не просто ідейним прихильником традицій афонського іси-

---

Отпадение Малороссии от Польши. М.: Унив. тип., 1888. Т. 1. С. 173-181; *Голубев С. 1*) Прискорбныя столкновенія Петра Могила с своим предшественником по митрополии и киево-никольскими иноками // Труды Киевской духовной академии. К., 1897. Кн. 10. С. 208-276; 2) Петр Могила и Исайя Копинский: Вступление Петра Могила на Киевскую митрополию и его отношение к Исайе Копинскому // Православное обозрение. 1874. № 2. С. 210-251; № 3. С. 303-326; 3) Удаление Исайи Копинского из Киево-Михайловского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. 1874. № 1. С. 11-18; № 2. С. 41-48; *Грушевський М.* Ісайя Копинський // *Грушевський М.* Історія української літератури. Київ: Либідь, 1996. Т. 6, кн. 2. С. 128-129; Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 280-281; *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 25-26; *Шумило С. В.* Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVII века // Афон и славянский мир. Сборник 1. Материалы первой международной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Белград, 16-18 мая 2013 г. Афон, издание Русского Свято-Пантелеимонова монастыря, 2014. С. 120-128.

3 *Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І.* Петро Могила. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. С. 103-104, 117; *Жуковський А.* Петро Могила та питання єдності Церков. Київ: Мистецтво, 1997. С. 89-90; *Голубев С. 1*) Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1883. Т. 1. С. 552-570; 2) Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1898. Т. 2. С. 15-36.

4 *Євгеній (Болховітінов), митр.* Згад. праця. С. 211.

5 *Філарет (Гумилевський), єп.* Згад. праця. С. 178.

6 Києво-Могилянська академія в іменах. С. 280-281; *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Там само. С. 25-26.

7 *Шумило С. В. 1.)* Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». К.: Издательский отдел УПЦ, 2016. С. 112-115, 130; *Його ж:* 2.) Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 120-128.

8 Густынская летопись. С. 153-160.

хазму, а й на власному прикладі намагався їх реалізувати до життя, власноруч копав печери, де у повному усамітненні й молитві здійснював аскетично-ісихастські подвиги.

У 1615 р. він був покликаний залишити печерне проживання і приступити до активної церковно-громадської діяльності. Вийшовши з шістнадцятирічного затвора, Ісайя бере активну участь у реформуванні та впорядкуванні занепаłego церковного життя, відродженні живого містичного досвіду. Ці реформи перш за все стосувалися пастирства і чернечого життя, богослов'я та освіти. Однак реформи ці носили характер не модерністський, а традиціоналістський. Своїми заходами Ісайя і його сподвижники намагалися відродити кращі духовно-культурні традиції східного православ'я, афонську святоотцівсько-ісихастську спадщину, наповнити церковну традицію живою містичною складовою.

Коли з Афона до Києва прибули «блаженні старці» Афанасій та Іоасаф, найперше вони попрямували до старця Ісайї (Копинського), що може свідчити про тісний зв'язок останнього з Афоном і афонською традицією. До Ісайї афонський старець Іоасаф звертався з проханням про допомогу в облаштуванні Густинського монастиря на Прилуччині, настоятелем якого він пізніше і став. Обирала Ісайю ігуменом і братія в Межигірській обителі, а пізніше він заснував і очолив також Ладинський і Мгарський монастирі⁹.

Те, що саме ігумену Ісайї 1615 р. випало опинитися біля витоків заснування в Києві знаменитого Богоявленського ставропігійного монастиря і Києво-Братської слов'яно-грецької школи при ньому, не було випадковістю. І хоча першим ректором школи став Іов Борецький, саме від о. Ісайї (Копинського), як ігумена монастиря, багато в чому залежало запрошення і призначення його на цю посаду. Точно так само і призначення перших викладачів відбувалося не без узгодження з ігуменом.

Важливим документом, що свідчить про ключову роль Ісайї в тих подіях, є дарча (фундуш) Галшки Гулевічни від 14 жовтня 1615 р. про заснування Києво-Братського монастиря і школи при ньому. Як сказано в документі: «И иби тэжъ тая фундаментация скутокъ свой брала, теди заразъ въ той дворъ и на его пляць духовнихъ и свицкихъ православнихъ, а меновите благоверного священноинока отца Исаия Купинского и прочихъ зъ чернецовъ, также тежъ и школу впровадиламъ»¹⁰.

Як видно, в дарчій Галшки Гулевічни зазначено лише ім'я Ісайї Копинського, що підтверджує не тільки їх близьке знайомство, але й безпосереднє відношення останнього до того, що відбувалося.

Уточнюючи, що Ісайя Копинський був «з 1615 року Старшим ієромонахом в Братстві Київському», митрополит Євгеній (Болховітінов) указує на його ключову роль у заснуванні обителі і школи: «Під час перебування свого Старшим Богоявленського Братського монастиря він заснував там Готель і Училище і сам був першим учителем»¹¹.

Говорячи про Ісайю Копинського, важливо відзначити, що він був талановитим духовним письменником, який залишив нащадкам низку найцінніших літературних творів, найвідоміший з яких – «Алфавіт духовний»¹². Ця праця, написана у традиції афонської ісихастської літератури і витримала понад 20 перевидань, навіть в XVIII-XIX ст. була настільною книгою для багатьох подвижників благочестя, серед них преподобний Паїсій Величковський, святий Димитрій (Туптало) Ростовський, преподобний Серафим Саровський та ін.¹³

9 Там само.

10 ЦДІАК. Ф. 168. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 6-8об.

11 *Евгеній (Болховитинов), митр.* Згад. праця. С. 211-212.

12 *Грушевський М.* Ісайя Копинський. С. 137-156; Києво-Могилянська академія в іменах... С. 280-281; *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1998. Т. 2. С. 149-151; *Возняк М.* Історія української літератури. Львів: Вид-во «Світ», 1992; *Нічик В. М.* Реформаційні й гуманістичні ідеї в братських школах // *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ: Наукова думка, 1991; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. М.: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1996. Т. 6. С. 479-480; *Логвиненко С. В.* Свобода волі і система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського // Проблеми філософії: Міжвідомчий науковий збірник. К.: Либідь, 1992. Вип. 94. С. 60-72.

13 *Грушевський М.* Ісайя Копинський. С. 137-156; *Филарет (Гумилевский), еп.* Указ. соч. С. 179-180; *Гавриїл (Кризина), архім.* Паламізм та духовно-культурне відродження православної екумени.

Як писав про цей твір М. Костомаров, «ніколи до цього на Русі не виказувалося з уст руського ченця більшої поваги до позитивної науки»¹⁴. Високо оцінювали цей твір митр. Євгеній (Болховітинов), архієп. Філарет (Гумилевський), прот. Георгій Флоровський, Михайло Грушевський та багато інших¹⁵.

Актуальність і популярність «Алфавіту» Ісайї були настільки високі, що довгий час цей твір помилково приписували до творінь свт. Димитрія (Туптала) Ростовського. Під його ім'ям він зазнав не одне перевидання, і лише згодом з'ясувалося, що написаний «Алфавіт духовний» задовго до святителя Димитрія і належав перу Ісайї Копинського¹⁶.

Яскравим зразком полемічної літератури є й послання Ісайї до князя Яреми Вишневецького¹⁷.

Активно займався він і православними братствами, і братськими школами; ним був розроблений статут «юнацького братства» при Луцькому братстві, написані для братчиків духовно-моральні правила поведінки тощо. Також він намагався впорядкувати пастирське служіння, видавши «Наказ» парафіяльним священикам¹⁸.

Крім того, цей неординарний і одночасно несправедливо забутий подвижник увійшов в історію ще й тим, що був ініціатором т. зв. «Монастирської колонізації» Слобожанщини. З ініціативи Ісайї (Копинського), крім Києво-Братського, були засновані Густинсько-Прилуцький, Лубенсько-Мгарський, Ладинський-Підгірний та інші монастирі та скити на Слобожанщині, які стають потужними національними духовно-культурними центрами в регіоні. Також за його ініціативою починається перше масове переселення українських козаків, селян і ченців на вільні східні прикордонні землі Московського царства і їхня колонізація, в результаті чого і виникла Слобожанщина з переважно українським населенням (Харківська, Сумська, Луганська, Донецька, Білгородська, Курська і частково Воронежська області).

Будучи глибоко ревним подвижником, діячем безперестанної Ісусової «Умної молитви», він, навіть ставши митрополитом, продовжував усамітнюватися в печерах для молитовно-аскетичних подвигів¹⁹. Невипадково Густинський літопис багаторазово іменує його не інакше як «блаженний отець Ісайя» або «блаженний святий»²⁰, а сучасники характеризували його як чоловіка «в животі побожном всім прикладного, надто в вірі святій благочестивій добре свідомого, статечного і ні в чім неподозренного»²¹. Аналогічно й чернігівський архієпископ Філарет (Гумилевський) його неодноразово називає «блаженим», а також відгукується, що він «з молодих років до гроба подвижник»²².

Саме цьому старцю-ісихасту судилося очолити процес духовного відродження в Україні в дуже непростий і суперечливий період, вплинувши на хід історичних подій в країні. Проти власної волі йому довелося стати і видатним громадсько-політичним

Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2011. С. 25–26.

14 *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Ростов-на-Дону, 1998. Т. 2. С. 149-151.

15 *Евгений (Болховитинов), митр.* Згад. праця. С. 211-212; Филарет (Гумилевский), еп. Згад. праця. С. 179-180; *Грушевський М.* Ісайя Копинський. С. 137-156; *Логвиненко С. В.* Свобода волі і система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського // Проблеми філософії: Міжвідомчий науковий збірник. К.: Либідь, 1992. Вип. 94. С. 60-72.

16 *Филарет (Гумилевский), еп.* Згад. праця. С. 179-180; Грушевський М. Ісайя Копинський. С. 137-156.

17 *Макарий Булгаков, митр.* Згад. праця. С. 479-480; Филарет (Гумилевский), еп. Згад. праця. С. 180; Грушевський М. Ісайя Копинський. С. 137-156.

18 *Макарий Булгаков, митр.* Там само. – С. 477-478; Филарет (Гумилевский), еп. Згад. праця. С. 180.

19 *Кулеш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 175; Макарий Булгаков, митр. Там само. С. 477-478; Филарет (Гумилевский), еп. Там само. С. 180; *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви. М.: Изд-во «Терра», 1992. Т. 2. С. 276.

20 Густинская летопись. С. 153–160.

21 *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Киев, 1898. Т. 2. С. 13.

22 *Филарет (Гумилевский), еп.* Згад. праця. С. 178-179.

діячем, який уперше духовно легітимізував боротьбу козацтва за православну віру й навіть виступив натхненником серії козацьких повстань на релігійному ґрунті в 1630, 1637 і 1638 рр.²³

Ці повстання послужили свого роду «підготовчим ґрунтом» до Великого повстання Богдана Хмельницького у 1648 р. під лозунгами боротьби за православну віру²⁴, яке отримало благословення як від східних патріархів, так і від подвижників Святої Афонської Гори.

До слова, як свідчив польський історик Веспасіан Коховський (1633–1700), Богдан Хмельницький вчився в заснованій Ісаєю (Копинським) Києво-Братській слов'яно-грецькій школі²⁵. Ймовірно, ще там він міг відчутти на собі вплив ідей Копинського.

Сам же Ісайя, будучи послідовником ідей святогірського старця Іоана Вишенського²⁶, намагався відродити в Україні ідеали афонського чернецтва разом з візантійським «політичним ісихазмом»²⁷, серед принципів якого було надання не тільки духовного, але й політичного спротиву спробам знищення православної віри, аж до непокори і повстання проти гнобителів віри. Тому Ісайя і був одним з тих, хто на поч. XVII ст. намагався залучити запорозьке козацтво до боротьби за православ'я, закликаючи його до мучеництва за віру²⁸.

Уже в 1615 р., невдовзі після заснування ним Київського Богоявленського Братства, Ісайя домовляється з гетьманом Сагайдачним про те, щоб все Запорозьке військо вступило до Братства і таким чином стало його «патроном»²⁹. Завдяки такому неординарному акту козацтво з прикордонного, «українного люду», який охороняв кордони Речі Посполитої, виводилося на новий суспільно-політичний і культурний рівень – захисника і оборонця древніх киеворуських звичаїв і православної віри. В умовах ополчення та окатоличення староруської шляхти ці заходи в очах народу піднімали козацтво до становища нової національної православної еліти в краї.

Ведучи мову про Ісайю (Копинського) і очолювану ним «афонітсько-ісихастську партію», необхідно сказати і про інше його важливе діяння, а саме про ініційоване ним відновлення православної ієрархії в Україні в 1620 р.³⁰ На той момент він був ігуменом козацького Межигірського монастиря. Єрусалимський патріарх Феофан, який проїжджав через Україну, був запрошений ігуменом Ісаєю і гетьманом Сагайдачним погостювати в козацькій обителі. Зустрівши патріарха на Прилуччині, поруч з Густинським монастирем, козаки відвезли його до ігумена Ісайї у Межигір'я. Тут, у Межигірському монастирі, народився таємний план щодо відновлення православної ієрархії, у чому активну участь узяли козаки.

Тож не дивно, що перша архієрейська хіротонія була здійснена саме над Ісаєю (Копинським)³¹, і лише через кілька днів були висвячені Іов (Борецький) та інші

23 Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. Львів, 2008. С. 127, 136, 144, 152–153.

24 Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 229.

25 Kochowski W. Annalium Poloniae ad obitu Vladislai IV. Climaeteres scriptore Vespasianc a Kochova Kochowski. Cracowiae, 1683. Cl. I. S. 19.

26 Шумило С. В. 1.) Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист... С. 112–115, 130; *Його ж:* 2.) Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 120–128.

27 Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 120–128.

28 Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 234.

29 Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. С. 28.

30 Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 7. С. 436–437; Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Т. 6. С. 403; Орловский П. Участие запорожских казаков... С. 113–141; Булатецкий О. Ю. Государственно-конфессиональные отношения России и Киевской православной митрополии: историко-правовое исследование (конец XVI – первая треть XVII вв.). М., 2004. С. 70–86.

31 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 436–437; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Киев, 1883. Т. 1. С. 301–302; Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 175; Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. С. 28. С. 29.

ієрархи, серед яких чільне місце займали «афоніти» Ісаакій (Борискович), Єзекиїль (Курцевич) та інші. Цей факт красномовно свідчить про його ключову роль у тих подіях.

Ставши спочатку єпископом Перемишльським, а пізніше архієпископом Смоленським і Чернігівським, Ісайя очолив «ісихастську партію» ревних противників унії і в цьому відношенні протистояв «латинофільській партії» Мелетія Смотрицького. Особливо гостро протистояння проявилось на Київських Соборах 1628 і 1629 рр., на яких пропонувалося розглянути проект об'єднання Православної Церкви з Уніатською³². Єпископ Ісайя підбурив тоді проти цих планів чернецтво й козаків. Останні, з'явившись на Собор, пригрозили силою розправитися з тими, хто проголосує за унію³³. Так проект нової унії у 1628–1629 рр. провалився.

Уже 1630 р. Ісайя згідно з польськими джерелами благословляє козацтво під час антипольського повстання, яке вперше відбулося під релігійними гаслами боротьби за православ'я, так що навіть Оттоманська Порта офіційно відзначала початок релігійних воєн у Речі Посполитій³⁴.

Після смерті 1631 р. митрополита Київського Іова (Борецького), за підтримки козацтва, на Соборі в Києві Ісайя (Копинський) був «совітно від усього народу руського» обраний новим «Митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі»³⁵. Однак польський король Сигизмунд III не визнав обрання «хлопського» (козацького) митрополита «схизматів», після чого в Речі Посполитій посилювалися гоніння на православ'я з метою усунути неугодного Ісайю³⁶.

Коли в 1632 р. Сигизмунд помер, Ісайя (Копинський) з делегацією в 300 священників і ченців прибув на козацьку Раду, де вони впали перед козаками на коліна і слізно закликали до кінця стояти за православ'я³⁷.

Таким чином, Ісайя напередодні обрання нового короля намагався спонукати козаків поставити перед Сеймом ультиматум з вимогою повної легалізації Православної Церкви в Речі Посполитій. До прийняття цих вимог делегати від козацтва і православної шляхти повинні були відмовитися від участі в обранні нового короля.

Ці заходи дійсно змусили кандидата на престол королевича Володислава піти на поступки. Під тиском православної шляхти і козацтва він погодився на легалізацію в Речі Посполитій Православної Церкви. Однак, натомість напалі на зміни норовливого

---

32 Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 8, ч. 1. С. 17–18, 92–95; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 163–165, 211–214; т. 2. С. 11; Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Т. 6. С. 446–448, 453, 471; Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 182; Жукович П. Н. 1.) Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 г. // Записки Академии наук по Историко-филологическому отделению. СПб, 1911. Т. 8. № 15. С. 14–25; 2.) Киевский собор 1629 года (по новым материалам) // Христианское чтение. 1911. № 1. С. 74–92; № 3. С. 353–369; Крипякевич І. Нові матеріали до історії Соборів 1629 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1913. № 116. С. 5–39; Орловский П. Киевский Собор 1629 г. // Киевская старина. 1905. № 7. С. 168–173; Жуковський А. Згад. праця. С. 116–119.

33 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 92–95; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 213–215; Флоря Б. Н. Вопрос о «новой унии» в украинско-белорусском обществе 20-х – 40-х гг. XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI в. – первой половине XVII в. М., 1999. Ч. 2. С. 142–143.

34 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 102–103; Жукович П. Н. Религиозно-церковный элемент в казацком восстании 1630 года (Под предводительством Тараса) // Христианское чтение. 1911. № 7–8. С. 777–802; № 9. С. 987–1007.

35 Флоря Б. Н. К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством (на примере Константинопольского патриархата) // Связи России с народами Балканского полуострова: первая половина XVII в. М., 1990. С. 25; Грушевський М. С. 1) Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 132–134; 2) Історія української літератури. Т. 6, кн. 2. С. 131; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 431–432; т. 2. С. 11.

36 Воссоединение Украины с Россией: Сб. документов. М., 1954. Т. 1. № 68. С. 118–119; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 134–137; Булатецкий О. Ю. Государственно-конфессиональные отношения... С. 145–185.

37 Грушевський М. С. 1) Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 151–152, 154–155; 2) Історія української літератури. Т. 6., кн. 2. С. 132.

Київського митрополита й усієї нелегальної ієрархії Феофанова свячення на нову, лояльну до короля і Речі Посполитої ієрархію³⁸.

У результаті в 1633 р. прямо на сеймі у Варшаві за наполяганням Володислава світськими делегатами від православної шляхти (без участі духовенства і єпископату!) був обраний новим митрополитом архимандрит Петро (Могила), а також інші ієрархи, лояльні до католицької влади Речі Посполитої³⁹. Після цього Володислав, як тільки з ним були узгоджені всі кандидатури, спеціальним універсалом затвердив таке обрання, легалізуючи нову православну ієрархію⁴⁰.

По суті, через втручання польської католицької влади в Києво-Руській Церкві мало не стався новий розкол⁴¹.

Митрополит Ісайя та ісихастські монастирі, які орієнтувалися на афонські традиції, спочатку відмовилися визнати новим митрополитом Петра (Могила), відомого своїми латинофільськими настроями. З цієї причини його єпископська хіротонія і зведення в сан митрополита відбулися не в Києві, а у Львові. Ще кілька місяців після інтронізації Петро Могила не наважувався прибути до Києва, де проти нього виступали багато монастирів і духовенство⁴².

Лише після того, як представникам польської влади вдалося домовитись з козацькою старшиною щодо визнання Могили й виплатити «желду», він зміг прибути до Києва⁴³. За свідченням очевидців, намагаючись зломити опір і опозицію в Києві, Могила вночі за допомогою польських жовнірів і гармат «гвалтом» напав на Михайлівський Золотоверхий монастир і заарештував митрополита Ісайю (Копинського)⁴⁴.

Як повідомляється в Хроніці Іоакима Єрлича, старого і хворого митрополита Ісайю зв'язали і в одній власнянці виволокли з монастиря, перекинули через коня «як якийсь мішок» і відвезли до лаврської в'язниці. Його звинуватили в політичній зраді Речі Посполитій, переході на бік ворога (в цей час Польща перебувала в стані війни з Московією) і під тортурами змусили відректися від митрополії на користь Петра (Могили)⁴⁵. Далі Петро Могила піддав утискам багатьох київських священників, які симпатизували Ісайї і відмовлялися поминати нового митрополита⁴⁶.

На думку протоієрея Георгія Флоровського, в особі Ісайї (Копинського), Петра (Могили) і їхніх шкіль мало місце протистояння між афонською (паламатсько-містич-

38 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 169.

39 Грушевський М. С. Там само. С. 169–170; Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Петро Могила. К., 2013. С. 94–102.

40 Грушевський М. С. Там само. С. 170–171; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 539; Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Там само. С. 94–102.

41 Голубинский Е. 1) Отзыв о сочинении С. Голубева «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» // Отчет о 27-м присуждении наград графа Уварова (Приложение к 51-му тому Записок Императорской академии наук. № 5). СПб., 1885. С. 65; 2) Отзыв о П-м томе сочинения С. Голубева «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» // ЧОИДР. 1900. Кн. 2, отд. 5: Смесь. С. 11.; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 29–31; Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. М., 1888. Т. 2. С. 113; Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 120–128.

42 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 184.

43 Грушевський М. С. Там само. С. 186–187; Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Згад. праця. С. 103–105.

44 Грушевський М. С. Там само. С. 185–186.

45 Joachim Jerlicz. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole, 1620–1673. Warszawa, 1853; Грушевський М. С. Там само. С. 185–186; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. М., 1961. Кн. V. С. 456; Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. С. 155; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 552–553, т. 2. С. 16.

46 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. V. С. 456; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 103; Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Т. 6. С. 499; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 1. С. 186–187; Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 189; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 52–54; Мицик Ю. Святий Петро Могила. Вступ на Київську Митрополію і боротьба за зміцнення Православної Церкви // Труды Київської духовної академії. 2012. № 9. С. 243–251.

ною) і західною (раціоналістичною) традиціями, тепер уже на східнослов'янському ґрунті. «Це не була тільки суперечка про владу, це була саме суперечка про загальну церковно-культурну та церковно-політичну орієнтацію», це було «зіткнення двох релігійно-психологічних і релігійно-культурних установок або орієнтацій, – західницької і елліно-слов'янської», – переконаний Флоровський⁴⁷.

С. Голубев, хоча й виправдовував церковний переворот Петра (Могили), теж вважав, що протистояння Ісайї (Копинського) й Петра (Могили) «мало глибші підстави», причиною чого вважав існування в Україні серед православних двох протиборчих течій – «ліберальної» (Петро Могила) і «консервативної» (Ісайя Копинський)⁴⁸. З цією думкою погоджуються І. Власовський, О. Жуковський та інші⁴⁹.

Одним з першочергових заходів Петра (Могили) на Київській кафедрі була реформа освіти⁵⁰. У Києво-Могилянській латино-грецькій колегії, заснованій замість колишньої Києво-Братської школи, як і в Києво-Руській Церкві в цілому, з цього часу святоотцівські, афонські традиції, богослів'я і світогляд починають поступово підмінятися латинським впливом⁵¹, який пізніше протоієрей Георгій Флоровський назве «крипто-романізмом» або «псевдоморфозою православної думки»⁵².

Митрополит Ісайя (Копинський) у ситуації, що склалася, спочатку спробував піти в затвор⁵³, зберігши духовне керівництво над Києво-Михайлівським Золотоверхим монастирем, а також над заснованими ним Густинським, Мгарським і Ладинським монастирями. Ці обителі за ним письмово обіцяв зберегти Петро (Могила) як умову їхнього примирення⁵⁴. Однак ця обіцянка потім не була виконана. Спочатку в Ісайї силою був відібраний Михайлівський монастир, а пізніше й решта, що призвело до тривалих і сумних судових тяжб між двома митрополитами⁵⁵.

Цікаво, що в цей період у деяких польських джерелах, у тому числі і в листах польського короля, Ісайя згадується з незвичайним титулом «архієпископ Сіверський і Задніпровський»⁵⁶. Цей факт свідчить, що Ісайя продовжував у якійсь формі здійснювати своє архіпастирське служіння, однак явно не в рамках могилянської церковної адміністрації. Відомо також, що з колишніх архієреїв нелегальної «феофанівської ієрархії» його продовжував підтримувати єпископ Чернігівський Зосима (Прокопович)⁵⁷.

Що стосується Київської митрополії, то з відстороненням внутрішньоцерковної опозиції, представленої «афонітсько-ісихастською партією» Ісайї (Копинського), за підтримки польського короля в ній почалися переговори з уніатським митрополитом Веніаміном (Рутським) про нову, так звану «універсальну унію». Згідно з цим проектом, Петра Могила пропонувалося проголосити об'єднаним патріархом для уніатів і православних Речі Посполитої, який перебував би в спілкуванні з римським престолом⁵⁸. Ці переговори зайшли настільки далеко, що в 1637 р. на польському сеймі у

47 Флоровский Г., *прот.* Пути русского богословия. С. 45, 47–48.

48 Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 5

49 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 201; Жуковський А. Петро Могила та питання єдності Церков. С. 90; Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой... С. 167.

50 Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 184–185; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. ч. 2. С. 99.

51 Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 2. С. 192.

52 Флоровский Г., *прот.* Пути русского богословия. С. 49, 56.

53 Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 2. С. 283.

54 Жуковський А. Петро Могила та питання єдності Церков. С. 89; Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. 6, кн. 2. С. 135.

55 Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 564–570; т. 2. С. 18–19, 22; Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 184–185; Жуковський А. Петро Могила та питання єдності Церков. С. 89–90.

56 Грушевський М. Указ. соч. – С. 187; Жуковський А. Згад.праця. – С. 89

57 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1956. Т. 2. С. 126–127; Мицик Ю.А., Нічик В.М., Хижняк З.І. Указ. соч. С. 116.

58 Шмурло Е. Ф. Римская курия на русском православном Востоке в 1609–1654 гг. Прага,

Варшаві з ініціативи короля планувалось офіційно затвердити уніатський патріархат⁵⁹.

Усі ці події змусили старого митрополита Ісайю і орієнтоване на афонські традиції духовенство та чернецтво знову повернутися до активної церковно-громадської діяльності. Зокрема, митрополит Ісайя починає розсилати відозви до козацтва і пастви із закликом до повстання проти нової таємної унії з метою захисту православ'я⁶⁰.

У цей час (1637–1638 рр.) в Україні спалахують нові козацько-селянські повстання, що прокотилися під гаслами захисту православ'я. За благословенням митрополита Ісайї козаки закликали народ приймати мучеництво за віру⁶¹. Усю Україну охопили повстання, які лише в 1638 р. були жорстоко придушені польським військом. Більшість підозрюваних в заколотах стратили насадженням на палю, так що весь шлях від лівого берега Дніпра аж до Ніжина бул заставлений палями зі страченими «схизматами»⁶². Арештований був і духовний натхненник повстань, старезний митрополит Ісайя (Копинський), який помер в ув'язненні 5/15 жовтня 1640 р.⁶³ Де саме помер і де похований митрополит Ісайя, достеменно невідомо. Як невідомо і те, власною смертю він відійшов від земного життя чи ні. На думку багатьох дослідників, помер він в ув'язненні. Голубев стверджував, що сталося це в Києві⁶⁴, тоді як за іншими даними він «умер в Нежине року 1640 октоврия 5, погребен в Печерску 13 декемврия»⁶⁵.

Незважаючи на придушення повстань, проведення у 1637 р. сейму і затвердження на ньому проекту «універсальної унії» було зірване⁶⁶. Крім того, релігійні повстання 1637–1638 рр. підготували ґрунт для майбутнього Великого повстання під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р.⁶⁷, яке вже кардинально змінило хід історії всієї Східної Європи⁶⁸.

* * *

Таким чином, роль і значення митрополита Ісайї (Копинського), хоч і незаслужено забуті, залишили незгладимий слід в історії України та Православної Церкви. Очоливши процес духовного відродження в дуже непростий і суперечливий період,

---

1928. С. 96–106; *Плохий С. Н.* Папство и Украина (политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). Киев, 1989. С. 139–148; *Крижанівський О. П., Плохий С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Кн. 3. С. 68; *Жуковський А.* Петро Могила та питання єдності Церков. С. 125–126; *Харішин М., Мордовінець В.* Російське самодержавство та Київська митрополітична кафедра. Київ, 1999. С. 84; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. Т. 6. С. 510–511; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 8. С. 105–106; *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви. Т. 2. С. 287.

59 *Плохий С. Н.* Папство и Украина... С. 144–145; *Флоря Б. Н.* Вопрос о «новой унии»... С. 133; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 147–149; *Жуковський А.* Петро Могила та питання єдності Церков. С. 127; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. Т. 6. С. 511; *Харішин М., Мордовінець В.* Російське самодержавство... С. 84.

60 *Флоря Б. Н.* Вопрос о «новой унии»... С. 144; *Голубинский Е.* Отзыв о II-м томе сочинения С. Голубева... С. 19, 21; *Жуковський А.* Петро Могила та питання єдності Церков. С. 127; *Грушевський М. С.* Історія української літератури. Т. 8. С. 259, 109; *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. Т. 6. С. 521; *Кулеш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 223; *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький... С. 127, 136, 153.

61 *Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків. Львів: Вид. «Світ», 1990. Т. 1. С. 197.

62 *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. С. 312.

63 *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 29, 34; Києво-Могилянська академія в іменах... С. 281; *Грушевський М. С.* Історія української літератури. Т. 6, кн. 2. С. 137; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1878. – Т. 2. – С. 204; *Жуковський А.* Указ. соч. С. 90.

64 *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила... Т. 2. С. 29, 34.

65 Цит. по: *Исаевич Я. Д.* Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга: Исслед. и материалы. Москва, 1977. С. 151.

66 *Шумило С. В.* Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 127.

67 *Кулеш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 229; *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький... С. 127, 136, 153.

68 *Шумило С. В.* Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 127–128.

він суттєво, хоча й неоднозначно, вплинув на хід багатьох історичних подій у країні.

Серед безперечних заслуг Ісайї (Копинського) була активна участь у створенні Києво-Братського монастиря й однойменної школи при ньому, у відродженні православної ієрархії і православного чернецтва в Україні⁶⁹. Його морально-аскетичний спосіб життя не викликав сумнівів навіть у його опонентів і противників. Будучи глибоко ревним подвижником, він, навіть ставши митрополитом, продовжував усамітнюватися в печерах для молитовно-аскетичних подвигів⁷⁰. Невипадково, як уже говорилося, Густинський літопис багатократно іменує його не інакше як «блаженний отець Ісайя» або «блаженний святитель»⁷¹. Крім того, він був талановитим духовним письменником, який залишив нащадкам ряд найцінніших літературних творів, найвідоміший з яких – «Алфавіт духовний».

Усі ці факти свідчать про несправедливе забуття цього подвижника. Незважаючи на наявні ідейні суперечності з іншим видатним діячем тієї епохи – митр. Петром Могилою, це не дає підстав викреслювати його ім'я з історії або огульно очорняти й засуджувати з метою виправдати ті чи інші дії його опонентів. Заради відновлення історичної справедливості необхідно неупереджено підходити до історичних персонажів і подій, що відбувалися в описуваний період, а з церковно-канонічних позицій може навіть примирити їх перед лицем нащадків. Адже обидва святителі, незважаючи на всі їхні розбіжності, щиро відстоювали православ'я в Україні і кожен з них по-своєму вніс значний внесок у його відродження після подій Берестейської унії 1596 року.

References

Bolkhovitinov, Yevgeniy (1827). Slovar' istoricheskoy o byvshikh v Rossii pisatelyakh dukhovnogo china Greko-Rossiyskoy Tserkvi. T.1. Sankt-Peterburg, Rossiya.

Bulgakov, Makariy (1996). Istoriya Russkoy Tserkvi. T. 6. Moskva, Rossiya.

Bulatetskiy, O. (2004). Gosudarstvenno-konfessional'nyye otnosheniya Rossii i Kiyevskoy pravoslavnoy mitropolii: istoriko-pravovoye issledovaniye (konets XVI – pervaya tret' XVII vv.). Moskva, Rossiya.

Voznyak, M. (1992). Ístoríya ukraíns'koí líteraturi. L'vív, Ukraína.

Vlasovs'kiy, Í. (1956). Naris ístoríí Ukraíns'koí Pravoslavnoí Tserkvi. T. 2. N'yu-York, SSHA.

Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyey: Sb. dokumentov (1954). T. 1. Moskva, SSSR.

Joachim, Jerlicz (1853). Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole, 1620–1673. Warszawa, Polska.

Grushevs'kiy, M. (1996). Ísayya Kopins'kiy // Grushevs'kiy M. Ístoríya ukraíns'koí líteraturi. T. 6, kn. 2. Kíiv, Ukraína.

Golubev, S. (1897). Priskorbnyya stolknoveniya Petra Mogily s svoim predshestvennikom po mitropolii i kiyevno-nikol'skimi inokami // Trudy Kiyevskoy dukhovnoy akademii. Kn. 10. Kiyev.

Golubev, S. (1874). Petr Mogila i Isayya Kopinskiy: Vstupleniye Petra Mogily na Kiyevskuyu mitropoliyu i yego otnosheniye k Isayye Kopinskому // Pravoslavnoye obozreniye. № 2. № 3.

Golubev, S. (1874). Udaleniyeye Isayi Kopinskogo iz Kiyevno-Mikhaylovskogo monastyrya // Kiyevskiye yeparkhial'nyye vedomosti. № 1. № 2. Kiyev.

Golubev, S. (1883). Kiyevskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki (opyt tserkovno-istoricheskogo issledovaniya). T. 1. Kiyev.

Golubinskiy, Ye. (1885). Otzyv o sochinenii S. Golubeva «Kiyevskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki» // Otchet o 27-m prisuzhdenii nagrad grafa Uvarova

---

69 Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины... С. 120-128.

70 Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 1. С. 175; Макарий Булгаков, митр. Указ. соч. С. 477-478; Филарет (Гумилевский), еп. Указ. соч. С. 180; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 2. С. 276.

71 Густынская летопись. С. 153-160.

(Prilozheniye k 51-mu tomu Zapisok Imperatorskoy akademii nauk. № 5). Sankt-Peterburg, Rossiya.

Golubinskiy, Ye. (1900). Otzyv o II-m tome sochineniya S. Golubeva «Kiyevskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki» // CHOIDR. Kn. 2, otd. 5., Rossiya.

Gumilevskiy, Filaret (1857). Obzor russkoy dukhovnoy literatury, 862–1720. Sankt-Peterburg, Rossiya.

Gustynskaya letopis' (2003) // PSRL. T. 40. Sankt-Peterburg, Rossiya.

Zhukovs'kiy, A. (1997). Petro Mogila ta pitannya êdnosti Tserkov., Ukraïna.

Zhukovich, P. (1911). Materialy dlya istorii Kiyevskogo i L'vovskogo soborov 1629 g. // Zapiski Akademii nauk po Istoriko-filologicheskomu otdeleniyu. SPb., T. 8. № 15.

Zhukovich, P. (1911). Kiyevskiy sobor 1629 goda (po novym materialam) // Khristianskoye chteniye. № 1. № 3.

Zhukovich, P. (1911). Religiozno-tserkovnyy element v kazatskom vosstanii 1630 goda (Pod predvoditel'stvom Tarasa) // Khristianskoye chteniye. № 7-8; № 9, Rossiya.

Kripyakevich, Í. (1913). Noví materiáli do ístoríí Soborív 1629 r. // Zapiski Naukovogo tovaristva ím. T. Shevchenka. № 116.

Kostomarov, N. (1998). Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh yeye glavneyshikh deyateley. T. 2. Rostov-na-Donu, Rossiya.

Kochowski, W. (1683). Annalium Poloniae ad obitu Vladislai IV. Climacteres scriptore Vespasianc a Kochova Kochowski. Cracowiae, Cl. I.

Kulesh, P. (1888). Otpadeniye Malorossii ot Pol'shi. T. 1. Moskva, Rossiya.

Mitsik, YU., Níchik, V., Khizhnyak, Z. (2013). Petro Mogila. Kífv, Ukraïna.

Rudnits'kiy, YU. (2008). Íêremíya Vishnevets'kiy. Sproba reabílítatsíí. L'vív, Ukraïna.

Orlovskiy, P. (1905). Kiyevskiy Sobor 1629 g. // Kiyevskaya starina. № 7. Kiyev.

Plokhii, S. (1989). Papstvo i Ukraina (politika rimskoy kurii na ukrainskikh zemlyakh v XVI–XVII vv.). Kiyev, SSSR.

Florya, B. (1999). Vopros o «novoy unii» v ukrainsko-belorusskom obshchestve 20-kh – 40-kh gg. XVII v. // Brestskaya uniya 1596 g. i obshchestvenno-politicheskaya bor'ba na Ukraine i v Belorussii v kontse XVI v. – pervoy polovine XVII v. CH. 2. Moskva, Rossiya.

Florya, B. (1990). K istorii ustanovleniya politicheskikh svyazey mezhdru russkim pravitel'stvom i vysshim grecheskim dukhovenstvom (na primere Konstantinopol'skogo patriarkhata) // Svyazi Rossii s narodami Balkanskogo poluostrova: pervaya polovina XVII v. Moskva, SSSR.

Khizhnyak, Z., Man'kívs'kiy, V. (2003). Ístoríya Kiêvo-Mogilyans'koí akademíí. Kífv, Ukraïna.

Shmurlo, Ye. (1928). Rimskaya kuriya na russkom pravoslavnom Vostoke v 1609–1654 gg. Praga, Chekhoslovakiya.

Shumilo, S. (2014). Vliyaniye Svyatoy Gory Afon na dukhovnyuyu, kul'turnuyu i politicheskuyu zhizn' Ukrainy XVII veka // Afon i slavyanskiy mir. Sbornik 1. Materialy pervoy mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashchennoy 1000-letiyu prisutstviya russkiy na Svyatoy Gore, Belgrad, 16-18 maya 2013 g. Afon, Gretsiya.

Shumilo, S. (2016). Starets Ioann Vishenskiy: afonskiy podvizhnik i pravoslavnyy pisatel'-polemist. Materialy k zhizneopisaniyu «blazhennoy pamyati velikogo startsa Ioanna Vishenskogo Svyatogortsya». Kiyev, Ukraina.

Tsentrál'niy derzhavniy arkhív Ukraïni, m. Kífv. F. 168. Op. 2. Spr. 6.

Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», (Київ, Україна, institute@afon.org.ua)

Serhii Shumylo – Director of The International Institute of the Athonite Legacy, Editor in chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage» (Kyiv, Ukraine, institute@afon.org.ua)

«Seversky Archbishop» and disgraced Metropolitan Isaiah (Kopinsky) as the inspiration for the Cossack uprisings and monastic revival in Ukraine in the seventeenth century.

Metropolitan Isaiah Kopinsky is the least investigated figure in the Ukrainian church history of the XVII century. At the same time, he left an indelible mark on Ukrainian spiritual and cultural heritage and history. It is he who led the process of spiritual revival in a very difficult and contradictory period, significantly, albeit ambiguously, influencing the course of many historical events in the country.

Isaiah Kopinsky at the beginning of the 17th century was one of the founders of the Gostinsky Monastery in Priluchchyna, then he was Archbishop of Smolensk and Chernihiv, later Metropolitan of Kiev, Galician, and All Russia. He subsequently accepted the unusual title of «Archbishop of Seversky and Zadniprovsyky» and headed the inter-church opposition to Metropolitan Peter Mohyla. He was also the first rector and compiler of the Kyiv-Bratsk Monastery, as well as the Kyiv-Bratsk School with him. He also initiated the restoration of the Orthodox hierarchy in the Rzeczpospolita in 1620. Among the indisputable merits of Isaiah Kopinsky was the baptism of the Ukrainian Cossacks and his annexation to the struggle under the slogans of the defense of the Orthodox faith.

Isaiah Kopinsky had serious ideological disputes with another prominent figure of that era – metropolitan Peter Mogila, and the conflict between the two metropolitans, sometimes recruiting tragic rice. At the same time, this does not give grounds to denote the name of Isaiah Kopinsky in history, or blatantly condemn and condemn him in an attempt to justify those or other actions of his opponents.

In order to restore historical justice, it is necessary to impartially approach historical characters and events that occurred during the described period. After all, both saints, in spite of all their differences, genuinely defended Orthodoxy in Ukraine, and each of them made a significant contribution to its revival after the events of the Brest Union in 1596.

Key words: *Isaiah Kopinsky, Petro Mohyla, Metropolitan, Orthodox Church, Union of Brest, Monasticism, Ishihasm, Gustin Monastery, Kyiv-Bratsk School.*

Дата подання: 24 січня 2019 р.

ФАЛЬСИФІКАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ 1930-х РОКІВ У СПРАВАХ ДУХОВЕНСТВА ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Випадки фальсифікації слідчих справ пенітенціарної системи СРСР 1930-х років свідчать про певну політику держави щодо формування свідомості народу в умовах тоталітарного режиму. Слідча справа Чернігівського єпископа Стефана Проценка є одним з прикладів використання фальсифікації документів у державних цілях.

Ключові слова: Стефан Проценка, Катакомбна церква, ІПЦ, гоніння на віру, фальсифікація слідчих справ.

Історія виникнення й діяльність Істинно-Православної (або інакше – Катакомбної) Церкви в СРСР привертає все більше уваги сучасних істориків, релігієзнавців, філософів, богословів. ІПЦ почала формуватися наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. внаслідок неприйняття більшістю єпископату й духовенства Російської Православної Церкви політичного курсу митрополита Сергія Страгородського, що був спрямований на підпорядкування православної Церкви атеїстичній державі. Виконуючи обов'язки заступника місцезблостителя московського патріаршого престолу, митрополит Сергій оприлюднив у липні 1927 р. так звану «Декларацію про лояльність до радянської влади», оголосивши, що відтепер «радості і успіхи» Радянської влади – «наші (тобто, Церкви. – *прим. В. Ш.*) радості і успіхи, а невдачі – наші невдачі»¹. Для єпископату й духовенства це означало втрату внутрішньої свободи Церкви, із чим більшість із них погодитися не могли; почався масовий відхід від митрополита Сергія та його синоду. Так в Російській Церкві виник рух «непоминаючих», який отримав назву «Істинно-Православна Церква». Більшість лідерів ІПЦ, головним чином серед єпископату, була заарештована в період з 1928 по 1930 роки. У середині 30-х рр. органами ОДПУ починається кампанія, спрямована на повну ліквідацію руху «непоминаючих»: у всіх адміністративних центрах СРСР приблизно в один час були проведені арешти найактивніших діячів ІПЦ і заведені справи про так звану «Всесоюзну контрреволюційну монархічну організацію церковників «Істинно-православна церква». Не маючи можливості існувати легально, ІПЦ була змушена піти в підпілля, від чого у неї виникла інша назва – Катакомбна Церква: «После того, как все явно протестовавшие были «ликвидированы» карательными органами богоборческого государства (то есть были расстреляны, запытаны, сосланы в ссылки) – истинная Православная Церковь ушла в катакомбы»².

Кампанія з ліквідації ІПЦ носила широкомасштабний характер: органи ОДПУ були зацікавлені в тому, щоб покарати якомога більшу кількість людей. Наступала епоха масових репресій, коли, як писав О. Солженіцин, важливою була кількість заарештованих, а не особистість кожного з них. За такої ситуації були неминучі натяжки, фальсифікації, упереджене ведення слідства й несправедливе винесення вироків. Саме тому при вивченні слідчих справ тих років варто з обережністю ставитися до показань свідків і винесених вироків, ретельно аналізувати й зіставляти матеріали слідчих справ з іншими джерелами.

1 Цит. за: Декларація митрополита Сергія о признании им советской власти // Пред судом Божиим: Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия. Монреаль, 1990. С. 7.

2 Андреев И. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Нью-Йорк, 1947. С. 7.

Фальсифікації слідчих органів у справі ІПЦ дотепер залишаються недослідженими, хоча цей матеріал дозволив би проаналізувати основні принципи радянської пенітенціарної системи, що актуально як для вивчення історії держави (СРСР та УРСР як його складової частини) і її політики, так і для осмислення процесу формування та реформування сучасних каральних органів в Україні.

Незважаючи на відсутність цілісного, систематичного дослідження фальсифікацій у справі ІПЦ, багато слідчих документів щодо руху «непоминаючих» вивчено й опубліковано істориками. Перші публікації про Катакомбну Церкву в СРСР з'явилися в еміграції, їхніми авторами, як правило, були самі представники ІПЦ, які емігрували під час II Світової війни на Захід. Як найважливіші з цієї теми варто назвати роботи протопресвітера Михаїла Польського³, професора Івана Андреева⁴, Олени Лопушанської⁵, Олени Концевич⁶. У СРСР вивченням цієї теми займався Лев Регельсон, чия книга була нелегально переправлена за кордон і видана у Франції в 1977 р.⁷ Серед радянських дослідників найцікавіші роботи Г. Цимбал⁸, Ф. Федоренка⁹, І. Малахової¹⁰, А. Дем'янова¹¹, В. Лешан¹². Істотним недоліком досліджень радянських істориків і релігієзнавців є ідеологічна спрямованість, заангажованість, що не дозволила авторам об'єктивно оцінити катакомбний церковний рух у Радянському Союзі. У 1990-ті й наступні роки з'являється низка нових досліджень з історії ІПЦ, важливою рисою яких є використання й уведення в науковий обіг слідчих матеріалів 1920–1930-х рр. Назвемо авторів деяких з них: Ірина Осипова¹³, Михаїл Шкаровський¹⁴, Лідія Сікорська¹⁵, Павло Проценко¹⁶ та ін. Серед українських дослідників: Сергій Білокін¹⁷, Олександр Тригуб¹⁸, Сергій Шумило, Віталій Шумило¹⁹ та ін.

Одним з перших, хто звернув увагу на проблему можливих фальсифікацій під час ведення слідчих справ у 1930-і рр. і на необхідність обережного підходу до матеріалів цих справ як до історичного джерела, був публікатор архівних матеріалів відомого катакомбного єпископа й церковного письменника Варнави Беляєва Павло Проценко. Він виступив із критикою книги І. Осипової, вказавши, зокрема, на те, що «для того, чтобы ввести в научный оборот [материалы следчих справ], необходимо проделать огромную и кропотливую работу по систематизации следственно-чиновничьих штамп-

3 Польский М., Положение Церкви в Советской России: Очерк бежавшего из России священника. Иерусалим, 1931. 132 с.; *Його ж.* О Церкви в СССР. Нью-Йорк ; Монреаль, 1993. 18 с.

4 Андреев И. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Нью-Йорк, 1947. 16 с.; *Його ж.* Святые Русских Катакомб. Платина (Калифорния), 1982. 648 с.

5 Лопушанская Е. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. 104 с.

6 Концевич Е. Схиигумения София Киевская: Настоятельница Покровского монастыря в Киеве (1873–1941). Форэствилль (Калифорния), 1976. 77 с.

7 Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви: 1917–1945. Париж, 1977. 630 с.

8 Цимбал Г. Манифест православных христиан. М., 1958. 158 с.

9 Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. М., 1965. 365 с.

10 Малахова И. Духовные христиане. М., 1970. 128 с.

11 Демьянов А. Истинно православные христиане. Воронеж, 1977. 151 с.

12 Лешан В. Лики христианского сектантства. К., 1988. 205 с.

13 Осипова И. «Сквозь огонь мучений и воды слез...» Гонения на Истинно-Православную Церковь: По материалам следственных и лагерных дел заключенных. М., 1998. 432 с.

14 Шкаровский М. Иосифлянство: Течение в Русской Православной Церкви. СПб., 1999. 398 с.

15 Сикорская Л. Священномученик Иосиф, митрополит Петроградский: Жизнеописание и труды. СПб., 2006. 346 с.

16 Проценко П. В Небесный Иерусалим: История одного побега. Биография епископа Варнави (Беляєва). Нижний Новгород, 2010. 736 с.

17 Білокін С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження. К., 2008. 117 с.

18 Тригуб О. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). Миколаїв, 2009. 312 с.

19 Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов, 2001. 68 с.; Шумило С. В катакомбах: Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР. Луцк, 2011. 272 с.; Шумило В., Шумило С. Русская Истинно-Православная Церковь: Происхождение, история. Чернигов, 2012. 68 с.

пов, що містяться в них, і по вичлененню того «личного елемента», в котрому тільки можуть міститися крупиці дійсності»²⁰. На думку П. Проценка, «матеріали чекистських архівів заведомо фальсифіковані»²¹. Погоджуючись з цим твердженням лише частково, наведемо один із прикладів такої фальсифікації, з якою ми зіткнулися при вивченні слідчих матеріалів у справі духовенства ІПЦ Чернігова та Чернігівської області.

Мета цієї статті – актуалізувати порушену проблему фальсифікації слідчих справ в 1930-х рр. в СРСР та УРСР, розглянувши її на прикладі справи № 37140 про «контр-революційну групу церковників» на Чернігівщині.

Слідчу справу духовенства ІПЦ в Чернігові було розпочато 25 липня 1936 й завершено 2 червня 1937 року, всі заарештовані засуджені до різних термінів тюремного ув'язнення: уціліли лише ті, хто (подібно ігумену Аліпію Яковенку²²) ще до початку кампанії по ліквідації ІПЦ устиг сховатися в «катакомби». Однак поряд з активними діячами ІПЦ був заарештований і чернігівський єпископ «Сергієвської» орієнтації Стефан Проценко. Цей архієрей ніколи не розривав відносин з московською церковною владою, чия політика, як зазначено вище, була спрямована на повну лояльність до Радянської держави, знаходився в складі єпископату Московської патріархії, отримував вказівки й призначення від митрополита Сергія й очолюваного ним синоду. Тим не менше, це не вберегло єпископа Стефана від арешту й навіть від звинувачення його в приналежності до ІПЦ. Звернемося безпосередньо до слідчої справи.

На запитання слідчого, чи мав обвинувачений спілкування з єпископом Ніжинським Дамаскієм Цедриком, активним прихильником ІПЦ в Україні, Стефан Проценко докладно пояснює, що спілкування не було, а було лише дві зустрічі з Дамаскієм, у 1929 й 1934 рр. Під час першої зустрічі Дамаскін «(Арк. 81) ... говорив про своїх расхождених з руководством церкви, в частности, с патриаршим синодом по вопросу нормальных взаимоотношений с властью, и дал мне ряд документов по этому вопросу для ознакомления. ... Я тогда с этими документами ознакомился и, впоследствии, большинство из них уничтожил. Впоследствии мне стало известно, что часть авторов этих документов принадлежала к ИПЦ»²³. У 1934 р., звільнившись з ув'язнення, єпископ Дамаскін сам відвідав Стефана Проценка: «(Арк. 81) О принадлежности к ИПЦ мне тогда Дамаскин Цедрик ничего не говорил, напротив – он рассказывал, что был у экзарха Украины митрополита Константина Дьякова и якобы получил его согласие поселиться на территории экзархата. О положении церкви и на политические темы мы тогда вовсе не говорили»²⁴. Здається, згадка імені митрополита Костянтина, активного прибічника політики митрополита Сергія, не випадкова. Єпископ Стефан навмисно наголошує на своїх зв'язках із лояльними до Радянської влади київським і московським церковними управліннями, щоб слідству було зрозуміло, що до ІПЦ, у справі якої Проценка заарештували, він не має жодного стосунку і її ідеологію не поділяє. Навіть якщо історія з відвідуванням єпископом Дамаскієм Костянтина Дьякова була вигаданою (Дамаскієм або самим Стефаном Проценком), згадка цього факту дає єпископу Стефану певне «алібі»: він приймав у себе в 1934 р. не прихильника ІПЦ, а єпископа легальної, офіційної Церкви, який отримав благословення від самого екзарха України. І лише «впоследствии мне (Стефану Проценку. – прим. В.Ш.) удалось узнать, что, будучи на Глуховщине, Дамаскин Цедрик проводил работу в том направлении, чтобы не признавали не только митрополита Сергия, но и митрополита Константина и меня, как правящего епископа»²⁵.

У 1934 р. митрополитом Сергієм Страгородським єпископ Стефан Проценко був

20 Проценко П. Сквозь миф об «Истинной Церкви» // Русский пастырь (Сан-Франциско). № 35. 1999. С. 86.

21 Там само.

22 Див.: Шуміло В. Ігумен Аліпій (Яковенко) та його роль у створенні осередку ІПЦ на Чернігівщині // Доли репресованих земляків. Чернігівський район. Чернігів, 2018. С. 75–85.

23 ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. П-11588, т. 1, с. 256383, сл. с. 37140. Зараз ця слідча справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

24 Там само.

25 Там само.

призначений правлячим архієреєм Чернігівської єпархії, тобто знаходився в юрисдикції «советської церкви», як називало духовенство ІПЦ легальну Московську патріархію²⁶. Як ми бачимо зі свідчення, єпископ Стефан в черговий раз відмежовується від ІПЦ і наголошує на своєму зв'язку з легалізованою Московською патріархією. І далі безпосередньо про свою уявну «приналежність» до ІПЦ він зазначає: «(Арк. 81) Конкретно по вопросу о своей принадлежности к ИПЦ я могу заявить следующее: формально к ИПЦ я не принадлежу и связей с деятелями ИПЦ сейчас не имел и не имею. Я поддерживаю связь с патриархией в Москве и с экзархом Украины митрополитом Константином. Фактическая принадлежность моя к патриархии в соответствии с установленным порядком определялась произнесением формулы повиновения (у друкованому оригіналі – «повиновения», в оригіналі рукописному – «поминовения». – *прим. В.Ш.*), текст которой присылается церковной властью»²⁷. Свідчення, на наш погляд, більш ніж переконливе. Уся подальша доля й церковне служіння єпископа, згодом митрополита Стефана Проценка, промовляє сама за себе: в 1942 р. Московською патріархією він зведений в сан архієпископа з призначенням в Уфу, у 1944 – призначений архієпископом Полтавським і Кременчуцьким, у 1959 – зведений в сан митрополита з титулом Харківського й Богодучівського. Нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», брав «самое деятельное участие в борьбе за мир, неизменно призывая с амвона свою паству отстаивать дело мира»²⁸. Цілком типова доля архієрея офіційної Церкви радянського періоду: ніколи і ні в чому він не виявив себе «не лояльно» стосовно Радянської влади.

І, тим не менше, у 1936 р. його було заарештовано й притягнуто до відповідальності в справі про принадлежність до ІПЦ. Чому? Відповідь на це питання можна знайти в свідченнях самого Проценка: «(Арк. 81) В апреле месяце 1936 года я, в связи с закрытием кафедрального храма в Носовке, переехал на постоянное жительство в г. Чернигов. ... Переехав в Чернигов, я отступил от установленных порядков и не вводил формулы поминовения, предполагая это сделать позднее. Встал я на этот путь потому, что помнил ... о наличии в Чернигове оппозиционной группы церковников, где мое выступление в качестве открытого представителя патриаршей ориентации могло привести к расколу. Т[аким] о[бразом] с апреля 1936 года, т[о] е[сть] с момента переезда в Чернигов, я встал на путь ИПЦ. Признаю свою тактику ошибочной, ибо мне хорошо известно, что представляет из себя ИПЦ по отношению к Соввласти. Я заявляю, что к ИПЦ я никогда сознательно примыкать не хотел»²⁹. Однак пояснення й категорична заява єпископа Стефана не задовольняє слідчого і він ставить наступне питання: «Следствию известно, что Ваша деятельность как участника ИПЦ не ограничивалась пределами одного г. Чернигова, а имела распространение на все приходы подчиненной Вам епархии. Расскажите, каким путем Вы провели все это на Черниговщине. Ответ: Вступив в управление епархией в 1933 году, я оставил старые порядки, установленные архиепископом Сергием Гришиным, при которых формула поминовения, указывающая на принадлежность к Патриархии, не применялась полностью, а только частично, ибо в ней отсутствовало упоминание о митрополите Сергии Страгородском. В 1934 году при установлении новой формулы, преподанной Константином Дьяковым, я таковую не вводил в приходах епархии. В результате, все приходы Черниговщины, в лице имеющегося духовенства, не имеют ясно выраженной ориентационной принадлежности»³⁰.

Ми навмисно зробили великі виписки з матеріалів слідчої справи, щоб було видно, що слідство стосовно єпископа Стефана Проценка велося з натяжкою. Перед слідчим не ставилося завдання скрупульозно й сумлінно розібратися в питанні, відокремивши «контрреволюційно налаштованих церковників» від абсолютно слухняних Радянській владі представників офіційної Церкви. Безсумнівно, що перед нами фальсифікація

26 Див.: *Андреев И.* Благодатна ли советская церковь? Нью-Йорк, 1948. 22 с.

27 ГДА СБ України, м. Чернігів. Вказ. слідча справа.

28 *Киреев А., протоиак.* Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943–2002 годах. М., 2002. С. 189.

29 ГДА СБ України, м. Чернігів. Вказ. слідча справа.

30 Там само.

слідчих органів. Важливо усвідомити мету цієї фальсифікації, яка, на перший погляд, здається безглуздою: засуджено людину, яка ніколи свідомо не сповідувала того, за що її засудили. Здається, причина цього криється навіть не в тому, що арешти мали бути масовими, що важливим був, так би мовити, кількісний показник. Виходячи з того, як вівся допит, як підсудного змушували зізнатися в тому, у чому він не винен, справжня мета цієї (і подібних до неї) фальсифікації полягала в залякуванні суспільства, в розмиванні уявлень про межі «злочинного» й «справедливого». Звістка про те, що засуджено невинного, повинна була змушувати кожного громадянина СРСР очікувати арешту й глибоко всередині сумніватися в своїй власній невинуватості. Фальсифікації радянських слідчих органів, таким чином, – це одне з найяскравіших проявів тоталітарної системи, справжня мета якої, як писав Джордж Орвел – зміна свідомості людини і її абсолютне підкорення правлячому режиму.

References

- Andreev, Y. (1947). *Zametki o Katakombnoi Tserkvi v SSSR*. New York, USA.
- Andreev, Y. (1948). *Blahodatna li sovetskaia tserkov?* New York, USA.
- Andreev, Y. (1982). *Sviatye Russkikh Katakomb*. Platinum, USA.
- Bilokin, S. (2008). *O. Anatolii Zhurakovskiy i kyivski yosyfliany: Dokumentalne doslidzhennia*. Kyiv, Ukraine.
- HDA SB Ukrainy, m. Chernihiv (Haluzeyvi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy). F P-11588. T. 1. D. 256383. Sl. d. 37140. P. 81.
- Demianov, A. (1977). *Istinno pravoslavnye khristiane*. Voronezh, USSR.
- Kireev, A., protodiak. (2002). *Eparkhii i arkhyerei Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v 1943–2002 hodakh*. Moscow, Russia.
- Kontsevich, E. (1976). *Skhiihumenyia Sofyia Kyevskaia: Nastoiatel'nitsa Pokrovskoho monastyria v Kieve (1873–1941)*. Forestavil, USA.
- Leshan, B. (1988). *Liki khristianskoho sektantstva*. Kyiv, USSR.
- Lopushanskaia, E. (1971). *Episkopy ispovedniki*. San Francisco, USA.
- Malakhova, Y. (1970). *Dukhovnye Khristiane*. Moscow, USSR.
- Osipova, Y. (1998). «Skvoz ohn muchenii i vody slez...» *Honenyia na Istinno-Pravoslavnuu Tserkov: Po materialam sledstvennykh i lahernykh del zakliuchennykh*. Moscow, Russia.
- Polskii, M., sviashch. (1931). *Polozhenie Tserkvi v Sovetskoj Rossii: Ocherk bezhavsheho iz Rossii sviashchennika*. Jerusalem.
- Polskii, M., prot. (1993). *O Tserkvi v SSSR*. New York, USA ; Montreal, Canada.
- Pred sudom Bozhiim: *Russkaia Pravoslavnaia Zarubezhnaia Tserkov i Moskovskaia Patryarkhiia*. (1990). Montreal, Canada.
- Protsenko, P. (1999). *Skvoz mif ob «Istinnoi Tserkvi»*. *Russkii pastyr*, 35, pp.84–97.
- Protsenko, P. (2010). *V Nebesnyi Ierusalim: Istoriia odnogo pobeha*. *Biohrafia episkopa Varnavy (Beliaeva)*. Nizhny Novgorod, Russia.
- Rehelson, L. (1977). *Trahediia Russkoi Tserkvi: 1917–1945*. Paris, France.
- Sikorskaia, L. (2006). *Sviashchennomuchenik Iosif, mitropolit Petrohradskii: Zhizneopisanie i trudy*. Saint-Petersburg, Russia.
- Tryhub, O. (2009). *Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytzii v Rosiiskii pravoslavnii tserkvi (1922–1939 rr.)*. Nikolaev, Ukraine.
- Fedorenko, F. (1965). *Sekty, ikh vera i dela*. Moscow, USSR.
- Tsymbal, H. (1958). *Manifest pravoslavnykh khristian*. Moscow, USSR.
- Shkarovskii, M. (1999). *Iosiflianstvo: Tehenie v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*. Saint-Petersburg, Russia.
- Shumilo, V. (2001). *Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremena: Ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.)*. Chernigiv, Ukraine.
- Shumilo, S. (2011). *V katakombakh: Pravoslavnoe podpole v SSSR. Konspekt po istorii Istinno-Pravoslavnoi Tserkvi v SSSR*. Lutsk, Ukraine.
- Shumilo, V., & Shumilo, S. (2012). *Russkaia Istinno-Pravoslavnaia Tserkov: Proiskhozhdenie, istoriia*. Chernigiv, Ukraine.

Shumilo, V. Ihumen Alipii (Iakovenko) ta yoho rol u stvorenni osередku IPTs na Chernihivshchyni // Doli represovanykh zemliakiv. Chernihivskiy raion. (2018). Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University

FORGERIES AND FALSIFICATIONS BY THE SECRET POLICE IN CASES CONCERNING CLERGY OF THE TRUE ORTHODOX CHURCH IN THE 1930's.

The formation of the True Orthodox Church took place towards the end of the 1920's, as a result of the majority of the episcopate and clergy of the Russian Orthodox Church refusing to accept the political position of Metropolitan Sergius (Stragorodskiy), which would subjugate the Church and place it under the control of the atheist government. The government's campaign to liquidate the TOC had many far-reaching aspects, as the KGB attempted to condemn as many people as possible. This was the time of mass repressions, when the numbers of those arrested meant more than who precisely these individuals were. We present the problem of forged and falsified investigative reports in the USSR and Ukrainian SSR during the 1930's, using case no. 37140, concerning «the Counterrevolutionary group of churchgoers» in Chernigov.

Bishop Stefan (Protsenko) was arrested in 1936, along with other active members of the TOC. This bishop never broke with the church authorities in Moscow, was a member of the episcopate of the Moscow Patriarchate, and received directives and accepted the appointments of Metropolitan Sergius and the synod he headed. However, this did not save Bishop Stefan from being arrested and even from being accused of belonging to the TOC. Bishop Stefan stated that he denies the TOC and emphasized that he was a member of the Moscow Patriarchate. Nevertheless, his case was included with the case against the TOC and he was condemned as a member of the TOC. The investigation of this case presented many difficulties, and without a doubt, we are dealing with a falsified report.

The real aim of such a falsification was to intimidate society and to confuse the issue of where the limits lied in determining when something was «criminal» and when it was «just». The news that someone innocent had been condemned was meant to force every single citizen of the USSR to expect to be arrested and even to doubt his own innocence. Such falsification is one of the most vivid examples of how a totalitarian system works, for the true aim of totalitarianism is to change the consciousness of a person and to totally subjugate him to the system.

Key words: Stefan Protsenko, Catacomb Church, True orthodox Church, persecution of religion, forging and falsification of investigative reports.

Дата подання: 31 січня 2019 р.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (Частина 14)

У цьому випуску «Сіверянського літопису» підготовлено чергову добірку документів, що стосуються Сіверщини і уводяться до наукового обігу (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Усього тут наводяться тексти 65 документів. Більшість із них зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), решта (№№ 15, 17, 18, 21, 22, 24-27, 29, 30, 39, 41, 42, 45, 47-51, 53, 65) – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАК України) або в архівосховищах Польщі (№№ 5, 6, 7, 10, 11). Десять документів були опубліковані в малодоступних польських виданнях (№№ 1-4, 8, 9, 12-14, 19). Десять документів датовані 1661-1672 рр., решта – відноситься до XVIII ст. Переважна більшість документів подається повністю, решта (№№ 1-8, 10-13) – у вигляді регестів.

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто документи гетьманів, полковників, взагалі старшини. Це поодинокі документи Павла Тетері (№ 6), Івана Скоропадського (№ 16), Кирила Розумовського (№ 63) і два універсали та лист Данила Апостола (№№ 49, 54, 55). Представлені також три укази (№№ 32, 38, 60) правителів Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК). Багато документів полковників: корсунського Андрія Кандиби (18, 56) і батуринських та корописких сотників (№№ 17, 21-26, 28, 31, 34, 40, 40-45, 47). Представлені документи чернігівських архієпископів: мається на увазі лист св. Антонія Стаховського (№ 27). Не менш солідно виглядає список адресатів. Це – гетьмани Іван Скоропадський (№№ 18, 21, 23-27), Павло Полуботок (№ 29), Данило Апостол (№№ 42-45, 46, 53, 54-58), ГВК (№№ 31, 34-37, 39-41), генеральний суддя, можливо, Іван Ніс (17), ніжинські полковники Петро Толстой (№ 52), Іван Хрущов (№ 49), київські митрополити Йоасаф Кроковський (№ 15) та Рафаїл Заборовський (№ 61), чернігівський архієпископ Іродіон Жураковський (№ 51). Представлені регести листування коронного канцлера Речі Посполитої біскуп Миколая Пражмовського, коронних гетьманів Єжі Станіслава Любомирського, Адама Сенявського та ін. (№ 1-8, 12).

Почнемо з документів XVII–початку XVIII ст., які представлені переважно регестами. Це листи Тетері і згаданих високопоставлених осіб Речі Посполитої. До них прилягають листи-новини 1703 й 1705 рр. Усі ці документи, в яких розповідається головним чином про події 1660-1664 рр., насамперед про похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну, важливі тим, що у п'яти з них є згадки про гетьмана Івана Мазепу. У 1661 р. він передає королю Яну Казимиру відомості про похід на Лівобережну Україну полковника Гуляницького (№ 5), а отримав ці дані він від польного писаря Яна Фридерика Сапіги (а той вивідав таємно, перебуваючи у гетьмана Юрія Хмельницького). У листі Мазепа названий трохі незвично: Мазепкою. Але так було

написано Пражмовським видно не з метою зневажити Мазепу, а скоріше вказати на його молодий вік. У 1663 р. (№ 6) Тетеря інформує Пражмовського про свої дипломатичні зусилля і вказує, що про релігійні питання він «подав усну реляцію пану Мазепі». Ясна річ, що Мазепа мав передати ці дані Пражмовському чи королю. Це дві звістки є унікальними тому, що про молоді роки Мазепи маємо лише спорадичні звістки. Зокрема перші дані про діяльність майбутнього гетьмана стосуються 1663 р. (посольство від імені короля до гетьмана Тетері) [1], а про події 1661 р. (дуель з шляхтичем Яном Хризостомом Пасеком) дізнаємося тільки від самого автора тенденційних спогадів – самого Пасека. Говориться під 1704 р. і про готовність Мазепи виступити з військом з-під Києва у похід на Волинь та Галичину (№ 12). У наступному документі (№ 13) 1705 р. йдеться про загрозу для польської шляхти внаслідок цього походу. Врешті у 1705 р. (№ 14) ціла новина розповідає про виступ у похід українського війська на чолі з Мазепою і описується порядок війська у поході: «Найпершим йде Фастівський полк Михайлика (Michailka)... Потім йде сам пан гетьман [Мазепа], перед ним несуть булаву, над ним бунчук, а під бунчуком чимало й порядна асистенція. Потім йдуть городові полки лінією із з флангами і гармати». Підкреслюється пишність виступу Мазепи, яка «може дорівнюватися королівській». Відзначається, що Мазепа і старшина були на месі у монастирі бернардинів у Сокалі, де була знаменита чудотворна ікона Богородиці і щедро обдарували її (1951 р. ікона була перенесена на територію Польщі до бернардинського костюлу в Кракові, а потім до костюлу св. Станіслава Костки у Грубешеві). Сам гетьман дав на ікону «рубіновий канак і 150 талярів бернардинам». Канак – це жіноча нашійна прикраса-гривня з дорогоцінним камінням чи перлами, які щільно прилягають до шиї. Ще у одній новині (№ 10) цього разу дещо пізнішого часу (1674 р.) йдеться про військові дії на Поділлі. Невідомий автор між іншим зауважує, що про дії калмиків і Гадяцького полку він чув від козаків, котрі «Мазепу, взятого з ликами, відвозили від царя».

Є ще п'ять документів, у котрих згадується Мазепа. В універсалі Скоропадського 1713 р. (№ 20) вимагається від старшини Стародубського полку, особливо полковника Лук'яна Жоравки та погарського сотника Семена Галецького, надати землі колишньому погарському сотнику Захару Іскрі, який «от измінника Мазепи разореня... понес обиду в полях и сінокосних угодиях». У листі-проханні колишнього батуринського жителя Якова Толмаченка до гетьмана Данила Апостола 1728 р. (№ 48) автор твердить, що його покійний батько був перекладачем у Мазепи і просив відновлення його прав на маєтності в Батурині. На цю «супліку» позитивно відгукнувся гетьман Апостол і звернувся з відповідним листом до ніжинського полковника Хрущова (№ 49). Можна вказати на скаргу Олени Чечіль, дружини відомого мазепинця, наказному гетьману й чернігівському полковнику Павлу Полуботку новомлинського жителя Грицька Ященка, що вкрав у неї гроші.

Закінчуючи огляд документів другої половини XVII–початку XVIII ст., вкажемо на лист-новину 1703 р. шляхтича Влошкевича (№ 11), в яких стисло говориться про розгром повстанців Абазіна і його полонених, про дії Палія, а також лист 1712 р. (№ 19) шляхтича Пшебендовського, у котрому теж згадується Палій.

В універсалі Скоропадського 1710 р. (№ 16) міститься наказ чернігівському полковнику Павлу Полуботку та іншій старшині, щоб вони згідно з проханням міського війта Федора Лопати не боронили брати податки на користь міста з шинків. Листопадом того ж року датовано лист корсунського полковника Андрія Кандиби до Скоропадського (№ 18). У ньому йдеться про пошесть у Києві і про те, що Кандиба ув'язнений там з якимсь Новицьким та з кількома шведськими полоненими. Він просив гетьмана про звільнення, принаймні про суд, щоб звільнитися від наклепів і звинувачень князя (Меншикова?). Враховуючи те, що полковницька каденція Кандиби уривається 1710 р., можна припустити, що він помер наприкінці цього року. Взагалі, рід Кандиб досить непогано вивчений істориками, але звичайно немало документів ще зберігається в архівосховищах. Про деякі з них ми доповідали на VIII Конотопських читаннях [2]. Цього разу на суд громадськості подаємо ще два документи Кандиб. У першому з них (№ 56) Андрій Кандиба звертається до гетьмана Апостола з проханням

врахувати його заслуги (він служив ще з часів першого походу під Перекоп 1687 р.) і надати якусь маєтність «для підпори дому моего». Ще один документ 1750 р. (№ 62) стосується земельного конфлікту, до якого був причетний Данило Кандиба.

В іншому листі (№ 60) його удова Домнікія (дочка Якова Лизогуба) просить гетьмана звільнити підсусідків її хутора від міських (ратушних) повинностей, а також стягнути борги від бунчукових і значкових товаришів. Представлені в даній публікації й скарги Апостола. У першій з них (№ 57) Тетяна, удова Семена, скажиться на конотопця Семена Савуценка, який двічі заборгував її чоловіку, і на конотопського сотника Йосипа Костенецького та просить справедливості. Цікаво, що Савуценко «в малих еще літех будучи», вчився «в школах в Полщі» (очевидно на Правобережній чи Західній Україні), а покійний чоловік Тетяни був там (в Польщі), продаючи волів. Савуценко не хотів віддавати гроші, а сотник чомусь забрав боргову розписку, а потім навіть вкинув Тетяну у в'язницю. Дві наступні скарги до гетьмана Апостола (№ 58, 59) написав Лесько Давидов, житель с. Юрківці (нині – в Талалаївському р-ні), який потім оселився у Конотопі. Коротко суть його справи в наступному. На Вознесенському ярмарку в Конотопі Лесько купив у знайомого запорожця Артема віз солі, а потім дозволив йому проживати у себе. Потім до Артема прийшов інший запорожець Іван Нелюб і житель Коропа Іван і вони втрюх пішли на всю ніч до корчми. Там Іван з Коропа загубив 100 золотих і чомусь звернув провину на Леська, який не був у їхній компанії. Коропський сотник (Григорій Химич) став на бік свого підлеглого і тому бив Леська та його дружину, посадив у в'язницю на півтора місяці, конфіскував худобу. Лесько просив про справедливість і відшкодування матеріальних втрат. Хоча гетьман видав відповідний указ, але сотник замість його виконання знову побив Леська, причому при свідках. Це викликало повторну скаргу Леська.

Першим за хронологією сотницьких документів є лист 1710 р. батуринського сотника Григорія Яковенка до генерального судді Війська Запорозького (№ 17). Ім'я останнього не вказано. У довідниках маємо пропуск (1709–1714 рр.) між каденціями Семена Чуйкевича (1706–1709) та Івана Носа (1714–1715). Усе ж припускаємо, що це міг бути Ніс. У листі йдеться про конфлікт між батуринськими жінками: Приською Денисівною та Цилюричкою (остання очевидно виконувала лікарські функції і не сплатила Присьці зароблені гроші незважаючи на лист генерального судді). Цилюричку підтримував брат Яків Сучченко («Сутченко»), який навіть самовільно звільнив сестру з тюрми. Цей брат був досить впливовою особою і це видно той самий Яків Сутченко (більш відомий під прізвиськом Долинський), батуринський сотник у 1713 р. (початкова дата каденції невідома, це сталося між 1710–1713 рр.). Цікавими є і документи коропських сотників Демяна Кононовича та Івана Порохонського відповідно 1713 та 1716 рр. (№ 21, 22). Це важливо хоча б тому, що Коропська сотня не привертала до себе особливої уваги дослідників. У першому з них – листі Кононовича до Скоропадського сотник просить залишати прибутки хоч з дрібних шинків, бо сотні завдано чималих збитків через переходи містом восени 1712 р. російських військ. У другому – розслідуванні Порохонського про загибель підпрапорщика Трофимова не можна не звернути увагу на пияцтво, крадіжки і здирства, які чинив цей російський військовий в с. Рождественському (нині – Жовтневе Коропського р-ну).

Добре представлена документація сумнозвісного батуринського сотника у 1713–1732 рр. Федора Даниловича Стожка. Його біографію в основних рисах непогано висвітлив О. М. Лазаревський [3], а деякі документи цього сотника ми вже видрукували в попередніх частинах даної статті [4]. Нагадаємо, що він став підійматися по сходах кар'єри ще під час гетьмана Самойловича. Коли почалося повстання Мазепи і війська Меншикова обложили Батурин, його двічі посилали до повстанців з вимогою капітуляції. За це він був призначений крелевецьким сотником, воював проти гетьмана Орлика і став батуринським сотником, де «відзначився» беззаконням та здирствами. Скарги на нього гетьманам Скоропадському та Апостола, до генеральної військової канцелярії не давали успіху, бо російська колоніальна адміністрація всіляко його підтримувала. Але спершу подамо документи нейтрального, якщо можна так висловитися, змісту. Першим за хронологією є його лист 1716 р. до Скоропадського (№ 23). У ньому

він говорить про конфлікт між козаком з села Обмачів (нині – у Бахмацькому р-ні) Кіндратом Чайкою та війтом цього ж села Іваном Нічою. Подібних конфліктів з ченцями новгород-сіверського та новомлинського (жіночого) монастирів в селах Обмачеві, Атюші, Пальчиках, Ксендзівці (нині – Пролетарське) й Мелні стосуються й листи 1717 р. (№ 25, 26). У наступному листі того ж 1717 р. Стожок доповідає про слідство щодо кривд, які завдав батуринцям російський капітан Пашков (№ 24). У липні 1725 р. він доповідав ГВК щодо двох артилерійських пушкарів Луниченка і Никитенка, які мешкали в Батуринській сотні в с. Ксендзівка (№ 41). Цим він звітував на запит ГВК у цій же справі (№ 39). Очевидно тих же пушкарів стосувалося його «доношение» вірогідно 1728 року (№ 47). Наступні три документи безпосередньо стосуються самого Стожка. Перший з них 1726 р. (№ 42) стосується справи козаків с. Красного Батуринської сотні (можливо, суч. с. Красне Новгород-Сіверського р-ну). Слідство згідно з указом ГВК проводив колишній батуринський сотник Яків Долинський. Стожок не погодився з його результатами, звинувачуючи Долинського в тенденційності. Зараз майже неможливо розібратися в тому, хто правий, хто винуватий. Але не можна не відзначити, що Стожок не пропустив нагоди звинуватити Долинського в участі в повстанні Мазепи: «перший вишедши он к ріці Сейму, просил сиятельного князя Дмитрия Михайловича Голіцина, якобы здаючися, а потом пошедши в Батурин, стрелял з Батурина на армейские его императорского величества войска».

У наступному листі-скарзі Стожка, адресованому гетьману Апостолу очевидно у 1727 р. (№ 43), він звинуватив ченця Йоакима Богомодлевського, уродженця Красного Батуринської сотні, випусника й викладача Києво-Могилянської Академії, у гулянці з жінками й ув'язнив його. Тут же прикріплено і екстракт скарги Богомодлевського на батуринського сотника 1728 р. (№ 44). Ця подія сталася у 1719 р. Слідство й суди давали суперечливі результати і тяглися 13 років. Заступництво авторитетних церковних і культурних діячів, зокрема Лаврентія Горки, принесло свої плоди. Богомодлевський був реабілітований і потім викладав грецьку мову, піїтику та риторику у Вятській семінарії, однак роки судової тяганини, ув'язнення та заслання підірвали його здоров'я і прискорили його смерть. Стожка ж стосується і скарга на кривди від нього, подана гетьману Апостолу мешканцями с. Пальчики приблизно у 1728 р. (№ 46). Основний зміст цієї скарги переказав свого часу О. М. Лазаревський [5], але тут подаємо повний текст скарги без скорочень. До речі, коли батуринець Юрко Карлащенко скаржився на Стожка канцеляристу і показував гетьманський (очевидно Апостола) оборонний універсал, то сотник зневажливо сказав «хиба, мовит, твоєю матери теперешний гетьман дав за тое універсал, що бувало дівок мазепиних вихлюе, яких бувало до Мазепи приводят». Сенс слова «вихлюе» не вповні ясний, і спроби Лазаревського пояснити його запозиченнями з польської чи німецької мови були явно невдалими. Але правильним є його здогад, що Стожок переказував тут плітки про Мазепу. Попри велику кількість скарг на Стожка, є колективна супліка козаків і міщан Батуринської сотні на городового отамана Федора Прийму і Чирвинського (поштмейстера?) до ніжинського полковника Толстого (?), де захищають сотника (№ 52).

До сотницьких документів відносимо також клопотання воронізького сотника Холодовича та городового отамана Слабія, в якому підтримується «доношение» 1724 р. Ружила, отамана с. Собич (№ 34) щодо побоїв козакам від російських військових і прагнення намісника новгород-сіверського монастиря обернути їх у підданство. Власне Холодовичу належать три «доношения» 1724 р. до ГВК (№ 34, 35, 36 (це підписане також Слабієм, воронізьким городовим отаманом). У них містилася скарга на власників сіл Клишки, Чепліївка і Собич, котрі не відпускають нововписних козаків, зокрема Івана Вербицького та Івана Жирного, на службу. Це ставить під загрозу приготування козаків Воронізької сотні у Гілянський похід. «Доношение» від 16 (5) грудня 1725 р. щодо провіанту для цих козаків друкувалося нами в одній з попередніх статей даної серії. ГВК відгукнулося на ці «доношения» своїм указом (№ 33), звелівши залишити козаків у спокої. Додамо, що походу на Кавказ 1722 р. стосується і реєстр козаків Коропської сотні 1723 р., де вказується кількість як тих, котрі повернулися додому з походу, так і померлих (№ 30).

Ряд документів стосується заплутаної судової справи 1723-1724 рр. між козаками Степаном Приймою та Іваном Мищенком за борг Івана Каркушки. Спочатку отаман с. Митченки виклав своє бачення у «доношении» в ГVK (№ 37). Суть його полягає в наступному: Каркушка заборгував Мищенку (Митченку), а за боржника ручився Прийма. Оскільки борг не був повернений, а Каркушка переїхав у Остап'є Миргородського полку, то Мищенко забрав коня у Прийми. За це вони судилися в генеральному суді у Глухові, але один з позивачів нібито не явився в суд. Хто правий, хто винуватий, не можна визначити, тим більше, що в конфлікті брав участь Іван Гришопенко (можливо, Мищенко проходив у справі і під таким іменем), а із взаємних претензій годі визначити істину (№ 38). У «доношении» 1725 р. батуринського отамана Федора Прийми до ГVK (№ 37) ідеться загадково особу Стефана Василюва, який вимінював на ярмарку в Батурині коня на вино.

Далі йде група документів гетьмана Апостола або пов'язаних з ним. Своїм універсалом 1729 р. (№ 54) він вирішує конфлікт за землю між селянами с. Мартинівка (нині – село Ічнянського р-ну) і бунчуковим товаришем Андрієм Лизогубом на користь останнього. Цікавим є пізніший запис, де згадується сотник полковий гадацький Василь Белецький. Однак такого сотника не знаходимо у довідниках. Щоправда у 1691-1696 рр. цю посаду обіймав (з перервами) Корній Беленченко, можливо, родич Василя. У наступному універсалі (№ 55) гетьман велить припинити здирства – стягування боргів і процентів з козаків – учасників Сулацького походу. У листі ж до чернігівського єпископа Іродіона Жураковського він заступається за військового канцеляриста Костянтина Лисеневича, якого у Чернігові побили, пограбували й арештували слуги єпископа. Сама скарга (№ 53) Лисеневича додається.

Окрему групу становлять документи духовенства. Першим є лист (№ 27) 1718 р. чернігівського архієпископа св. Антонія Стаховського до гетьмана Івана Скоропадського. Він стосується конфлікту козаків с. Ображіївки (під Шосткою) з о. Тарасієм, причому архієпископ виправдовує священика. У листі згадується і генеральний осавул, яким був тоді Василь Журахівський. До цієї групи належить і лист написаний між 1709 і 1715 рр., невідомого протопопа (№ 15) до київського митрополита Йоасафа Кроковського. У ньому автор скаржиться на дії двох священиків у «загребеному» (загребельному?) передмісті Глухова – Веригині: Олексія Кишки та Стефана Усовського, котрі без відома протопопа збирали у Глухівському повіті якісь податки з сільських священиків для того, щоб відбитися від спроб ігумена глухівського Петропавлівського монастиря, котрий начебто хотів захопити Глухівську протопопію. Під № 61 йде грамота 1732 київського митрополита Рафаїла Заборовського, яка адресується протопопам Сіверщини. У ній вимагається уникати зловживань при бранні грошей за треби, що суперечить заповідям Господнім. До них прилягає справа 1799 р. (№ 65) ієромонаха Іриней Фальковського, видатного вченого, майбутнього ректора Києво-Могилянської академії (у 1803-1804), який був архімандритом Свято-Харлампіївського Гамалівського монастиря у 1795-1803 рр.

Документ № 28 – свідчення козака Бахмацької сотні Івана Іваценка є важливим не тільки для краєзнавців Чернігівщини. Він особливо цінний для носіїв цього прізвища, до яких належить і один з авторів статті. Прізвище Мицик (Мисик) уперше згадується у листі волинського шляхтича 8 березня 1544 р. Найраніша згадка про нього в джерелах – це універсал королеви Бони наміснику кузьминському (Кузьмин – містечко у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії) Івану Олиці. А 20 грудня 1544 р. Олика виніс вирок у цій справі, де зокрема говорилось про те, що «Мицьк менит ся быт боярином Кузьминским» і відмовляється бути підданим князя [6]. Це прізвище спочатку було відомим на Волині й Галичині, де маємо відповідно волинську й галицьку гілки Мициків, а потім поширилося на Наддніпрянщину (в реєстрі 1649 р. Війська Запорозького знаходимо трьох Мициків у Канівському та Чигиринському полках) та на Сіверщину. Перший відомий з джерел сіверський Мицик – Сава зафіксований в Бахмацькій сотні (Бахмач) в часи гетьмана Брюховецького. Його діти Іван та Степан жили там же, але, збіднівши, Іван перейшов у Прилуцький полк (с. Понори). Потім (до 1722 р.) затіялася судова справа, бо нащадків цього Івана Мицика хотіли записати у прості селяни (майбутніх кріпаків) і відповідно вимагати повинностей. Ця

справа тяглася роками, але врешті за Мициками суд визнав належність до козацького стану. Можливо, далекими нащадками цих Мициків є доц. Лариса Мицик – декан історичного факультету Ніжинського університету та Зоя Мицик – науковий працівник Тростянецького дендрарію. Предки ж автора цієї статті переселилися далі на південь, у село Зубані Миргородського полку.

З документів другої половини XVIII ст. відзначимо насамперед (№ 63) універсал гетьмана Кирила Розумовського 1750 р., у котрому йдеться про деякі кадрові переміщення. Пізніше у 1768 р. було написано лист Григорія Михаловського, який очевидно служив у ГВК, до Григорія Григоровича (№ 64). У листі йшлося про те, що йому було повелено прибути до Батурина і зайнятися маєтністю адресата в Митченках.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Зазначимо, що ряд документів з історії Стародубського полку зберігся в копіях кінця XIX ст. Копіст очевидно був росіянином і тому не передав особливостей української мови: ігнорував літеру «ї», «ять» читав як «е», не розумів значення деяких слів тощо. Ми все ж зберегли його правопис.

Сподіваємось ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1. Кентржинський Б. Мазепа. К., 2017. С. 101-108.
2. VII Конотопські читання. (м. Конотоп, 12.09.2017 р.). Нові документи до історії роду Кандиб. КЧ. 2017. № 34. С. 11-19
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Нежинский полк. К., 1893. – С. 246-249.
4. о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 5) // Сіверянський літопис. 2017. № 1-2. С.161.
5. Лазаревский А.М. Описание ... С. 247-248.
6. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. IV. С. 414-415.

* * *

№ 1

1660, грудня 25-1661, січня 22. – Лист Яна Анджая Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест).

Мова йде про руського воєводу Стефана Чарнецького. «Від нього маємо, що до вашої мості він «рушив на Лоїв». «Повідом, коли будеш» і «Хмельницького з полковниками приведеш на цю конвокацію».

(Оубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. – Wrocław, 2002. С. 185).

№ 2

1661, лютого 1. – Ченстохова. – Лист Яна Анджая Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест).

Мова йде про литовського канцлера Паца і про сеймики. «З Речиці, Стародуба, Мозиря будуть послы» (*депутати*. – Ю.М., І.Т.).

(Оубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 188-189).

№ 3

1661, лютого 5. – Ченстохова. – Лист Яна Анджая Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест).

Канцлер послав листи до чернігівського воєводи Станіслава Беншовського. «Не сумніваюсь, що він привезе Юрія Хмельницького, бо йому «за це обіцяно Чернігів, котрого він дуже домагається».

(Оубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 189-190).

№ 4

1661, лютого 6. – Варшава. – Лист Яна Анджея Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест)

Рада «має відбутися в Острі (*вона відбулася 23.12.1663 р. – Ю. М., І. Т.*), туди мають прийти їх м. панове литовські гетьмани. [Мова піде] про успішність переговорів, для чого примчав і московський посол, просячи, щоб їх відновили. Всю провину за незавершеність переговорів він звалює на Нащокіна [...]. Король й. м. після безкровного взяття Воронкова, Борисполя й Гоголева йшов під Остер, (вважаючи), що місто без сумнію піддасться. Але в замку є кількасот московитів. В Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромні, Києві, Козельці і в усій цій Україні їх (московитів) нараховується 13 000».

(Опубліковано: *Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. Wroclaw, 2002. С. 282-283*).

№ 5

1661, березня 7. – Варшава. – Лист Миколая Пражмовського, коронного канцлера і луцького біскупа, до невідомого (регест)

«Посилаю листи і повідомляю про похід за Дніпро Гуляницького, що сталося після наради з нашими панами: белзьким воєводою і писарем польним (*Яном Фрідріхом Санігою. – Ю. М., І. Т.*)». «Подав достатню відомість королю й. м. пан польний писар через Мазепу (Мазерке)». «Татари прийшли, щоб з козаками знову з'єднатися проти нас. Господь Бог явив чудо, що козаки, котрі проти нас зрадливо і таємно інтригували, «бо в цей час Сірко захопив 16 тисяч ханських коней, за що проти козаків збройно виступила орда, що насилу вгамувалися, і зараз явно ворогує з козаками». Багато деталей вивідав польний писар, будучи там таємно при Хмельницькому. 18 лютого пан воєвода мав перейти Дніпро.

(БПАН. ВР. № 1065. Арк. 43-44. Оригінал (?)).

№ 6

1663, червня 15. – Лист гетьмана Павла Тетері до коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського (регест)

«Посилаю до хана з проханням, щоб виступав з Криму, Уманський полк послав до ногайської орди. Задніпря мусить визначитись: чи віддати повинність й. к. м. і бути його підданими чи воно загине, як вже й почало гинути. «Щодо релігії я подав усну реляцію пану Мазепі».

(Ч. ВР. № 402. Арк. 485. Оригінал).

№ 7

1664, лютого 6. – Варшава. – Лист Яна Анджея Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест)

«З табору під Бабою від 12 січня пишуть, що Дівичю після відкинутого милосердя взяли штурмом 5 січня і доценту вирубали. Однак є наші втрати: з регіменту в. м., м. м. пана, забито капітана Гетца, тяжко поранено Магніфіно (*капітана Якуба Магніфікуса. – Ю. М., І. Т.*). Потім Мена, велике місто, піддалася, також обіцяла підданство і Сосниця. Військо марширує безпосередньо на Сівськ. [...] Король й. м. мосьть ще не оголосив: чи в Новгороді (-Сіверському) мав зупинитися, чи увійти до Московії, чого більше бажає. Брюховецького московити закували. Тетеря залишається при Києві. Обіцяно швидкий прихід калги(-солтана) з великими ордами».

(Опубліковано: *Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. Wroclaw, 2002. С. 232*).

№ 8

1664, березня 14. – Варшава. – Лист Яна Анджея Морштина до польного гетьмана Єжі Себастьяна Любомирського (регест).

«Новини, які маємо з нашого табору.

Дуже вірогідно, що там вже, дай Боже, щасливо скінчилося, коли в десяти милях від наших були Черкаський, Долгорукий, Боратинський і Зміїв, а з іншого боку над-

ходив Ромодановський з Шереметом. Тоді й. к. м. покинув Глухів, котрого не взяв штурмом із значною втратою офіцерів й піхоти, і пішов з'єднуватися з литовським військом, яке досі не зовсім заспокоєне».

(Опубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 283-284).

№ 9

1664, березня 30. – Уривок з реляції новин з України, реферованих Станіславом Геракліушем Любомирським, спиським старостою, в костелі Діви Марії у Варшаві.

«[...] Пише пан Чаплицький з-під Сосниці за Дніпром, що наш роз'їзд, з котрим був відправлений проти неприятеля пан Бідзинський з паном Полубинським у складі шести тисяч кіннотників, розгромлений неприятелем, а навела його на засідку також неприятельська партія війська. Від цих недобитків, коли король й. м. взяв відомість про неприятеля, то з рішення військової ради, відступив, не покладаючись на свої сили [...]. Однак військова рада вирішила, щоб піхоту і артилерію відвести до Остра і там розмістити, найперше забезпечившись по можливості боєприпасами і провіантом. [...] При цьому кажуть про великий голод і нужденність піхоти, слабкості у везінні артилерії, що й не думали про можливість її до провадження до Остра, бо неприятель швидко наступав, а вони ще з цим усім у 30 милях від Остра були [...].»

(Опубліковано: Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. T. II (1661-1664). Wrocław Warszawa, 1990. С. 203 (переклад з польської)).

№ 10

1674, не пізніше вересня 3. – Лабунь, Полонне, Меджибіж, Бар. – Новини (регест)

«Прийшла відомість з Лабуня й Полонного, що хан з ордами стоїть в Баланах між Ставищами і Савалицькою (?). Турки з Гоголем та іншими прихильниками Дорошенка взяли Могилев, Кальник, Стіну та інші містечка коло Ладижина. Мурашко, задніпрський полковник, заскочений в Ладижині турецькими військами, покинув місто і борониться в замку. Мінні підкопи перехоплює, але деякі не думають, щоб він витримав облогу. До Москви, як от Ромодановський, князь Трубецької, посланий козак з певною відомістю від бердичівського сотника. Повернувшись, він сказав, що перед чуднівським намісником, що при ньому на три дні припинилася перестрілка в Чигирині для розмови з Дорошенком, але про що там велися переговори, він не знає. Москва прийшла з князем Козловським, але вражена татарською потугою, відступила. Після їхнього відступу Гамалія, який там лишився, видав універсали до містечок, котрі здавалися Москві, щоб знову його слухали і були прихильними до турків з-за татар і сердуків (serdaków). Цей же доносить, що цар сам з великими військами йде до Дніпра. Чув це від козаків, котрі Мазепу, взятого з ликами, відвозили від царя, що через кілька тижнів після калмиків Гацяцький полк пішов. Про розгром ординців в кількох місцях так казали, що Дорошенко дозволив від Паволочі брати ясир, як і коло Меджибожа плундрують. Барські черемиси твердять, що вже султан припинив жорстокість для осідлості (osiadłości) України і хоче повернутися від Умані, видав маніфест до Меджибожа та інших погано укріплених міст. З Меджибожа відомості різняться. На минулому тижні, 27 серпня, писали, як там в Ладижин давали відсіч туркам і «скрізь їх, котрі тиранські поводитися, козаки по лісах і засіках дуже громили». Дають знати з Бару і застережено, що під Меджибожем 2 тисячі турків. Кальницький полк козаків і трохи татар туди послано, щоб тримати їх в облозі аж до приходу султана, котрий (так пишуть) уже і Умань мав узяти. Султан думає піти на московське військо, котре стоїть біля Дніпра. Про Україну руському воєводи щодня до Львова приносять відомості. Уланський ротмістр, якого спеціально послали до турецького табору, привіз, що туркам скрізь в Україні щастить, взяли Ладижин, взяли там 50 тисяч ясиру. Мурашка закували в кайдани. Звідти султан мав прийти до Умані, котра нібито теж піддається. Московське військо силою у 100 тисяч, а козацьке – в 50 тисяч стали під Чигирином. Після першого ж бою, коли татари розбили їхній роз'їзд, почали відступати до Дніпра.

Дізнавшись про це, султан наказав орді їх переслідувати і послав за ними частину свого війська. Він наказав також Дорошенку, щоб той прийшов до султанського боку, котрий за Уманню прийшов (?). У турків 50 гармат, 2 мортири».

(БПАН. ВР. № 1070. Арк. 709 зв. Тогочасна копія).

№ 11

1703, березня 15. – Лист шляхтича Влошкевича до невідомого (регест).

«Приходить підтвердження (відомості) про остаточний розгром козаків полковника Абазина і його взятті в полон. Для подальшого приборкання українських бунтів їх мость пани київський, белзький воєводи і віленський каштелян пішли вглиб. До них одізвався Палій, що хоче віддати комісарам Білу Церкву, аби тільки їх було послано, а також з'єднатися з їх військом проти шведів».

(АГАД. Ф. «Зібрання Марчака». № 142/4. Арк. 53-54. Тогочасна копія).

№ 12

1704, травня 8. – Табір під Сандомиром. – Лист шляхтича Пшебендовського до Адама Сенявського, польного гетьмана короного (регест).

Москва дає 12 000 піхоти, які мають піти в Руське і Волинське воєводства. «Обіцяє й більше, якщо буде потрібно, бо Мазепа стоїть напоготові під Києвом, що не є таємницею для в. м., м. м. пана».

(Listy Jana Jerzego Przebédowskiego, podskarbiego wielkiego koronnego, do Adama Mikołaja Sieniawskiego, wojewody belskiego i hetmana wielkiego koronnego. 1709-1725. Kraków, 2007. С. 43-45).

№ 13

1705, березня 30. – Берлін. – Лист Максиміліяна Осолінського, драгунського хорунжого, до Катажини з Гжимултовських Нарамовської, шьремської каштелянної (регест).

«Ми маємо тут відомість про прихід до цієї сторони й. мості п. белзького воєводи (польного коронного гетьмана Адама Сенявського. – **Ю.М., І.Т.**) і дому їх мостей панів Потоцьких; але це мало розуміють (?) у нашого двору. Бо як тільки Мазепа увійде на Русь із своїми військами, тоді й вони, хоч би й хотіли, не зможуть допомогти, бо будуть змушені уважати на свої добра»

(Опубліковано: Biblioteka Ordynacji Myszkowskiej. Kraków, 1860. С. 529).

№ 14

1705, вересня 10. – Табір під Криловим. – Лист-новина невідомого.

«З табору під Криловим, 10 вересня [1705].

Російського війська 70 [тисяч] під командою його мості пана козацького гетьмана Івана Мазепи, в котрому війську є 3 (?) полки, 93 гармати, самих возів 11 тисяч. Московитів особливо під командою москаля Неплюєва 15 тисяч і 22 гармати, все піхота і драгуни. Однак всі ці під командою пана Мазепи. Диспозиція походу така. Найпершим йде Фастівський полк Михайлика (Michailka) і обирає місце для табору і стоїть в передній сторожі. Потім йде сам пан гетьман [Мазепа], перед ним несуть булаву, над ним бунчук, а під бунчуком чимала й порядна асистенція. Потім йдуть городові полки лінією із флангами і гармати. Пишність у його мості пана гетьмана в наметах, срібних столових приборах і румаках може дорівнюватися королівській. Проходячи з військом повз Сокаль, його мость пан гетьман був на вілії народження Пресвятої Діви в костелі оо. бернардинів, там слухав святу месу перед Пресвятою Дівою, дав на ікону рубіновий канак («канак» – жіноча нашійна прикраса-гривна з дорогоцінним камінням чи перлами, які щільно прилягають до шиї. – **Прим. видавця**) і 150 талярів бернардинам. Там же й інші полковники дали бернардинам кількадесят талярів».

(Опубліковано: Ciesielski T. Diariusz podjazdu z początków jesieni 1705 r. Przyczynek do dziejów wielkiej wojny Północnej // Miscellanea historico-archivistica. – Warszawa, 2001. Т. XIII. С. 98-99).

№ 15

Між 1709-1716 рр. – Лист невідомого до київського митрополита Йоасафа Кроковського.

«Ясне в Бгу преосвященнійший мсцівый отче митрополита киевский, галицкий и всея Малія Росїї.

Велце мой в Дху Свтом всемилостивійший отче пане архипастыру и преизящнійший блгодітелю.

Впред нозі ваши архиерейские предостойніише яко недостойный послідный раб вашего преосвещения со низжайшим мешканием (?) мовім чрез сию подлую литеру мою облобизаю, а потом ораз по должности моей раболіпной вашей святині извѣстую, иж подобно наивышшого архиерея и вашей митрополитанской пренайдостойнішой вам от Бга данной власти запомнівши, чесный отц Алексей, прозванием Кишка, священник загребенный веригинский предміский, з другим священником отцем Стефаном Усовским, тож предміским лігу собі чили теж импрезу взявши, без відома мене, протопопи своего и вшего послушника пастырского, запустившия по уезду Глуховского сами самоволне без відома и священников міских соборных од сілских священников побор ніякис чили теж складку по таляру выбрали, даючи ехо такое и погоску таковую, же превелебный его млсть гспдин отц игумен глуховский хочет и желает собі протопопию Глуховскую одняти и нам многие трудности и долегливости будет чинити. И так на [так]овые слова Кишчини священниці нікоторие по таляру по обмані, зумишленном од него, мусили давати, одбываючися од превелебного его млсти отца игумена глуховского, жебы под его игом и властью не заставляли. А що горше, же на его млст превелебного в Бгу гспдна отца игумена петропаловского обмовлеовали и силе(...)*вали. Ониє два вишгшереченные священники, же будто укривжене и долегливости ніякиміс чинит священникам, а же мні послідному послушнику преосвещения вшего жаден еще священник в кривдах своїх и долегливостях от превелебного отца игумена за данних от протопопиі моеї не ускаржался.

Тое вашей архипастырской митрополитанской млсти яко истиннійшому моему пану патронові и превелебномудобродіеві повторе з повинности моеї подаю, знати тут теж и я яко низжайший слуга вашої пастырской млсти місто атраменту перо мое в слези умочивши, жал мой сердечный вашей святині яко патронові и всемилостивійшому добродіеві моему на оних же священников двох вишшшеречонных прекладаю, иж ходячи по місту, по улицах межи людми пред чесною моею братиею оглаголюют и безъбожне оклеветуют мою чест протопопскую (претим ему цале – *дописано на маргінесах.* – Ю.М., І.Т.).

Такими плевосиятельными слови, не слушайте праві сего протопопи будет в нас воскорі иньший протопопа. В так же то не без відома было б так вашей святині, яко теж и самого ясне велможного его млсти пна гетмана премилостивых патронов и добродіев моїх.

А им, двом священникам, на щоб таковые слова о моеї чести шемрати, Бг им нехай звидит, милостивій мой добродію. Я тоє все на милосердное ваше отческое бачене и на превисокий розсудок вашей пастырской млсти спущаю и всю мою надію яко в премилостивійшом истинном пастыр[i...].»

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 42. Арк. 3. – Оригінал)

№ 16

1710, січня 25 (14). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковнику черніговскому з старшиною полковою и кому тилко відати належит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж пан Феодор Лопата, войт черниговский, з майстратовими просил нашего позволения, абисмо ку вспартю на уставичные наезди росходам міским з людей, шинком яким колвек в городі Чернигові будучих и приежджающих, подачу, почему ест обикновение, выбирать не зборонили. Ми теде, гетман, принявши пана войта черниговского и майстратових прошение, до того респектуючи на уставичные городу Чернігову от наездов долегливости, на що не меньшая в міских

росходах діється убель, яко не збороняем от людей, шинком бавячихся, по чому установка черниговских и приезджающих ку вспартю росходам міским подачу вибирати, овшем позволяем, так жадаем пишно, аби в том пан полковник черниговский и ніхто инший не важился чинити перепони, а шинком, жители черниговские горілчаним приезджающие зась яким колвек бавячиеся, належной грошевой повинности отдавати не били противними, по десяте приказуем.

Дан в Глухові, януария 14, року 1710.

Тут же докладаем и тое, аби для вибрания покуховной подачи з стороны козацкой и міской били пристави учиненни и на jakie колвек міские потреби зібранние гроши, потребни будут за відомом пана полковника оборочатися міют.

В подлинном подпис таков:

Звышменованный гетман рукою власною.

В подлинном універсалі печать гетманская».

(НБУВ. ІР. Ф. VIII. № 2326. Арк. 43 зв.-44. Тогочасна копія)

№ 17

1710, липня (25) 14. – Батурин. – Лист батуринського сотника Григорія Яковенка до генерального судді Війська Запорозького Івана Носа (?).

«Мсці пне судия войсковой енералний, премилостивий пне и великий добродію.

В заводі Проски Денисовни с Цюлюричкою батуринскою поважний лист ваш пнський видан ей, Просці до наказной старшини батуринской, жеби по свідительству людзкому помянутая Цюлюричка оной Просці за заслужені роки талярей десят заплатила. Якож висвідчає Роман Тимонович, Яким Копилец, Васил Рожен и иние люде многие, же она, Проска, през килко літ служила в дворі Цюлюриччином и за службу еї не доходила ей от Цюлюрички плата, що грозячи, приказали, аби она Цюлюричка помянутой Просці подлуг листу вашего пнского талярей десят заплатила и нудили вязенем туремним. Теди брат еї родний Яков Сутченко самовластно без відома старшини с турми випустил. Так же она, Цюлюричка, противо листу вашего пнского пред наказною старшиною мовила, же якобы тот лист ей, Просці, от ніякихсь бенкортов видан и не слухаючи писма вашего пнского и свідительства людского, отнюдь не хочет ей, Просці, за заслугу заплатит, мовячи: нехай мене позиває пред суд енералний. Прето ми такой упартой Цюлюричці из братом еї Сутченком не могучи что з оними чинит ускаржающуюся сторону, просим Денисовну отсилаем (?) за висоце поважного розсудку вашой пнской млсти з суду енералного помененную Цюлюричку позов и оной сироті за заслугу пред судом вашой пнской млсти заплатит.

О сем вашой пнской млсти донесши до услуг, мя поліцаю вашой пнской млсти, моему велце премилостивому добродієви найнижший слуга и подножок Григорий Яковенко, сотник батуринский.

З Батур[ина] июля 14 1710 року».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 42. Арк. 1. Оригінал).

№ 18

1710, листопада 13 (2). – Київ. – Лист корсунського полковника Андрія Кандиби до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний млствий пане.

Имію несумірную надіжду же по так долгом пребиванії в самом злочлюченії воздуха, яке колвек над нами неволники своїми его ннжое (?) сиятельство покаже милосердие или ми в самом моровою заразою вредителном місту я з неволником Новицком и килко шведскими полоняники через все тое моровое повітре пребивали, а иншее неволники сохранили живот свой по острогах(?), однако же всі храними милосердим Бжиім и хто віст судби его грішник. Достоин сії на большое судим и казним бити блюдется или озлобленни не повинні от рук человеческих десница Гедня

сохраняет ніби явственні показует, их же аж помиловал праведно от вас помилования достойни, а же княжое сиятельство не показавши милосердия, еще преумножил долготу неволи нашей, которая так горка ест я (...) * мню сладчайшую бити смерт, ніжели долготу неволи, умилосярдися велможност ваша, не дажд в сей нуждной погибели кончит живот и всім старанем своїм звол уволити или когда невозможно уволнит, принамній на том упросит его княжого сиятельства не нудячи болше неволею, судом своим преодолит, что з моїми розсудивши клеветники, о тое прошу вашой велможности и его млстивим вручаю респектам и зостаю велможности вашей в всем жичливий и нижайший слуга Андрей Кандиба.

З крепости Печерской ноевр[ия] 2 1710».

Адреса: «Пресвітлішого и високодержавнійшого его царского величества Войск Запорозких обоих сторон Дніпра гетману, ясневелможному его млсти пану Иоану Скоропадскому, моему милостивому пану и великому добродію, отдат от полковника корсунського».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 22. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Записи: «В задержании] в Печер[ску] будущого просит о свободі (...) * панской (...) * в Глухов на року 1710», «Доношение Андрея Кандиби, бунчукового товариша, заразившогося опасною болізнюю, о свободі его (...) * ему з другими, тако обрѣтаючимися людьми, з протчими (?) 1710 год ноеврия 2»)

№ 19

1712, липня 3. – Варшава. – Уривок з листа шляхтича Пшебендовського до Адама Сенявського, польного гетьмана коронного.

«Тут є відомість, що Біла Церква евакуйована [...]. Що тоді там буде з обороною і кому Москва цю фортецю віддає? Якщо якийсь білоцерківський козак туди влізе, то знову буде тримати всю Україну, а нам тяжко буде її добувати, не знали ми, що робити з Палієм».

(Listy Jana Przebędowskiego, podskarbiego wielkiego koronnego, do Adama Mikołaja Sieniawskiego, wojewody belskiego i hetmana wielkiego koronnego. 1709-1725. Kraków, 2007. С. 203-204).

№ 20

1713, січня 31 (20). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого обоїх сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковнику стародубовскому, старшиною полковою и всім войскового и посполитого чина того ж полку обивателем, а особливе пну сотнику погарскому зо всею старшиною городовою погарскою и кому тилко відат належатимет, иж пн Захарий Искра, бувший (*це слово написано двічі. – Ю.М., І.Т.*) сотник погарский, во время ставшогося ему от измінника Мазепи разореня не меншую понес обиду в полях и сінокосних угодиях, а тута перешовшие с того боку Дніпра, не міет чим доволствоват, просил теди нашего себї от нас універсалу на поле Пушкарувское и пожню, прозиванием Торкин, якими он, будучы на сотництві погарском, владіл, якому прошенію пну Искрі ми не отрелис, але ми, гетман, склонившися и уваживши за реч слушную за его праці здавна ронение у Войску Запорозком, наш видаем потвержателний універсал. Так пилно мїти хочем и рейментарско приказуем, аби ніхто старшого и меншого, яко и посполитих людей полку Стародубовского, так сотник погарский з урядом, не мїл и не важился ему, пну Захарїї, вижей речених ґрунтов, от нас наданих и куплею набитих и своєю працею приспособлених, жадних и найменших чинити кривд и долегливостей и жадного мїти интересов до них пилно упоминаем и розно под неотпустним каранем приказуем.

Дан в Глухові генваря дня 20 1713 года.

Звише менований гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 56288. Тогочасна копія).

№ 21

1713, травня 29 (18). – Короп. – Лист коропського сотника Дем'яна Кононовича до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний премилостивіший наш добродію, мсці пне гетмане.

Високоповажний велможности вашої панская міючи мы у себе універсал для общого вспоможения убогой громаді города ншого в безперестанних тяжестях діючихся сих времен непостоянних од шинков покуховних, якими до сего часу значную усе убозтво дознавали полегку и ослабу (?), якож и под час бытности войтаншого у велможности вашої панская, которому з тоєю же премлствыя своя ласки рачилисте потвердити словесно оними шинковими хот (...) * убогой громаді чинити помоществование; з яких кромі щеденних росходов и поклонов трактующим гсдом полковником чрез город нш прошлой осени ж (якие немало нас коштуют) значних росходов тут виражаю, на провиант для полку Саксонского купилисмо самого сіна за сімдесят золотих, овса для того ж полку купили за шістдесят золотих до алтелиерії войскової велможности вашої рейменту купили шкур пят римарских за десят коп возов купилисмо пят, шкур возових чотири, саль дві, соли пудов два, сокір дві, заступув два, копаниц дві, інших приборов до возов потребних. На що витратилисмо тих же грошей покуховних сполна шістдесят золот[их]. По которие приходние гроши его млст пн полковник нш ніжинский уже по виході людей з корогвою, изволил прислати для чого мусілем, получивши той лист (а барзій же упередил до перевозу обоз полку ніякого великоросійского), вернутися з под корогви на малое время донести о такой волі его млсти пна полковника ншого до велможности вашої, которие извістуючи и изгола для страчення тих грошей на вижеозначенние потреби не маючи где узят (а барзі упевненни високоповажним словом велможности вашої).

Под ноги велможности вашої упавши, млствого добродійского жебраем млсрдия, аби ониє хот мілкие у городі ншом шинковие приходи инуді (?) не были отдалени, з яких узнаючи убогие жители нши в тяжестях своїх дефелгациї должни о щасливом и многовременном велможности вашої доживотне млсти Гсда Бга пребиванії, яко и не престаєм.

Велможности вашої, премилостивішого ншого добродія, найнижший подножок Демян Кононович, сотник короп[овский].

З Коропа 18 мая 1713 року».

Напис на звороті: «Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского, обоїх сторон Днепра гетману ясневелможному его млсти мсці пну Иоанну Скоропадскому, моему премилостивішому пну и велце ласкавому добродієві, яко найпокорніше от сотника коропского Демяна Кононовича року 1713».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 88. Оригінал).

№ 22

1716, березня 7. – Короп. – «Розиск» коропського сотника Івана Федоровича Порохонського.

«1716 год марта 18 (7) д.

По указу ясневелможного гспдна гетмана Івана Ілліча Скоропадского и за відомом гспдна полковника Андрея Филимовича Шарфа ездили для розиску коропской сотник Иван Федоров сн Порохонский, поручик Никифор Бікетов в село Рожественное о роспросі тамошних жителей о умершем подпрапорщнику Харитону Трофимову роспрошивали.

Вдова Христина Мартинова доспрошивана и сказала: стоял ді у мене подпрапорщик Харитон Трофимов и прийшлого марта 5 числа он, подпрапорщик, упился пян и затім от салдат своїх остался и лиг спат и проспавшис, надяг свой мундір, кафтан, камзиол и шляпу, того ж часу над вечер пошол збирати с кварталер провианту и собрав провиант, прислал из другой квартири мужицким хлопцем хліб и пшоно ко мні и я ді того хлопця спитала, а Харитон гді пошол, и хлопец сказав: пошол ді на село, а послі того он, подпрапорщик, к нам не бивал и я ді его ніде не бачила. А по отходу того хлопця приехал ко мні на двор драгун, не знаю откол и которого полку и как зовут не

скажу, толко в красном плащі и на білому коні в санках и просил у мене овса и я ему сказала: нема у нас овса и он поїхал от мене на село просто.

Сказала шинкарка Анна Лукяниха: того ж числа приїхал ді ко мні драгун увечері на білом коні в санках и вшол в хату, а палаш голий под плащом держит, а потом ушел подпрапорщик в хату и стали с тим драгуном рукаца и спрошивал его драгун: какой ти себі чин иміеш и он сказал: я ді подпрапорщик. И тот драгун сказал: и я ді такой же чин имію и витяг тот драгун ис саней своїх пляшку горілки и почали пит и, випивши горілку, пошли ис хати и сіли в санки оба вмісті и поїхали в другой шинк до Галушихи. Толко у мене взято тайно сковороду, а ссору анікакого себі не чинили.

Анна Галушиха сказала: того ж числа увечері я ді уже спат легла и приїхал ді ко мні драгун и вшов в хату, просил вина за копейку и я ді ему сказала: нема у мене горілки, тилко ест пиво и он покоштував пива и пошол ис хати, а подпрапорщик Харитон ис саней не вставав и драгун тот сіл с ним в сани и поїхали просто по селу. А как той драгун был и того часу украл у мене три мотки пряжи синей, а хватилася я тоей пряжи на другой ден по утру.

Евдокия Гойчиха того ж числа вночі ехала з батуриных млинов с невіскою своею да с паробком и под селом Рожественним стрілся драгун, а с ним сиділ подпрапорщик Харитон пьяний и кричал: брате поганяй коня. И тот драгун мене проїхал, а на других снях позаду сорвал с невістки моеї кожух и побіжал просто батуриным шляхом. И приїхала ді я додому, уже люде спят и за тім мы никому про то не казали. Токмо в господі сказали старому, что кожух снял не знат який драгун с невістки. И старий сказал: уже поночи негді шукат того.

И марта 6 числа рожественский жител Тимофей Гайдуков ехал рано само друг со млина батуриного, уже слнце узойшло и наехал под селом на дороге умершого подпрапорщика Харитона ободрано плаття, толко у штанях, обутой (?) и я ді остановилсся над ним и прикликал других жителей міских, которие в поля ехали за своїми нуждами и послали сказат тому салдату, которий стоял у гдревих лошадей Григорию Лапке, сказали и я, Григорий как мні сказали пошол с ними и тіло с ними смотріл и пошол к отаману и, собрав громаду, и подняли тіло его, Харитона.

И марта 7 числа стародубский жител Петр Андріев сн Хлістуненко приїхал из Батурина в село Рожественное и сказал про того драгуна, что відел ді я такого драгуна в Батурині у красном плащі и на білом коні в санках у шинкарю, которий шинкует у гетманском шинку и віділ я тое, продавал той драгун тому шинкару кожух и плахту и мотки синіе и сковороду и тот шинкар Иван с ним не зийшолся, что просил дорого и вийшел он, драгун ис шинку и принес горілки своей и почал того шинкара и шинкарку частоват. И они пит горілку не стали и той драгун почал поїт своїх людей, которие з ним, драгуном, войшли в шинк у сірих свитках и в постоях два члвки москалі и, пивши горілку скоро, и поїхали борзенским шляхом. А тот шинкар сказал мні, что сей драгун у мене бувал и в літі сколко разов и самий ді драгун злодій.

Иван Федорович, сотник короповский».

Напис на звороті: «Розиск о умершом подпрапорщику од короповского сотника року 1716 марта 9 д.».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 199. Оригінал).

№ 23

1716, листопада 20 (9). – Батурич. – Лист батуричського сотника Федора Даниловича Стожка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мні велце премилостивий пне и великий добродію.

Кондрат Чайка, козак и жител обмочевский, маючи висоцеповажний ясневелможности вашей на трох чоловіка кривних своїх, тамошних же обмочевских жителей, універсал, жебы их яко убозтвом подупалих (взглядом заслуг Чайчиних) до тягlostей не чепали. Теды з тих его, Чайчиних, кривних два чоловікы Охрім Погиба и Хвесь Кривий своїми дворами живучи, отбувають всякие тягlostи подданские до монастыра Крупицкого, а третій, Васил Погиба, отнюдь нічого яко двора и жадного клаптя кгрунту

не иміючи, а ему, Чайці, будучи виноват, уже волочился по інших селах и пришедши до Обмочева, уліз в купленную Чайчину хату для прежития и отслуженя долгу, вмісто подусідка живучи. Войт прето подданства монастиря обмочевский Иван Нічога, не уважаючи на оборонний ясневелможности вашей у Чайки універсал и не глядячи що подусідок коза[ц]кий пограбыт того Чайчиного кривного Василя Погибу, жебы з Чайчиного двора монастирскую тягlost отбувал. А Чайка, извістившися мні о том и будучи з оповістием у пна дозорци обмочевского, мимоходом зайшов в двор войтов и не заставши самого войта в дому жені оного тое неслушное пограблене виговорувал, домовляючи, же он, войт, своїх кривних от подданства увольняет, а в обороні будучих, Чайку, не боронячегося, поліном и чеплією быти немалою язвою у голову заразила, же весь кровю облився и если бы люде не угамували криві в тую пору Бг вість, что бы з ним, Чайкою, чинилося и тепера не может от болізни той встати, за що была до превелебного отца игумена занесена скарга и был от его превелебности для розиску зослан законник и для прислуханя писар мой сотенний. На котором розиску в первом допросі пред пном дозорцею обмочевским сама войтиха тое признала, же як пришов Чайка в дом, контроверсуючи за пограблене сусіда его много похвалился, мовячи «нашлю я на войта колис глухих аггелув» і я ему, Чайці, ткнула за тое дулі под нус. А Чайка (будто) налаявши, махнув, да не вдарив палицею, якая в руці его була, и я вхопивши под припечком поліно, зараз ударила его, Чайку, по руці, потім (?) порвала чеплію быти оного. Так и оний, вхопившися за чеплію, зас(?) вишов у сінці ис хати и там викрутив у мене чеплією, а я вхопивши коромисел, ударила Чайку по голові, от которого удару оний схилился и я, еще его двуйчи ударила. Так оний с кривю з двора моего пошов. Другая старушка, пряха войтишна Маря Шкляриха, любо то не виділа як войтиха Чайку у сінцях была, тилко ж сознает початок в хаті заводу, же Чайка пн. (?) лаяв на войтиху кромі що як дала дулі, махнул да [не] [в]дарив палицею, а войтиха поліном вдарила его по руці. Теды отц игумен, взявши у Чайки накладних грошей (?) рану, чинил Чайку виноватим, а войтиху свободну от вини чинит, якобы она волна в своїм дому быти. Теды премилостивійший мой пне, знаючи я его, войта, же такую подуфалост з монастира мает, же и законники его нікоторие боятся, а если случится что подводы з Обмочева на якую потребу брати, ніколи оний з монастирских не даст. И вже многих посланних моїх за подводами быв, так и по почту як законники новгородские и законниці новомлинские, не боронячи своїх вобши (?) побур з козаками подданих, понаймали коні, а обмочевский един тилко войт монастирских подданих и на почту не подает. Зачим пишучи сей инквизит(...)* за Чайкою через сына Чайчиного лыст, прошу рейментарского велможности вашей до отца игумена указу, жебы поставил з своїх подданих на почту едного коня у Батури и при том под рейментарские ноги, навсегда мя повергаю.

Велможности вашей премлстивійшому пану и великому добродіеву нижайший раб и слуга Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батурина ноев[рия] 9 року 1716».

Адреса на звороті: «Пресвітліяшаго и державнійшаго великаго гсдря нашего его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских обоїх сторон Днепра гетманови ясневелможному его млсти пну Иоанну Скоропадскому, мні премилостивійшему пну и великому добродіеву яко найпокорні служебничо».

Запис іншою рукою на звороті: «Од сотника бат[уринского] за Чайкою, козаком, од войтихи обмочевской побытим, под[ано] в Прилуці ноевр. 1716».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55252. Оригінал, завірений печаткою).

№ 24

1717, листопада 28 (17). – Батури. – Лист батуринського сотника Федора Даниловича Стожка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, велце мні премилостивійший пне и великий добродію.

О кривдах от капитана Пашкова, в Батурині стоячого, діючихся, был розиск чрез капитана того ж от лейб регименту полку Кобылина и полкового фіскала лобо ж то оный капитан на всі тие пункта, которие я подал (яких было болше тридцяти) такий написал до каждого отвіт, не знаючися отнюд в починеню тих акграваций мало тилко чого подписался знати, и то положив, якобы я власне тих укривжоних людей наустив на его, капитана скаргу подносити, еднак же по многой межи нами контроверсії, як став я безпечне отсылатися до суду привосходителнійшого граф генерала маиора его млсти гспдна Кантакузина, змягчився оный капитан и дважди в дом ко мні с тими розищики приходячи, о примире прохал. Я прето, видячи своїх людей нетвердих, непостоянних и неединословних на суді, барзі в допросах тие простие вонтпливи, же прежде прибутя розищикув призиваючи их пред себе, доволне наставляв небоязненними бути. Когда ж приехали розищики, многокrotnie посилаючи по их асаулов, ласкою просячи и турмою грозячи, нїм то попритягалим их, а для вонпненя оних, поставивши межи ними писара хоружого и асаулу, наставляв бути небоязливими, якие ставши наочне против капитана за огородній шкоди свої жадной нагороди не требуючи, желали абы болше уже не діялося жадних им от его, капитана, обыд. Которий дав такую зарукою своею ассекурацию, же отнюд не мїет наших людей на жадную работизну до себе брати и нїяких кривд и долегливостей чинити.

А з своих подчиненних, если хто проступит, слушную справедливост свидчити.

Сїно зас якое нощию з сїножатеї людских невідомо ким побрато, он, капитан, при знаменї честного креста, побожился не знати о том сїні.

Якие ж прето були з подчиненних его виновати, тих випоров, а хто что в провянт над указ перебрав, тое я доложив в своей росписї, жебы конечно вернено було и утвердив пред розищками, если тое не состоится, то всі пункта отновивши, искат на его, капитана, суду и на том с оним помирилися.

Взглядом того, же не взяли драгуне на мсць октоврий и ноеврий провянту, писалем я до гспдна подполковника Швандера, обявляючи вашей велможности о недаваню сала указ. Теды оный отписал ко мні, же по его указу не берут без сала драгуне в господарей провянту, но кормлятся стравою с квартир, леч я на мсць декамрий приказалем в сотні своей всім готовати конечно провянт и поввозити кождому драгуну на двор.

Тое ясневелможности вашей донесши, под реиментарские ноги навсегда мя повергаю.

Велможности вашей премилостивїйшему пну и великому добродїеви моему нижайший слуга и подножок Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батурина ноеврия 17 року 1717».

На зворотї: «Присвітлїйшаго и державнїйшаго влкого гсдря нашего его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских обоїх сторон Днепра гетманови ясневелможному его млсти пну гетману Скоропадскому велце моему премлстивїйшому пну и великому добродїеви яко найпокорнї служебничо».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 134. Оригінал).

№ 25

1717, жовтня 25 (14). – Батурин. – Лист батуринського сотника Федора Даниловича Стожка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, премилостивїйший пне и великий добродїю.

Яко пред тим за преждних мене сотников, бывали нанятие по два сторожи полковие у сотні для посилаання за всіх общею козаков и мужиков потребою на всякие великие и малие случаючиєся діла, так и тепера за моего сотництва тие сторожи у сотні не отміняются, понеже без них на таком неусипном шляху невозможно.

Которие то сторожі, як и по инших сотнях дієтся, взирают бувало ведлуг поставления заслугу свою заровно с козаков и мужиков.

Тепер теды пнове державци найбарзі законники обмачевские з Обмачева, законниці новомлинский з Атюши и Палчиков и законники новгородские з Ксензювки и Мелні,

боронячи своїх подданих не дають сторожам с посполитих взяти за їх заслугу плати, тилко з самих козаков, в чом значне умалилося им против прежнего тоєй заслуги.

Чого ради яко за общим им на всю сотню слугами раболіпно прошу ясневелможности вашей о висоцеповажней до помянутих духовних державцов універсал, жебы з реченних сіл своїх не боронили у посполитих сторожам ровної, як и козаков, плати взимат. Таковой млсти просячи, под ноги реїментарские навсегда мя повергаю.

Велможности вашей премилостивійшему пну и великому добродієви моему нижайший раб и подножок Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батур[ина] октовр[ия] 14, року 1717».

На звороті: «Его црского прсвітлого влчства Войск Запорожского, обоїх сторон Дніпра гетманови ясневелможному его млсти пну Иоанну Скоропадскому, премилостивійшому пну и великому добродієви моему яко найпокорні служебничо»

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 227. Оригінал).

№ 26

1717, листопада 20 (9). – Батурин. – Лист батуринського сотника Федора Даниловича Стожка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, велце премилостивійший мні пне и великий добродію.

Видячи я законниц монастира новомлинского, же даремне сіх рокив в сотні моеї за перевуз роковщину по чеху от диму берут. Понеже пред тим бувало пором от лиоду до лиоду безперестанне ходит, а тепера все літо затоплен стоїт, тилко великой воды навесні возят поромом и в тую пору з инших сотні моеї сіл, кромі Атюши (и то мало хто) ездят на перевоз. Взглядом, що бувало роковщина за часи взимается з людей за тие гроши мости и гатки на переездах и переправах ділали, а тепера завше люде сотні моеї сами своїм коштом и працею каждой весни и осені и когда потреба ділают. До того ж еще непорядный пором на такому шляху и немалой ріці діривий, неусмолений и ні на що незгожий держат и на направлене оногo ні в чом не запасається не тилко, що в люде з воров надобное дерево, але й лави з хат до перевозу повитягают.

И я завше мушу за оний от великоросийских и от своїх, понести порок и укоризну найбарзі весною як люд разбывает, хіба сам з людми своїми кинувшися, настрою его. А под час осени отнюд нілзя оним по прежнему для полегки людской на греблю дерну для гаченя поповозити и яко тепера умаление людем о неврожаю во всем налігаются тяжести. Тоей даремной за перевуз роковщини не позволивши, отзиваюся з тим до ясневелможности вашей и раболіпно прошу: если вчинят оние законниці по прежнему порядный пором и всего коло его стройное імїтиму прибране и так як пред тим все літо ходитимет и мости и гатки их коштом и працею строїтмуться, тогда им за пором з людей роковщина належатимет, а тепера за працею людскою, що мости и гатки ділают ковалі (?), ест им, законницям, весною за пором взимаючихся грошей. Тое ясневелможности вашей доносячи, под реїментарские ноги навсегда мя повергаю.

Велможности вашей премилостивійшему пну и великому добродієви моему нижайший слуга и подножок Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батур[ина] ноев[рия] 9 року 1717».

Адреса: «Его црского прсвітлого влчства Войска Запорожского обоїх сторон Днепра гетманови, ясневелможному его млсти пну Иоану Скоропадскому премилостивійшому пну и великому добродієви моему яко найпокорні служебничо».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 258. Оригінал).

№ 27

1718, листопада 25 (14). – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Антонія Стаховського до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, мні велце мсцівый пне патроне и млстивый добродію.

За млстивное в дому реїментарском ясневелможности вшой сотворенное нам блгодіание и любовное угощение, паче Авраалем(?) что воздаем или что возглю не вим, разві

срдцем и усти реку: да воздаст Гдь за всю сию ясневелможности вшой млстию своею.

Да блгсловаия блгсловит тя и множа умножит літа ясневелможности вшой ку по умножению общого всему отчеству добра, сие от всеусердия возблгдарение ясневелможности вшой приношу.

Завод ображиевских козаков з отцем Тарасием яко первие в Свіржу политовной (?) злеценю ясневелможности вшой окончивши, наказалисмо били ему, отцу Тарасию, за забор в парохіалних доходах над обиклост взятих нісколко человіка, по их хотінію уконтеновати так и за повторным ясневелможности вшой злеценем его млсти пну асаулу енералному по тому ж самому, нимало что в разсмотреніи и разсужденіи первом не право или ему, отцу Тарасию, поблажително узнавши заводу того окончание учинено и термін отдани забору, до стого Николая в мсці декаврїи находящего положено, а многїи пункта явственнаго неправеднїи козаков тамошних на отца Тарасия и сна его змышленнїи на суд от его млсти пна асаули енералнаго аще по тонку (?) инквіровани и не доведени.

Еднак не тилко за сие наказани, но и воспоминанние в декреті оставленно отданныю (?) за сбе(...)* отца Тарасия з сном от тоей парохїи яка жадной блгсловной не обрїтается выни, так на суді пред его млсти пном асаулом жадной о том змінки не было. Тепер в волю сие ясневелможности вшой полагаая Бжию при млтвах всегдашних блгсловения усугубляю себе ж неизменной млсти добродїйской полицивши, естем ясневелможности вшей, моего велми мсцівого пна, пна добродїя всі блгоусердствующий бгмолец аз раб и подножие недостойнїи архиепсп черніговскїи Антонїи.

З катедр[ри] архиепсп чер[ніговской] 1718 року новем[бра] 14.

Пункта якие сам до рук ясневелможности вшой с прошением, что слушна будет вчинити и тепер самое ясневелможности вшой всемирно млю ображиевским людем подданним катедралним млст (?) изявити, которих малое число сім тилко конних члвка, а двох безпрестанно от себе виправуют по чтирі дві зол[отих] в год на тих (...)*, а козаков более пятидесят, но нимало ншим людем в том не помагают. Повели ясневелможност вша, аби заровно як козаки, так и нши люде, тих двох почтарей отбували, если возможно во всем нших свободах (?).

Запис на звороті: «Пресвітлїйшаго и державнїйшаго великаго гсдря ншого гсдря его црского сщеннїйшаго величества Войск Запорожских обоїх сторон Дніпра гетману ясневелможному его млсти пну Иоанну Скоропадскому, мні велче мсцівому пну, патрону и великому добродїеву от преосв. архепспа черніговского отцу Тарасию з ображіевцями в Глух[овї] ноєвр[ия] 21 1718 року».

(ЦДІАК Ф. 51. Оп. 3. № 291. Арк. 3-4. Оригінал).

№ 28

Не раніше 1722 р. – Свідчення козака Бахмацької сотні Івана Іващенко.

«Іван Іващенко, козак бахмацкїи.

Лет ему от роду боліе семидесят показанаго от просителєй по изясненїю діда их, Саву Мицика, что бил он козак, он, Іващенко, совершенно відаєт, потому яко жителствую он, Сава Мицик, в містечку Бахмачі на козаких своїх грунтах с отцем его, Іващенко, Василем Іващенко бил в поході под Полтавою под комендиром тогда бившим сотником бахмацким Степаном Гелегою, також и означеного по тому ж изясненїю отца их, просителєй Степана Мицика (кой и по реестру 722 году в местечку Бахмачі сискался написанїи между козаками), что бил оной козак и прозивался Мициком, не Шклярем, он, Іващенко подлено відаєт. По сему, что он, Степан Мицик, жителствовал в одном містечку Бахмачі на его дідовских козаких грунтах и бил с оним Іващенко в поході Шишаці, под комендиром тогда бившим сотником же бахмацким Андрїєм Гелегою, а посля того по умертвїи отца его, Степанова, истцов же діда, реченого Сави Мицика, пришедши оной просителєв от[е]ц, Степан Мицик в убожество, оставя надлежашую ему тех предковских козаких грунтов часть (якою нині брат его роднїи, просителєй же дядя, Іван Мицик владїєт и козачую службу отправляет) перешол с оного містечка Бахмача на жителство полку Прилуцкого, в село Понори. На каких же грунтах оной просителєй от[е]ц за переходом с оного Бахмача в

село Понори козачих или посполитих, жителствовав он, Иващенко, не відаєт. Знаєт же он, Иващенко, подлено сие яко оние дід и отец просителєй, живучи в показаном містечку Бахмачі, ни за кем и никогда в подданстві не находилис, но как вишеписано в козачем званийі состоялы.

К сему допросу вмїсто козака Ивана Иващенко неграмотного, по его прошенію Роман Пирятинець руку приложил».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51399. Арк. 543–543 зв. Оригінал).

№ 29

1722-1723 рр. – Скарга Олени Чечіль наказному гетьману, чернігівському полковнику Павлу Полуботку (регест).

Батуринська жителька Олена Чечіль скаржитьсь на Грицька Яценка, жителя новомлинського та на його співучасника Грицька, котрі викопали скарб її покійного чоловіка і присвоїли собі. Вдова знайшла Грицька Яценка у Понорниці «под державою Петра Шастирка (?)», їздила туди і вимагала арешту злочинця. Однак місцевий сотенний уряд не видав їй злодія, тому вона просить відновити справедливість і повернути вкрадені 100 талярів. Згадується також Олексій Яценко, старший брат Грицька, Василь Котляренко і Михайло Циган.

(ЦДІАК Ф. 51. Оп. 3. № 775. Оригінал).

№ 30

1723, березня 2 (лютого 19). – Список козаків Коропської сотні, які брали участь у Терекському поході і на каналських роботах з зазначенням тих, хто повернувся, хто хворий чи помер.

«Відініє сотні Короповской колко прошедшого 1722 году в Нижне (...)» Терковский поход было товариства виправленно и сколько оттол в доми повернулос болных и много в новопостроенной фортеці Честного Креста востановленно о том значит нижей сего.

1723 году февраля 19.

В доми пришедшие

Антон Стуцкий
Петро Онищенко
Гаврило Тарабаженко
Семен Сіжко
Мартин Рожественский
Самойло Биркусенко
Максим Скибенко
Мартин Дорошенко
Василь Потапенко

Болные

Есип Заика в Астрахани
Моисій Огієнко нд Доном
Павел Даченко за Чаричином
Хома Остапенко на Терку
Самойло Рожественский на Терку
Михайло Дудченко на Терку

Здоровие остались при наказному сотнику в Астрахани

Гаврило Заговурний
Игнат Зубенко
Еуфим Пасинченко (?)
Семен Попов, брат
Микита Турчин
Степан Гриненко
Роман Андрієнко

Хведор Семененко
Семен Зінченко
Михайло Ратушненко
Иван Лебідков (?)
Яков Середенко
Иван Лебеденко
Самойло Попеленко
Кондрат Проценко / 15

В новой крѣпости зоставленние

Василь Карпенков
Петро Райгородский
Михайло Супруненко
Михайло Корніенко
Петро Залузного
Петро Кгиторенко
Юско Матющенко

Померлые

Грицко Тараненко в Дербені
Кирик Рожественский в Дербені
Иван Мисиченко, под Тарками татаре взяли
Еумена Былского под Сулаком татаре взяли
Улас Былский умре над Сулаком
Демко Церковний в новой крѣпости
Семен Швец на Тереку
Семен Стадник под Тереком на степу
Иван Олихвіренко под Астраханю на степу
Иван Курганенко под Асню
Алексій Краснопулский под Терками
Левко Пилипенко на степу под Терком остался місто мертвого
Опанас Демченко на степу под Терком умре / 13

Видение козаков сотні Короповской, на каналі будучих, в прошлом 1722 году, сколько в доми повернуло, а сколько там при роботі померло, ниже сего вираженно в року 1723 февраля 19.

В дома пришедшие

Данило Кручок, сотник наказний
Сергій Чорний
Яким Яковенко
Лукиян Биковский
Ничипор Мизін
Микита Зомченко
Иван Прохоренко
Миколай Журавель
Мовсій Рубан
Сидор Супруненко
Данило Кр(...)*
Есип Коростелюв
Михайло Кизин
Андрій Конпанцов
Андрій Болобан
Василь Якименко
Грицко Носаченко
Андрій Тизин (?)
Алексій Мартиненко

Опанас Спасенко
Андрій Коваленко
Василь Дудченко
Опанас Полещук
Семен Хеденко
Моисій Еутушенко
Прокоп Ковтушенко
Антон Матущенко
МикитаКовалювщенко
Дмитро Якименко
Каленик Перервенко
Карп Середенко
Омелко Гришченко
Андрій Вечистий
Опанас Юрченко
Яким Сотченко (?)
Хвеско Зубенко
Андрій Шостак
Ониско Шолудченко
Василь Стеблевченко
Юско Юсченко
Иван мазковенко
Грицко Драганенко
Семен Моисіенко
Андрій Махамет
Микита Редка
Семен Маулаев?
Максим Мякченко
Иван Шияненко
Семен Шевченко
Хведор Bloшенко
Кондрат Луценко
Яцко Морозенко
Иван Зінченко
Еухим Шолудченко
Иван Горкавий
Грицко Михаленко
Иван Якименков
Марко Суленко
Гарасим Левченко
Юрко Сіжков
Пилип Халимоненко
Дерко Ярмоленко
Василь Хмурий
Хилко Максименко
[Мис]ско Козинець
[Куз]ма Москаленко
[О]панас Хижняченко
[Я]цко Русаченко
Степан Бикусенко
Яким Андрійченко
Кондрат Станко
Мартин Донченко
Роман Осипенко
Кондрат Коваленко

Петро Биркасенко
Миколай Шкудченко
Харко Миколаєнко
Мойсій Сергієнков
Кузма Коваленков
Михаль Щербаненков
Гаврила Мартиненков
Марко Левченков
Демко Савоненко
Роман Насіка
Грицько Нестеренко
Іван Жданенко
Карп Сергієнко
Денис Пушкарчин
Максим Проценко
Семен Дзявулін
Данило Хвесенко
Лаврін Старчун
Іван Бежаченко
Іван Пушкаренко
Сумон Дяченко
Яким Василенко
Матвій Прокопенко
Іван Уласчин
Хведор Дубовиченко
Борис Матяшенко
100

Больные в Новгороді остав[шиися]

Левко Демченко
Тимко Заковінка

Мертвые

Андрій Болобан на Великих Луках
Савка Чепурного(!) над Болховом
Павел Савченко
Степан
Максим Шакаленко
Данило Сокіл
Мовсій Пилипенко
Мартин Кириченко
Петро Миколаєнко
Семен Нимченков
Есип Бездітченков
Степан Гученко
Яцько Корнієнко
Петро Степанов
Борис Дубовиченко
Матвій Лисич
Кирило Зайченко

17

Ревизор Федор Купчинский [...]»

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 1033. Оригінал).

№ 31

1724, травня 3 (квітня 22). – «Доношение» наказного воронізького сотника Стефана Холодовича і городового отамана Григорія Купчинського в ГВК.

«Под[ано] апр[іля] 22 1724 р.

Доношение в войсковую енералную канцелярию

Прежде сего в мсці марті при отході в поход низовой Терковский, пн сотник нш воронізький, подавал доношение в канцелярию войсковую енералную о том, что писар клишковский и законники собичовские новоуписних козаков до служби козацкой не допускают, на которое з оной канцелярії получил пн. сотник отвіт, что послана в Малоросійскую коллегію промемория и что по оной учинится міло бути извістно, а же и тепер в селах Клишках, Чеплівці и Собичи, козаки новоуписние жадного послушенства до сотні не отдают, а к тому як еще собичевский законники о козаках пишут до нас, якого листу при сем ншом доношеніі копию тут же прилагаем. Так теде всепокорне просим, да благоволит войсковая енералная канцелярия по первому доношению от пна сотника посланному и по сему от нас же посылаючомуся доношению учинит чрез промеморию в Малоросійскую коллегію поновително упомяне и як коллегія о тих новоуписних козаках повелит, о том себі просим наставления, понеже козаки собичевские за так немалим от законников препятіем наміревают проч позиходоти, а когда и позиходят о том би вперед нас не допрашовано, упрошаем

Стефан Холодович, сотник наказний воронізький.

Григорій Купчинский, атаман городовой.

З Вороніжа апр. 22 року 1724».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51239. Тогочасна копія).

№ 32

1724, грудня 25 (14). – Глухів (?). – «Доношение» Стефана Холодовича, воронізького наказного сотника, до ГВК.

«Подано декавр[ия] 14 д. року 1724.

В войсковую енералную канцелярию

Доношение.

Перед сим в енералную войсковую канцелярию доносили, что в Клишках и Чеплівці прикажчик, а особливе в селі Собичі, монастира новгородского законники не допускают козаков новоуписних к настоящему походу наражати, а в сотні ншой указное число добрых и оружейних самих можнійших козаков в тот поход избратися не можем. И на сие в отвіт з оной канцелярії получили, что тих козаков новоуписних, якие в ннішний поход наряженни написат, именно з обстоятельством если они в ревизіі написанни и освідителствовани и потому о оних казаках Ивану Вербицкому и Ивану Жирному, которих отци и сами они в козацком найдовалися чину и на козацких живут кгрунтах, сие подаем свідителство, же они в ревизію были висланни и козаками освідителствованни, як тамошний атаман собицкий нам уряду доносил. А нні не тилко сих козаков в селі Собичи, но и прочіих, там же застаючих, помянутие законники в подданство притягают. В Клишках теде и Чеплівці прикажчик в тую надію козаков новоуписних к службі козацкой не допускает, что подобно оние козаки тилко не всі, сколько их ест, покойного гспдна гетмана Скоропадского універсалом для посилок до двора князю одданни и щоб з ними чинит просим войсковой енералной канцелярії о наставление.

Стефан Холодович, сотник наказний воронізький».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51243. Оригінал)

№ 33

1724, грудня 26 (15). – Глухів (?). – Указ правителів ГВК щодо козаків трьох сіл Воронізької сотні, котрих обертають у підданих новгородського монастиря.

«Року 1724 декаврия 15 дня.

В енералной войсковой канцелярії на доношение сотника воронізького Стефана Холодовича, в котром выражено, что в селах, именно в Собичі законника монастиря

новгородского, а в Клишках и Чеплевці прикажчик тамошний новоуписных козаков не допускает до походу Гилянского наряжати, приговорили писат лист до отца архимандрита новгородского з тим предложением, абы в селі Собечі двом козакам Вербицкому да Ивану Жирному, которые по ревизіи явилися козаками, до походу готовитися не возбранял, а до прикажчика клишковского також листом писать, абы прислал извѣстие, чого ради новоуписных козаков, которые по ревизіи явилися козаками, на службу монаршую не допускает, ибо ежели з сотні Вороніжской зуполное число козаков зуполна до походу не збереться и в том учинитъся якая остановка, то будет о том в енеральной войсковой канцеляріи куда надлежит писано, а до сотника наказного воронизкого в обявление послат указ, что по доношению его посланы писама до архимандрита новгородского и до прикажчика клишковского, чтоб оныновоуписных козаков, которые по ревизіи явилися и освидетельствованы козаками, до походу готовитися не возбраняли, а он, прикажчик, прислал бы обстоятельное извѣстие для чего он тых козаков на службу монаршую не допускает.

Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребич».
(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51245. Оригінал).

№ 34

1724, листопада 17 (6). – Вороніж. – «Доношение» Омеляна Ружилю, собицького атамана, з товариством до ратуша м. Вороніж.

«В ратуш вороніжскую доношение

Сего 1724 року декавр[ия] 2 бил в селі Собичі капитан Зубков, квартируючий в селі Ярославці, а з ним и отц намісник новгородского мнастира и в том же разі до мене атамана собицького од мененного капитана салдат приехал и испросил мене: ти ли атаман и я одвітствовал ему же так ест. Он з лошади вставши, тотчас болш не роспрашивая, взял мене за волосы таскат и по землі волочит, кнутом по плечах бит не відомо за що. Потим и одехал и я встал и пошел до капитана и хочай хотілем на оного солдата чолобитствовать, однак занехал для того, бо того боялся, жеби болш мене не бил. Капитан теди ні слова мні не сказал, а намісник послал по Давида Аменова, козака тамошного собицького, и нні он до его пришол, зараз без жадних причин первіе сам за волосы оного рвал, по щоках бил и по голові, а потим приказал десятнику кием его, козака, бити, тое домовляючи, многокrotnie тужи куй, не козакуй. Прошу ратуши вороніжской учинити нам всюм [...]рцов въспомогателство, а ежели не буде вшого пнского милосердия, то не буде казака у селі ні одного.

О сем доношу Омелян Ружилю, атаман собицький, с товариством, неуміетніи писания руками ншими крести подписали + +.

Декавр[ия] 6 року 1724

По сему од атамана собицького з товариством доношению просим канцеляріи войсковой енеральной да блговолит до отца намісника монастыра новгородского или до самого отца архимандрита тамошного такой видати указ, чтоб они до козаков сотні Вороніжской в селі Собичи жиющих, болш не интересовалися и жадного б им не налагали бытя, которим и в подданство себе привлацают так давних козаков, яко и новоуписных.

Стефан Холодович, сотник наказний воронизкий.

Кирило Слабій, атаман городовий воронизкий».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51242. Оригінал).

№ 35

1724, грудня 25 (14). – Глухів (?). – «Доношение» Стефана Холодовича, воронізького наказного сотника, до ГВК.

«Подано декавр[ия] 14 д. року 1724.

В войсковую енеральную канцелярию доношение.

Перед сим в енеральную войсковую канцелярию доносили, что в Клишках и Чеплевці прикажчик, а особливе в селі Собичі, монастыра новгородского законники не допускают козаков новоуписных к настоящему походу наряжати, а в сотні ншой указное число добрых и оружейных самих можнійших козаков в тот поход избратися

не можем. И на сие в отвѣт з оной канцеляриі получили, что тих козаков новоуписных, якие в ннѣшній поход наряженни написат, именно з обстоятельством если они в ревизіи написанни и освѣдителействовани и потому о оних казаках Ивану Вербицкому и Ивану Жирному, которих отци и сами они в козацком найдовалися чину и на козацких живут кгрунтах, сие подаем свѣдительство, же они в ревизію были висланни и козаками освѣдителействованни, як тамошний атаман собицкій нам уряду доносил. А ннѣ не тилко сих козаков в селѣ Собичи, но и прочиіх, там же застаючих, помянутие законники в подданство притягают. В Клишках теде и Чеплѣвці прикажчик в тую надію козаков новоуписных к службѣ козацкой не допускает, что подобно оние козаки тилко не всі, сколько их ест, покойного гспдна гетмана Скоропадского універсалом для посилок до двора князю одданни и щоб з ними чинит просим войсковою енералной канцеляриі о наставление.

Стефан Холодович, сотник наказный воронизкій».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51243. Оригінал).

№ 36

1724, грудня 13 (2). – Вороніж. – «Доношение» Стефана Холодовича, воронізького наказного сотника, і Кирила Слабія, воронізького городского отамана, до ГВК.

«Получено декабр. 4 д. року 1724.

В войсковую енералную канцелярію доношение

Сего мсця декабра 1 числа получили ми указ з полковой ніжинской канцеляриі, даби з сотні Вороніжской в поход до Гилян при товариствѣ бунчуковому вислат радových козаков добрых, самих можнійших, конних и оружейных, числом двадцят три и четвертый над ними командіром. А понеже в сотні Вороніжской жадною мірою таких козаков избрати не можем и владілци з Клишок и з Чеплѣвки новоуписных козаков на такую службу мнаршую, а особливе з Собича, законники обители новгородской таким же козакам в сей поход прибиратися запрещають и весма от служби мнаршой законники отривают. Теде о том в войсковою енералной канцеляриі просим себѣ наставления, а барзій если можная у Малороссийской колегіи тое здѣлат, чтобы ради новоуписных козаков о приуготованю до помянутогопоходу, бил хто з колегіи послан и в том войсковая енералная канцелярия як да блговолит указу себѣ просит.

З Вороніжа декабра 2 року 1724.

Стефан Холодович, сотник наказный воронизкій.

Кирило Слабій, атаман городовий воронизкій».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51246. Оригінал).

№ 37

Між 1723 і 26 (15) червня 1724 рр. – «Доношение» отамана села Митченки до ГВК.

«Милостивие добродѣйство, мсці панове канцелярія войсковая енералная.

Пред нами, урадом села Митченок, атаманом митченъским Федором Михайловичем и при мнѣ з товариства Анъдрію Быковскому Иосифу Петровичу, Степану Евфимовичу и прочиих людей, в заводѣ будучи Иван Мищенъко из Степаном Приймою за долг Ивана Каркушки. Которий то Иван узял у Мищенъка коня за долг коп за девят, а же в той их куплѣ кроме двох их иних могоричников не било як в продажи, так теж и в куплѣ, что завод первый состоявся Ивану Митченъку и с Приймою и би то Степан Прийма ручился за Ивана Каркушку, же будто виноват Иван Каркушка Митченковѣ коп шест за коня и с того повщали между собою вщинати завод. Много теж пред часи в Батуринѣ и в Глуховѣ правовали за тую поруку, за якую то Мищенъко у Степана Прийми и коня взял. Не иміюще на оную поруку жадного по себѣ свѣдителействоват и не может поставити, что відячи Степан Прийма его, Ивана Мищенъка, пеню (?) и непостоянство, в прошлом году 1723 просил из канъцеляриі войсковою енералной листу по Ивана Каркушку в полк Миргородский до города Остапя, даби стал против своего дубитора и Ивана Мищенъка. Которий Иван Каркушка прибувши, от августа

1 до октоврива зоставал, очекиваючи усправленя и явлен бил пред правом войсковим в Глухові, что по оногo Мищенъка по килко раз посилано из позовним листом, от суду, который жадною мірою не стал и нігдес избіг. А видячи Каркушка, же не маєт з ким стати у праві, отийшол ку дому, что теж Степан Прийма своею доходячи утрати, задержал (?), посилал знови по Каркушку. Которий наочне ставши и з Мищенъком подлуг долгу свого, роспрос чинили, что Мищенъко во всем притъся (?), от Каркушки готових грошей собою забраних. Видячи теж Иван Каркушка его пеняка, ставил пред нами, владом, свидітелей певних и віри годних, которіи под совістію своею сознали, повідаючи, когда був Мищенъко з ралцем в старости митченъского и заехавши, взял при Анъдрію Мотвину и Маріи Денисисі десят зол. десят, потим теж за другий раз взял зол. за копу и зостал Каркушка виноват зол. 10, а же за третим разом ехал Каркушка с Коропа ис товариством и тогда заграбил Мишенко у Каркушки коней двое и на том містцу заплатил Каркушка коп трох при Демяну Заліскому, Степану Приймі и Петру Слюсаренку, что теж и тыи (?) под сумленем сознают, а зостал виноват тилко одну купу за коня, а не болш. Которий то Иван Мищенко и до днесь удержує коня Прийминогo безсовістне. О сем вашим панъским милостям в болшое и поважное разсужденіе отославши, до услуг найповолнїишими зостаєм.

Атаман митченъский с товариством».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51284. Тогочасна копія. Записи на звороті «Справа атамана митченъского Ивана Коркушки з Иваном Мищенко, жителем батуриным, подана з войсковогo енералногo канцеляріи до суду 1724 году июня 15», «До суду енералногo от дат надлежит. Иван Левенец»).

№ 38

1724 р., червня 5. – Скарга Стефана Прийми, козака Конотопської сотні, до правителів ГВК.

«Велможние мсці пнове правителе Малой Росіи, правительствующие войсковою енералною канцеляриею, премлстившие добродїйство.

Прекладаю жалобливе правительству вашему на Ивана Гришопенка, жителя батуриного, о многих мні учиненних обїдах. По которой моегo жалобі ставали на суді войсковом енералном, чтобы наш завод крайнее принял рішеніе, однак понеже не было самого нашего заводу актора Ивана Коркушки, за которогo Гришопенко в мене коня заграбыл за Ивана Коркушку, будто я ручився, а я на тоє свидітелей имію Петра Слюсаренка, Демка Біляковогo зятя, что не ручився. А когда припровадили в Глухов из Остапя и оногo Коркушку и удалемся до суду войсковогo енералногo, выдан был мні вказ по Гришопенка. А он, пренебрегши того указа, не схотіл ехати в Глухов зо мною для оконченя справи по двох вказах, противячися суду енералному. Зачим прошу вашегo правительства оногo правне наказати. На чом я шкодную як коня заграбленногo, також и утрати мні зділаной, чтобы повращено, иж бы я в конец не разорился, за что должен Гсда молити.

Вашему правительству нижайший раб Стефан Прийма, козак сотні Конотопской Ніжинского полку».

На звороті: «Справа Стефана Прийми, козака сотні Конотопской, жителя воровского з Иваном Гришопенком жителем батуриным, подана войсковогo енералногo канцеляріи до суду войсковогo енералногo 1724 року июня 5»

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51283. Тогочасна копія).

№ 39

Не раніше 1725, липня 9 (червня 28). – Указ правителів ГВК Ивана Левенця, Ивана Мануйловича та Федора Потребича до батуриного сотника Федора Стожка щодо артилерійських пушкарів.

«Року 1725 июня 28 дня по присланному з Малороссийской коллегіи промеморіи приговорили в войсковогo енералногo канцеляріи послат до сотника батуриного указа, дабы он подлїнное извїстие прислал о пушкарах артиллерийских Ивану Луніченку да Прокопью Никитенку, до яких прежде общенародних повинностей в сотні Бату-

ринской оних оних (!) пушкарей притягали и нні притягают и якие общенародные отправляют они повинности, чтобы о том прислал відомость без замедлѣнія.

Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребич».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 1508. Оригінал).

№ 40

1725, липня 18 (7). – Батурин. – «Доношение» батуринського отамана Федора Прийма до ГВК.

«Юля 8 д. 1725.

В енералную войсковую канцелярию.

Доношение

Сего 1725 году прошедшаго мсця мая 9 числа под час ярмарку в Батурині явился несвідомий чоловік именем Стефан Василиев, сказувался полку ланцмилицкого з Змиева; в которого был един конь ростом великий, як драгунские гсдреви лошади з орлиною печатю, якого он менял батуринскому жителю Ивану Тимченку на куфу вина, а писменного жадного свидѣтельства о себѣ не имѣл. Которому на его слова не йнявши віри, удержал его ведлуг указов под арестом, а потим с-под аресту отпустил, чтоб привоз о себѣ, если певний чоловік, свидѣтельство, а для возвращенія оногo кляч его, мастю чалую, удержал. Которой нні явился з свидѣтельством к гспдну полковнику ніжинскому его млсти кграфу Петру Петровичу Толстому и привоз с полковой ніжинской канцеляріи указ, чтоб по свидѣтельству гспдна полковника ланцмилицкого Гигеча возвратит ему, Стефану Василиеву, тую кляч. И по оному указу оная кляч сего июля 3 числа ему отдавана. Которой не відома чегo ради в пеню идучи, не взял своей клячи во всем здоровой да пошол быт чолом в Глухов. О чом обявляю в енералную войсковую канцелярию доношением и да благоволит о том оная канцелярия відати.

Нижайший слуга и подножок.

К сему доношению вмѣсто Федора Прийма, отамана батуринского, по его велению сотни Батуринской писар Иосиф Чижий руку приложил.

З Батур[ина] 1725 году июля 7 дня».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 51285. Тогочасна копія).

№ 41

1725, липня 19 (8). – Батурин. – «Доношение» батуринського сотника Федора Стожка в ГВК.

«Июля 8 дня 1725 г. В войсковую енералную канцелярию

Доношение

Сего июля 3 числа 1725 году получил я, ниже именованный, з войсковой енеральной канцеляріи указ, дабы подлуг присланной з Малороссийской Коллегии в енералную канцелярию подлинное извѣстие о пушкарах артиллиерийских в Батуринской сотні будучих, Ивану Луніченку да Прокопию Никитенку, до яких оние общенародных повинностей в Батуринской сотні прежде были притяганы и нні оние отбывают з общенародом повинности.

И я за получением оногo войсковой енеральной канцеляріи указа, спросивши жителей того села Ксензовки, где и помянутие пушкарі живут, обявляю о том в войсковую енералную канцелярию доношением, что показанние пушкарі Иван Луніченко и Прокоп Никитенко от самой зміни Мазепиной хочай нігде в походах не были по сей 1725 год жадних наименших жадних наименших з обще народом [тя] жестей не двигали, а сего 725 году зимних мсцей, когда крайняя людям нужда была в отвоженю кгранадерай (?) (*гренадерам?* – Ю.М., І. Т.) провянту и фуражу к берегу Дніпровскому в Золотоношу. Тогда по общему всего села на их, пушкарей, воланю, сами они пушкарі, видя народную нужду без всякого указа послали от себе туди, к Дніпру един раз провянту и фуражу и того часу ради нестатечности зимной многих людей воли от ковзелиці ледяной пали, так и пушкаря Ивана Луніченка вол росцахнулся и оставлен комиссарами у чоловіка за копу визимоватис, якие денги оному чоловіку заплатили тогда ж комиссари, а он, Луніченко, и по сее число по своего вола не прислал и тилко

на два мѣси прошлой зими дали провянту и фуражу, а болше не давали и не дают, о чом да благоволит войсковая енеральная канцелярия відати.

Ніжайший слуга и подножок Федор Данилович, сотник батуриинский

З Батурина 1725 году мѣся июля 4 дня».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 1508. Оригінал).

№ 42

1726, березня 19 (8). – «Доношение» батуриинського сотника Федора Стожка в ГВК та її рішення від 26 (15).03. 1726 р.

«В енеральную войсковую канцелярию доношение

Сего марта 2 дня 1726 году, бунчуковый товариш Яков Долинский объявил указ з енеральной войсковой канцелярии, чтоб по челобитя Батуриинской сотні села Красного двох козаков Левка Кудри и Леска Гаращенко учинит ему розиск ведлуг пунктов на мене и на атамана краснянского поданных и по оному указу сего ж марта 3 числа, поехавши он в село Красное, начал тот розиск ділати и не так як належит розищику, леч сам будучи власне инстикгатором самим, тилко приймае (?) челобитчикови доводи, а отвітчикових оправданий не слухает и чего в розиску не поводитися, допустил челобитчикам з их единомислениками на розиску краснянского атамана ругати и безчестити, а допроси и отвіти не так, як указ вчит, чтоб чинно каждый пункт очищаючи, по единцем роспрошувал, но при собрании и многонародном шуму, кому и жадного діла ніт в том розиску, хто б тилко що на отвітчика сказал, тое и пишет и не тилко на прислание пункта, такой свои розиск составляет, но и внов не поліценние приймает скарги и чего в указі ему не предложено, уже со розиском и суд з атамана чинит, всего без позволения енеральной канцелярии ограбил и поотдал челобитчикам. А хочай давняя его, Долинского, (як о том в войсковой енеральной канцелярии извѣстно) есть на мене злоба за уряд сотництва батуриинского, которое за недостойнство от его отобрано, а мні за служби дано. Однак як он всіми силами своїми не старався нічого в занесенних на мене пунктах не винайшол, ибо оние челобитчики самие пеняки и плути, чего им недостойно ділати, по хатам до каждого человека ходячи, усиловне принуждают, чтоб на мене и на атамана подписували, в чем многие на том розиску Долинского улічали их, челобитчиков. Тилко ж он того не слухает и знатних козаков правду сказывающих, винудил (?) спред себе, навет и мні запрітил в ділі говорити и мусілем не терпячи встиду проч (?) пойти от его, а тот челобитчик Левко Кудра такой пеняк, что за своего в том селі атаманства, пошедши с тамошним священником (подобно в году 1709) у завод, приняв до того все село, же яко у невинных обивателей 800 овец да рогатого товару 50, а иних совсім позабирано и его, Кудру, если б не сховався, приговорено быт смертним боем. О которих пеняках челобитчиках доношу и о розищику Якову Долинскому ознаймую, что он подозрительный в зміні ибо под час Мазепиной в Батуриині зміни, перший вишедши он к ріки Сейму, просил сиятельного князя Дмитрия Михайловича Голіцина, якобы здаючися, а потом пошедши в Батуриин, стрелял з Батурина на армейские его императорского величества войска. Того ради як недостойно ему по указам блаженним и вічнодстойным памяти его императорского величества жадного уряду иміти, так злобу на мене иміючому к розиску надо мною чинити не надлежит и да благоволит енеральная войсковая канцелярия о више писанном благоразсмотрит и тот розиск иному кому колвек поліцити, а не Якову Долинскому, самому инстикгатору моему и пойдозрительному, власне под команду мене отдати, нижайший слуга и подножок Федор Данилович Стожок, сотник батуриинский, а вмѣсто его по его велению подписал сотенный батуриинский писар Иосиф Чижий.

З Батур[ина] 1726 году марта 8 дня.

Року 1726 года марта 15 д. висше писанно доношения з войсковой енеральной канцелярии слушав, согласно приговорили послат ея императорского влчества до сотника батуриинского Федора Данилова и до бунчукового товарища Якова Долинского указы, в которих предложит сотникові, дабы он приездыл в Глухов для доказательства по ділу своем з козаками села Красного заводном и по интересном, о котором он на

бунчукового товариша доношення своїм показав і явився в войсковую канцелярию сего марта 20 д., а что до помянутого Долинского о прибитте его и козаков указ послат в том же ему, сотникові указі обявит бунчуковому товарищу, дабы он без отречения купно з атаманом краснянским да козаками тамошними Левком Кудрою и Леском Гарашенком приездил в Глухов и явились в оную канцелярию при поданій справленного им розиска сего марта 20 д. непременно.

Чтоб за про(...)*, а что до сотника батуринского о прибитті его в Глухов указа послат о том ему, Долінському, в том же указі обявит (?).

Иван Левенец, Иван Мануйлович».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 427. Арк. 12-14. Тогочасна копія).

№ 43

1727 р. (?). – Батурин (?). – Лист-скарга батуринського сотника Федора Стожка гетьману Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, премилостивійший пне и великий добродію мой.

Уже осмий год, як невинне турбует мене чернец Иоаким Богомодлевский и до немалого привюв убитку. В какой моей невинности имію розиск майстра Товіі Ніжинского и конфірмацію покойнаго архиерея Шумянского, а за тое тилко самое, что як били покойнаго гетмана Скоропадского указы не позволят собиратися вечерничним и ночним (караня ради Бжого) гулянкам, тогда ратушние асаулчики, усмотрівши его, чернця, з женами, чрез всю ночь у шинку гуляющего, без моего відома взяли у турму, о чем я, усвідомившися от войта, зараз веліл випустити. Як же он, чернец, пошол в Глухов за тое на мене скаржитися, писал и я о том в суд енералний и потому бил розиск отцем Чарнуцким, игуменом пустиннониколским киевским, який розиск, хочай и с пристрастием чинен, однак против моего писания не отмінен, о чем лист пна Чарниша, судіі енералного, свідчит. А нні як самих документалних свідителі не стало, внов он, чернец, просил розиску, який розиск составлял пн. Иван Булавкин так, як чернец хотіл, ибо при оном розиску чернец, будучи свідителі страшал, ругал и поривался бити, которіе не по его желанию казали и мене безчестил, а он, розищик, от того не унимал, на какой розиск мусіл я послі искат от самовидцов доказателств и тепер дві жені, которіе там же с чернцем ночували за урядовими руками дали свідителства, якіе он, чернец, там у шинку творил дійства, да и прежде того чинил нестатечности, якіе на уліку ему иміются в войсковой канцелярії. Теди в таковой моей от напасти чернцовой невинности слезне прошу ясневелможности вашей по прежним розискам и по конфірмації архиерея Шумянского крайнее повеліти учинит рішение, за что до конца жития моего должен Гсда Бга молити.

Ясневелможности вашей нижайший слуга и подножок Федор Стожок, сотник батуринский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51273. Тогочасна копія. Запис на звороті: «Под[ано] нове[р]ия] 12 1727 году. Суплікует до ясневелможности ва[шой] сотник батуринский Федор Стожок в том, что отц Иоаким Богомодлевский осмий годов уже его турбует и просит вишей велможности дабы по прежних розисках было учинено рішение»).

№ 44

1727, не раніше жовтня 28 (17). – Екстракт скарги ченця Богомодлевського до гетьмана Данила Апостола.

«Богомодлевский.

Року 1727 октоврия 17 дня суплікует до ясневелможности вашей чернец Богомодлевский на сотника батуринского Стожка о незносом, Стожком нанесенном, безчестіі ему, Богомодлевскому, и о заграбленіі денег. О чом з енералной войсковой канцелярії был розиск, но он, Стожок, укриваяс от оногo розиску, вдался под про-

текцію бывшего ніжинского полковника Толстого, который одного, как могол, боронил своею властїю, за чим слезне просит ясневелможности вшой по розискному ділу крайнюю учинити резолюцію».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51273. Оригінал).

№ 45

1728, січня 16 (5). – Батурин. «Доношение» батуринського сотника Федора Стожка до гетьмана Данила Апостола

«Ясневелможний мсці пне гетмане, премилостивий пне и великий добродію мой.

Такий у сотні моеї іміється один пеняк и турбатор, а в службі нігде не бивалий, іменно Левко Кудра, жител села Красного, который еще прежде моего в Батурині сотництва запенявшися за уряд атаманства з священником тамошним краснянским, дерзнул собою церков замкнути и священника до оной не допустити, за что покойний пн гетман Скоропадский судил его жестокой казни, от которой он сам укрился, а покойний пн Жураковский, полковник ніжинский, по указу гетманскому ищучи одного, некоторых единомисленников его киями допрошувал и не могучи винайти помянутого самого принципала, з обивателей всего села овец и пятьдесят рогатого товару в награждение проторов и убитков поповских вибрали, універсалом своїм его, Кудру недостойним атаманства потвердил.

А от архиерея Бжия за вишьписанное дерзнутое до церкви діло, отлучен он, Кудра, бил церковного входа. Да и по сей час по той злобі своей не смирился з священником, хочай же послі того лестїю атаманский уряд похитил, бил, однак за многие починение товариству обиди отдален от одного и за тое на мене чрез килко літ гонячи, в прошлом 1726 году, узнавши гнівливого на мене бывшего полковника ніжинского Толстого, все літо безвинне з некоторими единомислниками своїми побужаючи на мене и других селян, пред его, Толстого, турбовал и нні не оставляя тоей своей злобы и ясневелможности вашей уже бил с челобитем и по указу вашей велможности от его млсти пна полковника нашего ніжинского бил висланный для розиску в тое село пн сотник прохорский Семен Григорович и нічого по тому челобитю и праведного не показалос. Однако ж он, Кудра, всіх того села себе единомислних обивателей, водячи дний несколко в Батурині за собою, вчинил чрез тое в неотвозі в указание числа провянта и фуража, остановки, за что комиссаров вязано под ротою, еще же так своїх единомислнников в том селі побунтовал, что посланного туди з указом ясневелможности вашей о вибираню с козаков на полкових служителей по шести шагов денег, мало не убили, если би на квартиру до помянутого висланного пна Григоровича не утек. За якую его, Кудрину, предерзост и по челобитю комиссаров, его млст пн полковник, едучи до Глухова, наказал одного. А нні изнову оной Кудра з нікоторими своїми единомислениками пошол з сказкою до ясневелможности вашей, о котором и я, якого он состояния человек ясне велможности вашей обявляю и под ноги реїментарские навсегда повергаюся.

Ясневелможности вашей премилостивійшому пну великому добродієви моему нижайший слуга и подножок Федор Данилович, сотник батуринский.

З Батурина 1728 году генваря 5 дня».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 427. Арк. 29).

№ 46

1728 р. (?). – Скарга жителів с. Пальчики на батуринського сотника Стожка, подана гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний милостивий добродію, мсці пане гетмане, нам велце премилостивійший пане и великий добродію.

Кривди наши виражаем сотні Батуринской от пана сотника діючиєся ставали, то ест быди, утиски, вирваня насилїем и вимишленя, до отбыраня худоб людських неслушне.

Я, Микита Кондращенко, жител палчиковский, ускаржаюся на сотника батуринского, который то за невинне у мене забрал часнику гряд десят, а ціна оним по таляру, такъже и ляху з часником немалую, якая варт талярий чотирох. На том же огороді взяв сіна возов десять, конопель коп чтири, а то за такову вину, що тилко син мой отишов для прокормліня на малий час в полк Миргородський и тепер син мой при мині зостаєт.

Павел Марамай, жител палчиковський, ускаржаюся на сотника батуринского за трое товару, якіе побрав невинне, даючи причину, чтобы я, живучи в Якубынского хуторі пчол двое вкрав Якубынского, якого злодійства не доведши мні, к тому еще и атаману велів сілскому талярий два грошей взяти и гусей пару, а морьдерства во праці и не виписати, тилько ж Грицко Якубыньский жадною жадною мірою не интересует и не облікуєт мя.

Иван Шевченко, жител палчиковський, ускаржаюся на сотника батуринского за вола, якого взяв остатнего дармо, что тилко его подьданим не похотів бути мосів (*має бути: «мусів»*. – **Ю.М., І.Т.**) з великой и тяжкой біди и роботизни отторьгнулися и под дворец его милости пана писара поддатися, а тот вол тепер в дворі пана сотника зостаєт.

Товариство села Красного, ускаржаємся на сотника нашого батуринского, что пан сотник в нас узав зотих (*має бути: «золотих»*. – **Ю.М., І.Т.**) полтараста грошей, а то за такову вину, иж мы, товариство, не изволяли тилко себі міти за атамана Левка Кудри, которого то сам сотник завше дрмає (*має бути: «тримає»* – **Ю.М., І.Т.**) во атаманстві на свою руку, якого другого на атаманство сотник драпіжці по Кудрі Левьку, не скоро винайти може и тим его малодушник, бездушника барзе любьт, бо наставивъши сотник Кудру атаманом, послав атаман Кудра з міста в село члвка свого, даючи відати товариству, що атаманом зостаєт он, товариство, сидячи в корчмі, на тое змовило за всі голови, мовит, тот посланец в надію нового атамана по[...]нет неслухне людям оказію давати лаяти, бытися з едним [чл]віком, а далі килко там люду було з межи всіх тих три члвк и[...]ри побили того посланця, от которого бо и жадною мірою тот члвк не щ[...]ковал и тепер здоров зостаєт, еднак при той распри немало бу[ло] люду, то с кожного члвка, то ест дванадцяти, взял пан сотник с кожного коп по пят без интересу, якіе, не міючи, позичали и такую то вину нас подрав.

Я, Иван Подьжарий, жител краснянский, ускаржаюся на пана сотника батуринского, что пан сотник взяв у мене грошей талярий сім сіна на возов шест доброго у свой двор, а то за тее тилко, что я в селі своем на дідизной и отчиной річці ведля хутора свого ятер застановлений без відома моего Кузменками викинул, тот атаман наш, поверьнувъши в злодійство, неслухне даєт сотникові відати з ненависти своєі и укинув мене пан сотник до того еще в турму на цілий тиждень, по уконченю справи якому колвек, был завод з краснянами нашими и з меленцями, которие упором своім на сей бок Сейму ку Красному ув озеро, прозиваемое Яблуновицу, упиралися, яких найдуеться в кгрунтах наших, уже тому заводу нашому сілскому з меленцями ест годов з три. Якая річ межи нами за помененние озера была укончена. Тепер сюю зиму прошлую меленці по справі уконченуї без відома, випираючи з того ж озера, переїхадши на сей бок Сейму Крилачовго застановьлених на том нашом озері взя[в] тридцят моїх тилко, а людских также силу побрали. А когда вдалися до пана сотника в право, теди пан сотник позволил нам где ли колвек на Сейму будут стояти меленские ятери отбырайте за свої. По наказанию сотника многие отбырали ятеров наши красняне на Сейму и я, будучи мизерний, в сіх часах взял на Сейму ятеров меленских два за свої и освідчив своему сусіду там же в лузі. Даст відати мой сусід меленскому члвку прибігши в пятиох члвка на луг, звязавши мя, тримали еще в селі Мелні дний в кайданих дванадцят. До того пан сотник, зискавши да и в турьму велів на цілий тиждень вкинути, а тим часом пославши в Красное в госпуду і велів всю до остатьку худобу мою забрати то ест овец дванадцятеро, дробязков розних, клубков пряжи и в(...)*сяне на плахти. Асаулчик вовати (?) полмакутри чер(...)* дечого. Прошу на мене мизерного велможности вашей стой справедливости.

Леско Гаращенко, жител краснянский, ускаржаюся до ясневелможности вашей на атамана бувъшего Кудру, что он взял сіна моего возов три доброго из сіножати моеї.

До того еще свиту добру нову не відомо з яких мір и причину рад бым вину свою написати, тилко ж не відаю, велможний пане. Прошу велможний и милостивий добродію, дабы он, Кудра, бувъший атаман, мні поворочав, а я за щасливое ваше панование повинен буду з жоною и дітми Гда Бга благати, яко и естем.

Я, Юрко Карлащенко, жител батуринский, ускаржаюся ясневелможности вашей панской милости на пана сотника батуринского, что пан сотник великую обіду мині творит в сіножаті немалої, лежачой под Мелнею в кгрунтах батуринских, при которой и футор найдовался, а тепер невість хто спалив. Якая сіножат возов на сімьдесят, прошлого літа Стефан Бахмацкий, жител меленский, без відома моего покосив. Довідавшись теди я нескоро, посла кошеня, трафілося мні едного часу на своей же сіножати застати меленскую череду и узяв я з череди Стефана Бахмацкого кобылу при чоловіку батуринскому Тимошу Дячці за сіно. Теди довідавшись поменений Стефан Бахмацкий, щом взяв кобылу, якую я освідчав атаману батуринскому, так теж и в дворі сотником без бытности его, однак на прошение пан сотник Стефана, изискавши мене, злодієм учинив, положивши, був, до турми кидав, ось я, мовит, тих неверсалчиков добре поприиму. До всего еще того полпята золотого викладу Стефану Бахмацкому вернув. А когда я, Юрко, пред паном висланным Романом Ананиевичем універсал оборонний показал ясневелможности вашей, то на тое змовив наш пан сотник злобы своей, хиба, мовит, твоею матери теперешний гетьман дав за тое універсал, що бувало дівок мазепиних вихлюе, яких бувало до Мазепи приводят, такая то твоя прислуга. На що свідом сам булат старий Стефан Череватий, Кондрат Пр(...)*щенко, Тимош Пивъненко и прочіи многіи, на тот час будучий свідомі.

Я, Петро Корначенко, жител митченский, ускаржаюся на сотника батуринского, понеже и мою сіножат Стефан Бахмацкий, поміжную з Карлащенковою, без відома моего викосив. Не відаючи в початку хто сіножат викосив, дал о сіні том пану старості митченскому я знати. По которое пан староста зараз подвод осім пославши на брабра(...)* Петро Корначенко возов чтири так же набрал остаток малий там осьтался. И за тое пан сотник, что ему наперед о сіні не освідчив, взяв у мене кобылу жеребну, полосмак жита, яке взявши, давних часах отдав, а кобыла и тепер в дворі сотника зостається. Зверх того всего еще у турмі суток двое держав».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51263. Тогочасна копія).

№ 47

1728 р. (?). – Батурин (?). – «Доношение» батуринського сотника Федора Стожка (?) до гетьмана Даннила Апостола.

«Ковалі два по указу велможностей ваших для окованя алтилиеріи з Батурина в Глухов посланние уже мсць вижили, которим тилко на мсць провянту ведлуг указу видали, а жени их тута з дітми гибнут без хліба, ибо барзе убогие сут, о которих рабско прошу велможностей ваших даби отпушени были.

Понеже не едина утрапленному Батуринови трудност, указ от велможностей ваших единою сотнею греблю гатити, а от его млсти пна полковника нашего ніжинского указ пятдесят чоловіка на градскую работизну до Ніжина посилати. Крім ж у того шляховіи всегдашніи трудности, найбарзі им, ковалям, же завше мусят всяким переезжающим безденежно ділати, а й от консистентов немалая им долегливост же даліи и вижити (?) не могут».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 427. Арк. 10. Тогочасна копія).

№ 48

1728 р. – Батурин (?). – Лист-прохання Якова Толмаченка до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пане, гетман мні всемилостивіиший пане и добродію.

Прежде города Батурина винятию служил покойний отц мой Мазепі гетману за толмача, а по виинятию оного города Батурина преселился отц мой в Чигирині; потом приїхавши сего 728 года в Сорочинці, шукая вшей реиментарской милости о позосталих грунтах своїх в городі Батурині, чтоб их, купленних грунтов, от инших

могл поискати там же в Сорочинцях сего 728 году о святой недели и помер. Я, оставшийся сирота, ниже подписаний, по отцу моем в Сорочинцях смілем дерзнути чрез свою маловажную мою супліку прозбою моею ясневелможност вшу турбувати, да по многом мощном вшой панской милосердию могл (...)»* отримати на грунта мої реиментарский вш універсал откритий до сотника батуринского, а наibarзе до полковника ніжинского, даби повелено мні моїми грунтами владіт, сінокосними пущею и двором, за якое мні показанное вшей панской ясневелможности милосердие долженствую до конца жития моего Гспда Бга благати.

Вшей панской ясневелможности, моего всемилостивішаго добродія нижайший раб и подножок Яков Толмаченко, жител батуринский».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 2832. Арк. 2. Тогочасна копія).

№ 49

1728, листопада 1 (жовтня 21). – Лист гетьмана Данила Апостола до ніжинського полковника Івана Хрущова.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику ніжинский.

Яков Толмаченко, жител батуринский, супліковал до нас прекладаючи, что жил отц его при гетману изміннику Мазепі за толмача, а як город Батурин винято, переселился был на жителство на тот бок Дніпра в Чигирин и оттол знову перейшовши в полк Миргородский, до Сорочинец пришол и там помер, а в Батурині грунтами его позосталими сіножатми, пущею и двором жители батуринские якобы завладіли и оними доселі користуются напрасно. Теды при включеню zde копіі той супліки скаржаючого предлагаем в. мсти, абыс в. м. обстоятелно веліл розискат иміюются ли запевне в городі Батурині якие грунта его власние отцевские и кто ими и почему завладіл и если то покажется в правду, что в челобиті том написано, оние ему во владіние отдат. А тим, которые тими грунтами напрасно завладіли, от них отказат и что по сему учинено будет, міеш в. мст. к нам о том писменно обявити.

З Глухова октоврия 21 д. року 1728».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 2832. Арк. 2. Копія).

№ 50

1728 р. – Скарга макошинських війта і отамана до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пане гетмане, наш всемилостивіший пне и великий добродію.

Прошедшаго 1727 году, первой неділі Великого Поста, преосвященный епископ черніговский Иродион Жураковский по умертвіи священника нашего макошинского Василия Козловского вишепенанном же 727 году, церков нашу макошинскую запечатал, а нас опреділил в прыход там будучому монастира дівичого священнику Иоану Петрову и любо многократне били челом его преосвященству, прося о священники и о распечатуванне церкви Бжой, но он не токмо сего зділат не похотіл, а домагаяс излишнего зверх прежнего на персону священническую от нас опреділения, но и нас с поруганием от себе изгонил, а оной священник, монастира дівичого, в которого мы нні в приході найдумемся, вимагает на нас запшних (?) взятков и немалую нам ділает як в духовенстві, так и в протчем, противности, з чего нам немалая чинится обіда. Чего ради всі як козаки и посполство села Макошина, упадши до стопи ног ясневелможности вашей, слезне просим, даби повелінием ясневелможности вашей, преосвященный епископ черніговский, по прежнему церков нашу запечатанную распечатал и к ней, не вимагая излишнего опреділения, постановил священника, даби имія посеред села церковь бжественную, впред в сторонном приході не били.

Ясневелможности вашей нашего всемилостивішого добродія нижайшие раби Атаман макошинский Леонтий Кондратенко Росика (?) з товариством.

Войт макошинский Михайло Уласенко Чекан с посполством»

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 269. Арк. 20. Оригінал, завірений підписом).

№ 51

1728, листопада 9 (жовтня 29). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до чернігівського єпископа Іродіона Журавовського.

«Ясне в Бгу преосвещенний мсці отче епсп черніговский и Новгородка Сіверского нам в Дсі Свтом отче и зичливий пртелю.

Канцелярист войсковий Костантин Лисеневич чрез супліку свою нам доносил з крайним жалем, что вше преосвещенство июля 10 сего году, приехавшего его в Чернігов за ділом, посеред самого города Чернігова, напротив шопи посланним своїм приказал зловит, якие посланние напавши на его, Лисеневича разбоем з киями, з коня зтягли оного и оборвавши шаблю, з безчестием уволокли в катедру, которого не допустивши вше преосвещенство перед себе, приказал отдат его под арест, где он сидел три недели з лишком, а потом он, Лисеневич, видя нестерпимое свое утіснение, принужден тайно зпод аресту уйти. Забранние же у его ж тогда ж вещи, а именно: конь верховий темно-гнідий, кулбака гафтованая червоная, пистолети ліпшие (?), да другий конь гнідо-строкатий з німецьким сідлом и з пістолетами и з мунштуком, шабля турецкая под срібром, другая шабля полская з срібними пасками, кунтуш каралевий тонкий, кафтан цидренетовий жовтий, шапка блакитная баранковая, удержани там и до нні ему, Лисеневичу, не отдани. В якой своей обиді и разореніи просил он, Лисеневич, у нас оборони и защищения. Прето мы, удивляючися не помалу для чего таковое озлобление суплікуючому от вшего преосвещенства показано над слушност, паче же над звание сана вашего, которому поручен толко в наказание по ползующихся в погрішеннях духовних меч духовний же, иже ест глагол Бжий и дхом кротости исправления, а не гражданским управлением и жестокостию обхождения, разсуждаем, что весьма не надлежало б вашему преосвещенству з ним, Лисеневичем, яко неподлеглим к наказанию на тілі и на імїні суду духовному так поступат, ибо если он в чом против вшого преосвещенства и погрішил, то подобало о показанию над ним сатисфакції до нас писат, вшему преосвещенству и самим собою арестоват и ограблят его всячески непристойно и того ради, извол ваше преосвещенство вишупомянутие его, Лисеневича, грабительским способом захопленние у него вещи всі от мала до велика приказат поворочати, дабы боліе о том до нас жалоби од оного не было. Ибо мы сего (если вше преосвещенство возвращением всего заграбленного не прекратиш) оставити все не можем, а что за претенсию к нему, Лисеневичу вше преосвещенство изволиш імїти до нас, рачиш обстоятельно виписат, а мы надлежащую з оного управу, что к слушности стягатиметя учинит раскажем тое, декляруем и затим вшим свтительским молитвам вручаючи себе навсегда остаемся вашего преосвещенства всего добра зичливий его императорского влчства Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра

З Глухова октовр 29 1728 року».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 269. Арк. 59. Оригінал).

№ 52

20-і рр. XVIII ст. – Скарга козаків і міщан Батурицької сотні до ніжинського полковника Толстого (?).

«Велможний мсці пне полковнику ніжинский, сиротам отче и великомлстивий нш добродію.

Любо о инших справах с паном сотником нашим пред велможностью вашею то чачихся не знаем, а о атамановой и Чирвинского всі мы извїстни, же дарма оние пна сотника турбуют, яко то атаман на дом пна сотников пяний набігаючи, конфудовал его и почавши з ним контровати, болше полгоду в дому сотнищом не бував и ні о жадних порядках міських, як надлежит ему, не соглашався и, атаманом називаючися, не отпралял их и овшем за яким интересом градским, которий стягається до атамана, пошле к нему пн сотник, он за тое сотника лаєт, а на бідних, будто значнійших, що завше с паном сотником своїм готови на службу, тож пяний атаман не тилко лайкою безчестив и боем многих безпорядочне як би хлопцюв своїх чи на місті, чи в корчмі, где ему понравится, переконав, а уховай Бже, як оний еще над паном сотником по смїєтся албо атаманом у нас будет, то хиба прийдется нам, бідним, в другие сотні, все

покидавши, з Батурина утікати, якож уже и похваляється о том на нас Чирвинский. Прето з одной сей причини не раз ругал пна сотника и поблице (*має бути: «публіце»*. – **Ю.М., І.Т.**) хвалився забити его за тое, що знаючи пн. сотник по нестатку Чирвинского, яко и всі ми знаемо, възбраняв становитися ему в Батурині на почті того ради, що не дослужит еї, що так и сталося: гроши належние побравши, за тое пив да гуляв, а коням доволного корму, сіна и овса не дават, тилко як он, где бувало загуляється, то жена его за копійку сіна для коней купит да січи упареную по три и чтири дні почтовим коням держав. К тому еще и челяд хлопщюв на почті імів, що ні дома, ні в дорозі не доглядят, от чого, кгда стали коні его знемагати, много разне других почтаров через чергу за его брали. А потим, як он сам едного коня убив, а двох, хлопец его дорогою женучи, зморив и грошей почтовых не стало втік с тоей почтовой службі и тепера пна сотника безвинне он един, не послуживши почты, турбует за утрати. А прочие почтарі статечне обиходячися и належите коней своїх пилнуючи, цілорочне вислужили и на другий год понаймалися, зачим раболіпно всі обще батуринские и тоей сотні сілские жителі просим велможности вашой о милост на пна сотника нашего, которий во всяких гостинних переездах взглядом убогого нашего містечка всякого значнійшого завше в своем дому своїм власним коштом приймаєт, чинячи фолгку всім нам. Тут же всепокорственно и о учинение себі просим атамана нашего батуринского якого жителя, которий господарско живучи знатимет, як з нами обиходитися, не так як сей Прийма не могучи себі у Батурині певного жилища по запорожский да по ко[...]нікский, тилко бит да лаят всіх готов, а помощи з него містови німало не маеш; хто тилко наїдет, то он з ратуши зараз до дому сховається, на сотника да на войта всю тяжест зложивши. В чом таковой млсти добродійской безперестанне со слезами просячи, под ноги панские навсегда повергаємся.

Велможности вашей, нашему всемилостивійшему пну и великому добродію найнижшиє подножки

Павел Козловский, сотник наказний зо всім товариством.

Иван Гордіенко, Иван Занко, хоружий

Грицко Русак, асаула Данило Харевский

Васил Столпец Петро Мотуз

Ничипор Солонина Хведор Жук Васил Лемишка

Леско Шох Лаврін Яценко

Филип Мелашенко Кондрат Рувний

Филип Куріленко Иван Губар

Иван Куріленко Андрій Скакун

Васил Соловей Грицко Огурок

Петро Степаненко Яцко Степаненко

Хведор Кривошея, атаман митченский з товариством

Трохим Биляк Илля Переченко Илля Тимченко

Грицко Микитченко Игнат Чортенко

Васил Косенко, атаман краснянский, з товариством

Левок Кудра Васил Прийма Грицко Редченко

Савка Ложечка, атаман Атюши, з товариством Яцко Жежун

Гордій Шкода Петро Криводід, атаман ксензювский, з товариством

Леско Зражевский, атаман меленский, зо всім товариством

Грицко Паращенко, атаман тростянский, з товариством

Улас Вервеченко, атаман палчиковский, з товариством

Иван Стефанович, войт батуринский, зо всім посполством

Семен Герасименко, цехмистр шевский, со всею братиею

Тарас Кривий, цехмистр кравецкий, со всею братиею

Тронко Стокуз, цехмистр різницкий, с товариством

Кирик Острозкий, цехмистр ткацкий, зо всею братиею

Петро Ходущенко, цехмистр калачницкий, з братиею».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51286. Оригінал (?)).

№ 53

1729, жовтня 29 (18). – Скарга військового канцеляриста Костянтина Лисеневича гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний мсці пане гетмане, единонадеждний мой и височайший добродію. З крайним жалем моім ясневелможности вшой обиду свою предлагаю, что еще прошедшего 1728 году июля 10 д. преосвщенний черніговский гспдн Иродион Жураковский, приехавшого мене в Чернігов за ділом, посеред самого города Чернігова напротив шопи посланним своїм приказал (...) * зловит. Якие посланние, напавши на мене разбоем з киями болше 50 члвк, з коня стягли нуждею и оборвавши у мене шаблю, з безчестием волокли в катедру без всякой выни и его преосвщенство, не допустивши мене пред себе, приказал отдат под арест, где седіл я 3 неделі з лишком, а потом, видя я нестерпимое свое утиснене, принужден бил тайно зпод аресту уехат. Забранние же гвалтом у мене тогда вещи, реестром здес показанние, удержани там и понні мні не отдани, хочай многократне чрез людей знатних и писма свої того требовал возвращениа. Чого для при доземном моем уклоні под защищение ясневелможности вшой прибігаючи, всенижайше прошу повеліть о возвращеніи моіх пожитков до преосвщенного черніговского видат всеповажний свой реиментарский лист. Да и впред бы мні жадних обид и озлоблений не чинил, под юрисдикцию вшой ясневелможности обрїтающемуся, а которие з пожитков моіх потеряни вещи з коней за ежедневною поездкою и в роздачи сукман, от чего стало мні быт напрасное разорение, милостивно наградит определит, падши до землі, со плачем упрошаю

Ясневелможности вшой всенижайший слуга Константин Лисеневич, канцелярист войсковий».

Запис на звороті: «1729 октоврия 18 дня сию супліку канцеляристи войскового Константия Лисеневича поданную на преосвщенного черніговского Иродиона Жураковского о забратю его многих вещей, на что и реестр при сей супліці явствует, приказал ясневелможний отослат в суд войсковий енералний, даби в оном енералном суді по оной учинено было надлежащее рассмотрение и рїшение по указу и по правам малороссийским.

По приказу ясневелможного подписался за енералного писара правящий Михайло Турковский».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 269. Арк. 61. Оригінал).

№ 54

1729, листопада 11 (1). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорскаго влчства Войска Запорожского обоіх сторон Днєпра гетман Даниіл Апстол.

Пну полковникові ніжинскому з старшиною тамошнею полковою, сотникові ивангородскому, а особливе сотні той селянам мартиновским и кому колвек відати надлежит, ознаймем сим ншим універсалом, иж по зліценю ншом сужено было діло между бунчуковым товаришем пном Андреем Лизогубом и между селянами мартиновскими заводное за часть степу лежачого по урочищам, а именно: почавши от дорожки перехрестной з Білих Веж на Иваницю и до шляху Ичанского и могилі Терешисі идучой, а шляхом Иченским поступивши й поворотяс на дорожку з того шляху Ичанского на Білие Вежи й до той же перехрестной дорожки. Но понеже по судовом рассмотрению подлуг чиненого в том степу розиску узнано, по силі правних артикулов, что оний степ по свидителству многих людей надлежит до владіния помянутого пна Лизогуба. Того ради и мы, стосуючись до судового рассмотрения и узнания тую степную землю яко по означеним урочищам, чрез сей нш універсал ему, пну Андрею Лизогубу, в спокойное владіние утверждаем так абы нихто, а барзі селяне мартиновские, в заживаню оног жадного вступу и препятствия ему, пну Лизогубу, чинити не важилис міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові ноеврия 1 д. року 1729».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55089. – Оригінал, власноручно підписаний Кандибама. Пізніший нерозбірливий запис збоку: «Партикулярний судов. чрез пп. бунчук. товарищем Якова Полуботка дана Мокриевича Афанасия Дорошевича и сотника полк[ового] гад[яцкого] (?) пна Василя Белецкого») Корній Беленченко 1691-96 (з перервами), під 1729 -нема.

№ 55

1729, листопада 22 (11). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Копія.

Его імператорського величества Войска Запорозького обоїх сторін Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковникові прилуцькому, п. п. старшині полкової тамошней, а особливе бунчуковому и знатному войсковому товариству и кому колвек відати належит, сим нашим універсалом обявляем, иж учинилося нам извѣстно, что бунчуковие и значковие товарищи и рядовие козаки, будучи по указу его імператорского величества в Сулацком низовом поході, для крайней нужди в препитаніи и одіянніи занимали по певному числу денег з написанием рукоданных своїх обліках половинного проценту, инние же чрез поручников крайній ради своей нужди отдават кредитором своїм обовязалися, на которых тепер по прибитіи з походу тие кредиторі правят заемних тих денег и процентов вдвое и болше, що з немалою обидою и разорением оним дебіторам чинится. Чого ради просили в том нашего гетманского разсмотрения и по милования. Мы прето, гетман, по силі даной нам височайшой его імператорского величества жалованной грамоти иміючи власт всякие воїнские и гражданские в Малой Россіи устрөөват порядки и даби в народ малороссийском от них пред другими не иміло быть обиди и отягощения, яко в протчие полки рейменту нашего отправилисмо наши універсали, так и в полк Прилуцкий, сей наш ординуючи універсал накріпко предлагаем, аби в оном полку если кто явит и бунчукових и значкових войскових товарищей и рядових козаков, которые на службі его імператорского величества в вишше наміненом поході были, где немалое межаючи (?) время занимали крайнея своя ради нужди на кредит денег з написанием в обліках чили чрез поручников обовязанемся в отдачи тих денег з двоїним процентом. Од тих би кредиторі як бунчуковие значковие и рядовие козаки всяк брали толко самую исту, (?) жадного не витягая по совісти христіанской проценту и излишества и кто би з кредиторов о такие непотребные проценти в кого з дебіторов домагался, оним весма отказовали бы, з процентов витягат не допускали, а если в том от кого впредь до нас зайдет (?) но оногo проценту жалоба, то таковому безсовісному, на кого будет занесена жалоба, не тилко од нас будет зганено, но и знатне штрафован будет декляруем.

Дан в Глухові ноеврия 11 року 1729.

Звишменованій гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 5054. Тогочасна копія).

№ 56

1729, грудня 30 (19). – Конотоп(?). – Лист Андрія Кандиби до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане а мні велце премлствівійший добродію.

Зачавши я служить от первого перекопского походу его імператорскому величеству, не щадя здоровья своего, аж до сих час не получилием жадной млсти от бивших антecessоров и много чекалем таких щасливостей, поки Бг удостоїт вашу пнскую ясневелможност на сем рейментарстві. Тепер с тім отважаюся просить велможность вашу міючи собі от давних час добродія и патрона, просячи милосердия такового як к инним являєте опредліит міні такое селце, яко инній их мст міют доволствие, бо любо и не рад би вашу пнскую ясневелможност турбовати, тилко отнюд не мію жадной маетности для подпори дому моего. За що я должен до смерти живота своего за вашу рейментарскую млсть Бга благати и вірно служити.

Вашой пнской ясневелможности моего премлствівійшого добродія нижайший слуга Андрей Кандиба».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55181. Оригінал, особисто підписаний Андрієм Кандибою. Записи на звороті іншою рукою: «Суплікует до ясновелможности вашей судия войсковой енералний пн. Андрей Кандиба з прошением за многие служби его яко гось селця на подпору дому своего» та «Под. декабра 15 д. року 1729»).

№ 57

Не пізніше 1730, липня 6 (червня 25). – Скарга Тетяни, мешканки Конотопа, до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсцівый пне гетмане, наш премилостивійший пне патроне и великий добродію.

Доносит жителка конотопская, Татияна Семенова жона, удовствующая на конотопского ж сотника Иосифа Костянецкого, в том, что тамошний же конотопский жител Семен Савущенко в малих еще літех будучи и учачис в школах в Полци, а покойный муж мой Семен в отца его, Савущенкоого, шафарем будучи, посилан был в Полцу з волами Савусковими для продажи оних. Которие воли як продал муж мой в Полци за ніякуюсь его, Семена Савущенка, проступку всі денги сам он, Савущенко, в моего мужа отобравши, потратил. Также и в другой раз покойный муж посилан был з волами конотопского ж сотника волов (...)» для продажи оных и в то время там же, в Полци, позичил в мужа моего денег он, Савущенко, чирвоних пять, чирвоних ценою золотих по дванадцят и на тое облик его, Савущенко, саморучнойоной мужу мой (!) дан был. Которий облик сего 1730 году невідомо почему в мене пн. полковник наказный Романовский из писарем судейним по прозбі и совіту его, Савущенка, отобралы. А послі того еще мене он же, пн. полковник Романовский из писарем судейным чрез его, ж Савущенка, осадили в Ніжині в остроговую турму, где и седіла неділ три и утратила, позичаючи собі на харч денег золотих восім. А он, Савущенко, из отцем своїм з Ніжина, не учинивши зо мною жадного в ділі окончения, беззвістно в дом свой отехал. Да он же, Семен Савущенко, там же, в Полці, в покойного мужа моего другим разом позичал денег талярей восем, на которие послі уже того он же, Савущенко, саморучно до отца своего пишучи покойному моему мужу писание дал. На которие денги многократне была я чолом, бідная удова, пну сотнику конотопскому Иосифу Костянецкому, однак ні жадной от него на тие денги справедливости на его, Савущенка, не получила, але еще за управкою мні з оним же Савущенком з довг мой, як ведлуг имяного реестру моего, сколько я утратила своїх денег, позиваючис до пна сотника конотопского на его, Савущенка. В чом он, пн. сотник, не учинивши мні жадной справедливости и долгу моего на Савущенку не дал доправити ведлуг ніякого между ними помировка и злагоди, а мні, вдові бідной, не без плачу и не без затруднения и утрати діється и в том прошу як отца и милостивого добродія моего, милости.

Мизерная челобытствующая удова Татияна, Семенова жена, покорне прошу».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51305. Оригінал (?). Запис зверху документа: «Под[ано] юня 25 д. 1730 году»).

№ 58

1730, березня 12 (1). – Скарга жителя Конотопа Леська Давидова до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, блгонадежнійший наш добродію.

Прежде сего жил я, всенижайший, в полку Прилуцком в сотні Сребрянской в селі Юрковці, а прошлого 1729 году пришов з женою своею на житие в Конотоп и подчас ярмарку Вознесенского в Конотопі в том же году Артем, січовий козак, приехал в Конотоп и признався до мене, потому что я в его, уже тому діється пятый год, як купил воз соли. И узял я оного Артема по той знаемости в свою госпуду. За которим Артемом Иван Нелюб, тож січовий козак, приехавши на ярмарок, почал у оного Артема должного своего правит, в якого то Артема он, Иван Нелюб, взявши коня, и отехал с Конотопу. А по отезді его, Нелюба, оставшись означенный Артем піш, упросил мене, чтоб я ему чрез нікоторое время в дому моему пробут. Чего я оному и не боронил, а когда он в дому моему проживал, обявил мні сорок талярей денег, за которие купили три куфи горілки, а на осталние денги купил он, Артем, собі коня и тие всі гроши розийшлися в его, потому уже он на свої нужние потреби позичал у мене сім коп денег, в другой же час рубля. Довідавшись же виш означенный Нелюб, что в показаного Артема денги ест, знову явился в Конотопі из Иваном коропцем, фактором сотницким, и за прибутом зараз пошли на всю ноч в коршму пит, взявши з собою и оного Артема и,

ходячи совокупно, он, коропец, потерял денги свої сто золотих по его сказках и за тую причину означенний Нелюб, давши оному Ивану коропцю писмо, даби себи в Коропі взяв 4 кадки горілки и в том он, коропец, розийшовшись полюбовне, отехал до Коропа. А приехавши в Короп, ознайомив свою причину в пропажи сотнику короповскому, а он, сотник, прислал свого міщанина до сотника конотопского для исправки и сотник конотопский не знат чого ради, зискавши мене, всенижайшего, к себи з женою моею стал допрошувати, а бил мене и жену мою без пощадіния и посадил в туремное вязеня, в котором содержал шест недел и всю мою худобу позабирал безвинне, понеже я о той их пропажи весма не свідом, ибо з ними и в компанії нігде не був. А о забраной напрасне худоби моеї при сем прошенїи реестр имію, як он, п. сотник, со всім домом моїм мене разорил, о чем бил я челом на его, п. сотника, в полковую ніжинскую канцелярию. Любо ж и получилием о поверненю всеїей моеї худоби и о награжденїи убитков моїх полкового правления указ, еднак оный п. сотник, презрїв и не послушавши, и донні всю мою худобу в себе держит напрасне. Слезно теди ясневелможности вшей прощу мні з оного о тую справедливост учинит, за которое млстивое на мене призрение долженствую поки дха в тілі моем за ясневелможност вшу Гсда млти.

Ясневелможности вшей, блгопризрителного нашего добродїя нижайший подножок Леско Давидов, жител конотопский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51306. Тогочасна копія).

№ 59

1730, травень (?). – Скарга жителя Конотопа Леська Давидова до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, всемлстивїйший мой добродїю.

Сего 1730 году в апрілі мсци подал я, всенижайший, ясневелможности вшей сущплїку на пна сотника конотопского о забратю ним напрасном худоби моеї, як в той чолобитной моеї показано и потому получилием ясневелможности вшей млстивїй указ даби он, п. сотник, всю худобу мою, напрасне взятую, поотдавал мні да и утрату мою за 4 мсци, правне роненную, нагородил би. И он, пн. сотник, споткавши мене на дорозі под селом Дунайцем и отобравши тот указ, бил мене нещадним боем при людех, которіе зо мною ишли: Данилу Гирману, жителю села Голюнки, Ивану Шуту, жителю села Медведовки, Павлу Артюшенку, жителю села Дептовки, при том бивших и при инших людех, которіе ежели б не случилис зо мною в пути, прибил би мене в смерть. Слезне теди ясневелможности вшей прощу мні з него стую справедливост учинит, за якое ясневелможности вшей млсердие долженствую Гсда млти.

Ясневелможности вшей, всемлстивїйшого добродїя послїдний раб, конотопский обивател, Леско Давидов».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51307. Тогочасна копія).

№ 60

1730, червня 26 (15). – Глухів (?). – Скарга Домникїї Яківни Лизогуб, дружини Андрїя Кандиби, до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, млстивїйший мой патроне и великий добродїю.

Имію я футор куплений под городом Конотопом на Загребелі и при оном двори так же покупление, в которих мешкают підсусїдки, якіе здавна жадних повинностей ратушних не отправляли, понеже міских грунтов под собою не иміют. Тепер еднак на оних подсусїдков, яко и на прочїїх тамошних обивателей, всякіе трудности налагаются. Того ради вашой пнскої ясневелможности дерзаю наинижайше просить млсердия и рейментарского універсалу, чтоб тие подсусїдки, мешкаючії в дворах наших, волними били по прежнему от тяглостей міских.

Козаки курінні, которїї от многих літ при покойному мужу моему зоставали и всякіе походи войсковіе при оном отправляли, так и при дітях моїх даби як о указ вашой пнскої ясневелможности повелит, служили, а сотник би к оним козакам не

касался, наипокорніе прекладаю. Тож будучи покойний муж мой на службі в низовом поході так пном бунчуковим, як значковим, в розних полках мешкаючим, по их прошению роздал денег без просенту и оние дебітори за прибитям своїм в доми по чтирех неділях(?) міли сами до покойного мужа моего визиченніи денги привозит, а тепер многоубиточимъся, посилаючи квіт, еднак долгу своего не уплачуют, на що вашой пнскої ясневелможности найпокірніше прошу повеліть им, кредитором, повагою своєю о універсалу таковие денги визиченние у покойного мужа моего мине отдават без умедления.

Ясневелможности вашей, моего млостивіишого патрона и великонадежного добродія всенижайшая раба Домникія Яковлевна Лизогубовна Андреева Кандиба з дітми своїми».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55182. – Оригінал, особисто підписаний братами Кандибами. Запис перед текстом документа іншою рукою: «Под[ано] юня 15 року 1730»).

№ 61

1732, лютого 10 (січня 28). – Київ. – Грамота київського митрополита Рафаїла Заборовського.

«Рафаїл Заборовский, Бжыею млстю православный архиепкп киевский, галицкий и Маляя Россіи.

Вам всечстним отцам протопопам, а имяно козелецкому, ніжинскому, борзненскому, вороніжскому, конотопскому, глуховскому Бжие блгословение и нше архиерейское препославше, предлагаем: в прошлом 1714 году юня 3 дня по имяному блженія и вічно достойня памяти его императорского величества Петра Великаго в указу веліно с вінчалных памятей, а имено с первобрачных по осми алтин, полторабрачных по дванадцяти алтин, с двобрачных по полтині, с троебрачных по двадцяти алтин да сверх того во всіх містах, кромі Москви, за писмо и на отвоз брат по алтину с венчалних памяти со всіх равно. Тое ж подтверждено и указом ея императорского величества самодержицы всероссийския 1730 года юня 10 дня во всей Россіи опубликованным. А нам как извѣстно, учинено, что во всей епархії нашої Киевской за одну віненую памят протопопы, намісньки и кому поручено, в казну архиерейскую по гривні а по чотири алтини собирают, половыну против показаной дачи во всем по указу его ж императорского величества вічнодостойня памяти Петра Перваго и свтїишаго правителствующаго синода 723 года ноеврия 30 отпущеному ж в катедре Киевскую, 724 года февраля 22 дня присланому. А то для того, что там половына на гошпитальные лазарети собираются в ншей епархії Киевской того, як слышим, не взимают на лазарети, но ис такого малого взятку нікоторые лакомии, паче же рещи безстудные сребролюбцы, себї утаевают и не обявляют имено коликое число било браков. Другие же хочай и не утаевают браков, однак за одну памят по два, по три и по чотири рубля насилно витягани, оние взимают и таким не правим похищением безділно користуются, от чего бідним людям нищым незносная тяжесть бывает. А в казну архиерейскую одно в себї (?) по гривні или по чтири алтины отдают и дячки окаяный поти на крилос не пойдут піти надлежащего брака. Иереї похитивши, добре глаголют: «Блгословен Бг нш», а дячки ниже думают сказоваты: «Аминь» покамест в убогого мужичка с хустки не видурит таляра. О сем давно било надлежало указами ншими публиковать, но многие трудости от безділних (?) (не о всіх глаголю) щеников чолобитными наносятся безділства то они на других, то другие мирские на них в шкаредних и бгопротивних нестроениях подають доношения, затим времени продолжены зділалося. Того ради вас всіх при блгословеніи Бжиим пастырско увїщаем вірно за віненіе памяти собирает денги надлежащие в казну ншу мнстырскую архиерейскую, ничего себї не утаевати (?) и лишнего себї у людей бідных не видирая. Доброхотни же дателі по своей блгосклонной волі что нибут дать, взимат не запрїщается, всячески укорененное здирство испраздниты и похищение отринут (?) похищая босуждая (?) своя погубляют, даби немалого нам здирства не било от вас слышно. Доволствоватся власними оброками

своїми, а не драпіжством багатитися, хочащи и багатитися в многие напасти впадают за такое здирство, между щениками и парохиянами диявольская вражда уростае. От которой вражды парохияне на своего отца дховного мерзкие сошивають клевети, а инии ж праведно, а другие ложно по самой завзятости оттудова щенному чину крайнее прибувает поношение и безчестие к нималои чести щеников парохияне не воздають, но паче такие доносят діла, по которим щенства лишаются. Аще би вся творим по заповідем Бжиим не преуспівали на горшая но сугубо на добрая происходили би діла и повторе завіщаем от здірства убігати. Аще бо по сему ншему наставлению будет впредь не исправленные, то власти чинов своїх лишатся и штрафованы будут. Да не приключится тое вам и здиратства ухранитися за оное бо також к щеныц (?) иерейства чужди и непоблажно наказаніи будут. О сем увіщав, Бжые блгословение и нше архиерейское, яко на синов блгволения и послушания, а не яко похитителях, всегда мир, здравие, долгоденствие и вся блгая да будут, пастырско желаем. А о полученій и о дійствии добром сего ншего пастырского указа к нам в катедру репортovat по обикновению пастырско декляруем.

Дан 1732 года генваря 28 дня з катедри ншой Киевской.

Вишъше именованій Рафаил архиепскп».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 56323. – Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 62

1750, після листопада 20 (9). – Указ ГВК генеральному військовому суду.

«Указ ея императорского величества самодержицы всероссийской з войсковою генеральной канцеляриі в суд войсковою генеральной.

На посланий пред сим войск[овой] суд генеральной и войсковою генеральной канцеляриі указ, з сообщением челобитя поданного от бунчукового товариша Петра Лощинского да войскового товариша Андрея Мазаракія о неотдачи (...) * век их Лашинского и Мазаракія, бунчуковым товаришем Данилом Кандибою им надлежащих по наслідству добр для разсмотрения и ршения; сего ноября 9 д. с оного суда доношеним требованно присилки в оний суд генеральной діла имівшогось в суді третейском, судними річми произведенного и ршенного на основаніи малороссийских прав в прошлом 736 году, а по справки в генеральной войсковою архиві, каково произведение діла оного сискалось. Тое все по указу ея императорского величества в генеральной войсковою канцеляриі присутствующие по повелінию ясневелможного гспдна гспдна всея Малия Росіи обоіх сторон Днепра Войск Запорожских гетмана, ея императорского величества действительного камергера императорской академіи наук президента, лейб-гвардіи подполковника и разних ординов кавалера сиятелнійшаго графа Кирила Григориева Разумовского генеральная старшина определіли в оний суд генеральной к надлежащему определению отослать при сем ея императорского величества указы по описі (которое и посылается) генеральной войсковою канцеляриі. Болше же по тому делу было (?), каково произвождение за погорілостию многих в [17]48 году діл, акуратной учинить справки не можно и суду войсковому генеральному о том ведать.

1750 году ноября __ дня.

Михайло Скоропадский.

Григорий Галаган.

За генерального писара Стефан Петру(...) *

Канцелярист Александер Давидович.

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 55064. Тогочасна копія).

№ 63

1750, серпня 7 (липня 27). – Глухів. – Універсал гетьмана Кирила Розумовського.

«Граф Кирило Разумовский, гетман всея Малия Росіи обоіх сторон Дніпра и кавалер.

Гспдам генеральной старшині в нашей войсковою генеральной канцеляриі присутствующим.

В присланного от вас з нашей генеральной войсковою канцеляриі к нам доношения

учиненна вами по силі посланного от нас ордере для приему и содержания всіх надлежащих ко двору ншему городов и волостей учреждение, по которому определен к тому в бунчуковых товарищей Павел Ломиковский и подчинени ему войсковие и значковие товарищи, в том вашем доношеніи показанние нам извѣстно и тим мы доволни, а подчиненних к оному бунчуковому товарищу Ломиковскому бунчукового товарища Казановича да полку Стародубовского сотника бакланского Косача, яко то учинено сверх воли ншей, от того уволить, ибо мы войскових и значкових товарищей к тому за способно определити приказали с тих обстоятельств, что они ничем не обвязани, сотники же иміют свої команди, по которим к их рассмотрению судние діла и другие управлений надлежат; бунчуковому же товарищу Казаневичу подчиненним быть Ломиковскому, яко они сут равного класса, непристойно, а на то місто по силі прежнего ншого ордере из войскових и значкових товарищей опре ділितь. И хто в них в какие міста будут определени, о том нас немедленно репортовать приказуем. Сие приказавши, поручаем вас в сохранение Бжие.

В Санктпетербурге 1750 году юля 27 д.

Оригинал подписан тако:

Гетман».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 56349. Тогочасна копія. Запис внизу документа: «С подленим читал войсковий канцелярист Федор Столов»).

№ 64

1768, січня 21 (10). – Лист Григорія Михаловського до Григорія Григоровича.

«Милостивий гсдр Грыгорий Григорьевич

В силі его сиятельства высокопревосходительного гдна генерал фельдмаршала, сенатора и кавалера, графа Кирилла Грыгориевича Разумовского, на письменное вашего высокородия прошение, повелінья, от главной его ж сиятельства экономіи с сообщением с оного повеліния точной копії, предложено мні, съехать в Батурын и с тамошным управителем учиня виправку, что недвижимаго имінья наслідного по жени вашему высокородию в селі Митченках сенатскими отдачиками, к волости Батуринской отобрано и то недвижимое иміние по описі отдать вашему высокородию за роспискою с точным в оной пояснением, как и в повелінии его сиятельства предписано, что тое иміние отдается пока правительствующаго сената на определение бывших сенатских отдачников резолюция послідствует и первіе мні о вишеписанном отозватца к вашему высокородию и что на то ваше высокородие соизволіте написать, самим ваше высокородие при приеми оного имініния быть изволите, или повіренного пришліте и на какое время, тогда мні ехать к (...) * отдачи в Батурын, когда ж де паче чаяния ваше высокородие к приему оного имінія сами быть зачем либо откажетесь, в таком случае отдат и повіренному, но не инаково как толко чтоб на той (...) * по которой отдача будет, сами ваше высокородие .... писались, с точным объяснением, что оное иміние отдается вашему высокородию, до того времени как (?) правительствующаго сената на определение о (...) * ділі бывших сенатских отдачников резолюция слідует. Во исполненые чего, сым к вашему высокородию адресуюсь о вишепрописанном увідомляю и к которому именно числу в Батурын (...) * ему прописанного наслідного по жени вашего высокородия недвижимаго имінья, самым (?) высокородие прибуьт, или кого повіренного от себя прыслать соизволіте, о том, так же и соизвол[ите] ваше высокородие сами на описі той покол (...) * будет вашему высокородию отдача, росписатся, с (...) * ним пояснением как в повелінии его сиятельства предписано, что тое имінье вашему высокородию отдано и принято до того временны пока на определение бывших сенатских отдачиков правительствующаго сената резолюция послыдует, покорнійше прошу чрез подателя сего мене увідомленным не оставить.

Вашего высокородия милостивого гсдра

всепокорнійший слуга Григорий Михаловский

1768 году генваря 10 д.»

(НБУВ. ІР. Ф. І. – Оригінал, власноруч підписаний автором).

1799, лютого 18 (7). – Київ. – Справа викладача Києво-Могилянської академії ієромонаха Іриней Фальковського.

«Дело по сообщению киевской духовной дикастерии о произведении киевской академии учителя соборного иєромонаха Іриней во архимандрита Чернігівської єпархії во второкласний Гамалиєвський монастирь

1799 года февраля 7 дня внутри лавры.

Из киевской духовной дикастерии Киевопечерския лавры в духовный собор.

В исполнение указа святейшаго правительствующаго синода его великопреосвященства синодальным иєр(...)* митрополитом киевским и галицким киевопечерския лавры священноархимандритом и ордена святого апостола Андрея Первозванного кавалером полученного, которым в великокиевской академии богословия учитель соборного иєромонаха Іриней произведен во архимандрита Чернігівської єпархії во второкласний Гамалеєвський монастир. Оной учитель сего февраля 6 дня его высокопреосвященством в сан архимандрита произведен и вследствие оногo святейшаго синода указа оставлен по-прежнему в академии учителем, о чем в святейший синод отрепортовано и для ведома в духовной Киевопечерской лавры собор, послыку он, Іриней, в лавре щитался соборным иєромонахом, сообщается сим и в киевскую академическую правление послать указ, в Чернігівську дикастерію сообщено(?)

1799 года февраля 7 дня.

Киевopодольской Набережно Николаевской церкви (...)* Матфей (...)*.

Секретарь Павел Казаков (?).

Коллежский регистратор Павел Еродиев

Из киевской духовной дикастерии Киево-Печерской лавры в духовный собор».

(ЦДІАК. Ф. 128. Оп.1. № 184. Оригінал).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatyetska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraina, 01001).

Тарасенко Інна Юрїївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Inna Tarasenko, Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatyetska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraina, 01001)

Дата подання: 15 січня 2019 р.

●

**ПІДГОТОВЧИЙ ДОКУМЕНТ
ДО ЛИСТА-УГОДИ МІЖ
ФІЛОНОМ КМІТОЮ ЧОРНОБИЛЬСЬКИМ
ТА БРАТІЄЮ МОНАСТІРЯ СВЯТОГО
МИКОЛИ ПУСТИНСЬКОГО (1584)**

Продовжуючи досліджувати особу сенатора Філона Кміти Чорнобильського та його діяльність як очільника Віленського братства¹, ми натрапили на ще один документ, що описує його спори в Київській землі. Лист цей зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї².

У 1585 році Філон Кміта Чорнобильський уклав підсумкову угоду з братією монастиря святого Миколи Пустинського. Її ми публікували у виданні студії з історії Великого князівства Литовського «Ukraina Lithuania»³. А цей же документ, що зберігається в Чернігові, розкриває механізм того, як ця угода готувалася, яке було представництво сторін та як вдалося прийти до порозуміння. Оскільки письмових згадок про життя Філона Кміти не так багато, документ представляє неабияку цінність.

При публікації тексту враховано рекомендації сучасної едиційної археографії, використовувався критично-дипломатичний метод згідно з «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції»⁴. Було збережено основні елементи графіки літер та орфографії тексту джерела, але для кращого розуміння до тексту були внесені елементи сучасної орфографії й пунктуації.

ТЕКСТ ДОКУМЕНТА

Мы полюбовные едначи зобусторон вбраные ѿ его млсти | пїна Филона Кмиты Чорнобылского воеводы смоленского | старосты вршанского а ѿ ѿца игумена манастиря | светого Николы Пустынского в Киеве ѿца Макария | и ѿ всее братии того манастиря Пустынского а мено | вите которые на тот час при ѿцу игумену были | то ест Михайло иконом Сидор дьякон полатник Ивна | Золотый Иван Федорович ГѸникей Каневец Гарасимъ Черно | былецъ Максимъ Яковлевич. Я Мелентей Хребтович вла | дька и епископъ Володимерский Берестейский и архи | мандрить печерский киевский а я Богдан Сапега кашталн | берестейский Богуфал Павша подсудок Дмитръ Елецъ писарь | врдники земьские киевские Миколай Макарович Ивашен | цовича Матыс Бережецкий врдникъ брагинский застано | вили есмо межи их млстами то ест межи его млстью пїомъ | ... [ ]* ... | его чернцовъ манастиря светого Николы Пустынского тым | вбычаем што которое право такъ зъ стороны его млсти пїна

1 *Березенко Богдан*. Очільники Віленського братства в реєстрі під час його заснування в 1584 році // *Православ'я в Україні*. Київ, 2016. С. 758-762.

2 Інвен. № Ал.864.

3 *Березенко Б., Лукін Д.* Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) // *Ukraina Lithuania*. – 2017. – Т. 4. – С. 220

4 *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Інститут української мови. – Ч. 1. – Київ, 1995. – 34 с.

* Щонайменше одного рядка бракує.

| воеводы яко манастира светого Николы ѿ немалого часу | за позвы точилося межи их млстами и тепер еще недокончилося | и на вбедве стороне доброволне перед нами полюбовными едначи | вѣдложивши на тот час вси позвы на сторону и права вшелакие | в што межи собою правне до того часу чинили то *ест* в кгрунты | села Шепелицкого и седа Демидович рокъ певный ку выеханью | принали в року пришломъ тисеча пятьсот всмьдесат пѣтом | мсца сентябра всмого дна водле старого календару на день роже | ства Пречыстое Богородицы руского свѣта таким вбычаем | иж его млсть пан воевода смоленский мает зъ своею стороны двохъ | приятел вывести : А втець игумен з братиею своею других двоих | приятел на кгрунт шепелицкий перве выехавши мают приятели | зобусторон вбранные згодишисе межи их млстами помено | вать и кому што належит при той стороне зоставит такъ теж | потомъ тымъ же вбычаемъ и в Демидовичах застановить | мают : А где бы вбедве стороне зозволившысе хотели для покою || своего вечного вѣденоу вдинъ другому з одного пустит тые ж пѣнове при | ятели которые выедуть мають то межи их млстами застановит | и тое теперешнее застановене их млсть судовне мощно утвердить | А где бы его млсть пан воевода смоленский самъ зъ своими приятelmi | на тот рокъ не стал албо зъ зуполною мощю на местце свое кого не высрал | албо теж и ставши тому постановеню досыть чинити не хотел | тогды повинен заплатити будеть заруки игумену и чернцом | четыриста коп грошей а тые приятели которых игумен | и братья его светого Николы манастира Пустынского вые | дуть мают слушных доводов выслушавши границу чернцом учи | нит и заведши подать чого вни вже вечными часы въ по | кою и вдержаню того будучи мают уживать так теж где бы | втець игумен Макарей и братья того манастира светого Николы | Пустынского на тот назначоный час зъ приятели своими не | выехали албо кого зъ зуполною мощю на тот рокъ на свое местце | не высрала албо и выехавши албо выславши в месце тым полю | бовне ... .. | [ ]** ... .. мл[с]ть пан воевода смоленский имъ вписал | вни сами подлегыши заруку четыриста копъ грошей плати | ти и выполнити повинни будут : А где бы по вномъ за | становеню тых приятел которых тамъ выедут будь пан | воевода будь теж втець игумен з братею своею не хочечи вного | застановеня полнити в чом колвекъ выступили тогды вдин | другому повинен будеть заплатити четыриста копъ грошей | а заплативши тую заруку пред се тое постановене приятелское | у каждого права вечными при мощи зуполной застати | мает : А до того часу и до померкованя приятелского которые | межи их млсти постановит мают маютсе их млсть вдин про | тиво другому заховавши до того часу справы вшелакие ку | праву належачие во впокою не чинечи нияких кривдъ зупокойне | се заховати такъ яко теперъ хто чого *ест* во вживаню *ест* и | вдин другому жадных позвов не мают давати под тою ж зарукою | четырмасты коп грошей и на то дали есмо сес наш листъ з на | шими печатми и с подписомъ рукъ наших : до которого за || становеня межи нас учиненого я Макарей игумен с чернцами | братею того манастира зазволивши и при их млсти печатех | и свою печать до сего листу его млсти пѣну воеводе смоленскому | даного приложили и которые з нас писати умели руки свои подписали а ѿ его млсти пѣна воеводы смоленского также | намъ подписомъ власное руки его млсти дан писан | у Киеве року божего нароженя тисеча пятьсот всмьдесат четвер | того мсца вктебра третего дна водле старого календару [МР].

[сім печаток]⁵

** Кінець одного рядка й початок другого втрачено.

5 Печатки Філа Кміти та Богдан Сапеги опубліковано: Ситий І. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI-XVIII століть / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. – К.: Темпора, 2017. – С. 262

Макарей игумен власная рука	Мелентей Хребтович єпископ и
Никифор сщєник	архимандры власною рукою [MP]
Иван Федоровский	Богдан Сопѣга каштелан Бер(е)стей
	скиі рукою власною [MP]
	Богуфаль Павша падсудок ки євский
	рука власн [MP]
	Дмитрь Елецъ писарь земский :
	києвський
	Mykolaj Makarowicz
	Матыс Бережец кий власна рука
	[MP]

[на звороті аркуша, коричневим атраментом:] зложенє иж на вѣханє на кгрун | шепелицкий |

Березенко Богдан Олексійович – керівник громадської організації «Балтійські студії» (Київ, Україна). У 2013–2017 роках аспірант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Berezenko Bogdan Oleksiyovych – the head of the public organization «Baltic Studies» (Kyiv, Ukraine). In 2013–2017, graduate student at the Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences.

Лукін Дмитро Всеволодович – провідний бібліотекар відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Lukin Dmitry Vsevolodovich – the leading librarian in the department of rare books and manuscripts of the Scientific Library of the M. Maksymovych Kyiv National Taras Shevchenko University.

PREPARATORY DOCUMENT TO THE LETTER-AGREEMENT BETWEEN THE FILON KMITA CHRONOBILSKY AND THE BROTHERS OF THE ST. MYKOLY PUSTINSKY MONASTERY (1584)

The publication of this preparation document of agreement between Filon Kmita Chernobylsky and the Brothers of the monastery of St. Nicholas Pustinsky in 1584 gives an opportunity to better understand who Senator Filon Kmit was, how he acted, where he was, what he was interested in at the time, who were his comrades and who was around him communication.

The published document is an attempt to answer these questions. In our plans, the publication and other documents related to the work of Filon Kmita in 1584-1587 years.

Keywords: *Filon Kmita Chernobylsky, the Grand Duchy of Lithuania, Vilnius Brotherhood, the monastery of St. Nicholas Pustinsky.*

СПОВІДНА КНИГА СЕЛА БАБИ 1746 р. (підготовка до друку та вступний коментар Дмитра Казімірова)

Сповідні книги – облікові документи церковного походження, що фіксували відвідання або уникнення сповіді прихожанами певної церковної парафії. На думку вчених, уперше їх було запроваджено на території Росії в 1690 р. з метою виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков. Обов'язковий облік сповідання православного населення в Російській імперії був запроваджений царським указом від 16 квітня 1737 р. Він же визначив форму сповідного розпису, що з незначними змінами проіснувала до 1917 р.¹

Сповідь здійснювалася під час Великого посту. Сповідна книга складалася з трьох обов'язкових частин: преамбули, основної частини з подвірним розписом жителів населеного пункту та підсумкової таблиці. До преамбули вносилися інформація про церкву, священника, який опікувався парафією, та розташування населеного пункту відносно церковного територіального поділу. Основна частина оформлювалася у суворо встановленому порядку. Спершу переписувалися двори представників духовенства, потім йшли домогосподарства козацької старшини, козаків, посполитих та ін. Також повідомлялося про слуг, «дворових людей», підсусідків та їхні родини в разі їх наявності в дворі. У підсумковій таблиці містилися цифрові відомості про загальну чисельність осіб у парафії з розподілом за соціальним станом, статтю, а також тих, хто був на сповіді або уникнув цього (окрім дітей віком до семи років). Таким чином сповідні розписи дозволяють чи не найповнішою мірою досліджувати статевий, віковий склад населення, шлюбно-сімейні зв'язки та походження прізвищ мешканців населених пунктів. Саме тому відомості з цих джерел лягли в основу багатьох сучасних досліджень з історичної демографії різних регіонів України. Водночас здійснюється видання сповідних книг, зокрема тих, що мають пряме відношення до історії містечок та сіл Чернігівщини².

Пропонований до уваги читача сповідний розпис села Баби, укладений у 1746 р. священником церкви Архангела Михаїла Іоаном Степановичем Орловським та дяком Костянтином Петровим³.

Село Баба (донедавна – Жовтневе) з 2016 р. носить назву Покровське та входить до Менського району Чернігівської області. Стосовно часу його заснування існує припущення, що як новоосаджена слобода, Баба відома з 1633 р. у складі Менської волості, що належала кокенаузькому старості Зигмунту Казановському з 1623 р. Потім волость перейшла у володіння його сину коронному підкоморію Адаму Казановському, який продав її 23 березня 1645 р. чернігівському каштеляну Адаму Киселю⁴. У Присяжних книгах 1654 р. Баба згадується у складі Менської сотні Ніжинського, а приблизно з 1660-х рр. до 1782 р. – Чернігівського полку⁵.

1 Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1989. Т. XX. С. 103; Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. К., 2009. Т. 19 (у 2-х кн.). Кн. 1. С. 379.

2 Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // Соціум. Альманах соціальної історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 10. С. 31–50; Казіміров Д. Козацькі родини села Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 209–213; Сповідні розписи села Дягови 1746–1830 рр. / Упорядник Сергій Горобець. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. 368 с.; Сповідні розписи: історія та пам'ять: Виблі, Подесення, Дивокрай / [упоряд. С. Горобець]. Харків: Апостроф, 2017. 323 с.

3 Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 380, арк. 395–426 зв.

4 Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі-Посполитої (1618–1648). К.: Темпора, 2006. С.269, 294.

5 Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. К., 2003. С. 8.

У більшості ревізій населення, що проводилися на території Чернігівського полку з початку XVIII ст., Баба представлена здебільшого як козацьке село. Зокрема, у ревізіях 1732, 1734 та 1747 рр. міститься перелік власників козацьких дворів з розподілом на «грунтових», «малогрунтових», «нищетных», «весьма убогих» та ін. Також подаються відомості про козацьких підсусідків⁶. У різний період по одному або кілька дворів підданих та шинки мали в Бабі представники сотенної старшини – Сахновські, Омелюти, Павловські, Шафонські та ін. По одному шинку належало курінним отаманам Івану Велентію та Грицьку Сидоренку, родини яких представлені в згаданій сповідній книзі⁷.

Згідно з її відомостями, Баба в 1746 р. відносилася до Менського намісництва Сосницької протопопії Чернігівської єпархії. В селі налічувалося 92 домогосподарства, де проживали 1132 особи. У першому дворі мешкав священник Іван Орловський, дяк Костянтин Петров та інші причетники. В другому дворі знаходилися «шпитальние». Зазвичай шпиталі при церквах призначалися для хворих та немічних. Але подекуди в них зупинялися люди, які не мали власної домівки та віддячували за наданий притулок виконанням різних робіт на користь церкви⁸. Козаки зі своїми родинами жили в 90 дворах. Згідно з відомостями підсумкової таблиці, 15 чоловіків та 11 жінок віднесені до священно- та церковнослужителів, 478 чоловіків та 451 жінка – до козацького стану, а 91 чоловік та 86 жінок – до «дворових людей» та слуг. Тепер наведемо кілька спостережень щодо вікових характеристик та сімейних структур жителів села. Якщо взяти до уваги віковий розподіл згідно з критеріями XVIII ст., то в їхньому середовищі переважало працездатне населення віком від 15 до 60 років – 647 (57,2%). Решту становили діти віком до 15 років – 421 (37%) та люди старші 60 років – 64 (5,7%)⁹. Найстарішою мешканкою с. Баби була 100-літня удова Марія, мати 74-річного козака Івана Костянецького. Найстаршими чоловіками записані козаки вдівці Степан Шолудко та Данило Денисенко, яким виповнилося по 96 років¹⁰. У структурі сімейно-шлюбних стосунків жителів села переважали складні сімейні утворення. Більшість із них – це братські родини, коли кілька дорослих братів мешкали зі своїми дружинами та дітьми в одному дворі¹¹. Серед найчисленніших були родини вже згаданого Велентія, козаків Москаленків, Скоробагатків, Олихвірів, Солтанів, Шелудьків та ін. Значна частина приклади ще раз свідчать про широкі можливості, що надають подібні джерела для вивчення історії населених пунктів, соціальної структури населення, генеалогічних та демографічних досліджень.

Публікація складається зі вступу та тексту сповідної книги, що включає основну та підсумкову таблиці. При підготовці матеріалу ми послуговувалися науково-популярним способом передачі текстів з наближенням до сучасних норм російського правопису. Літера «ѣ» замінюється сучасними «е» або «и», а літера «ѡ» – буквосполученням «к». Титла розкриваються, пропущені літери, відтворені у квадратних дужках. При відтворенні документа максимально збережене оригінальне розміщення тексту та цифрових відомостей у таблицях.

---

6 «Протокол, или Потребность» Менського намісництва 1720–1735 років / Упорядники Ігор Ситий, Дмитро Казіміров. К.: Темпора, 2012. 130–131 с.

7 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 57, оп. 3, спр. 19328, арк. 273; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Т. II. С. 391.; Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упор. та вступ Ігоря Ситого, Сергія Горобця, передмова Ірини Кривошеї. Чернігів, Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 457.

8 Казіміров Д. Козацькі родини села Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 210.

9 Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. К., 2009. Т. 19 (у 2-х кн.). Кн. 1. С. 383.

10 Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 380, арк. 406 зв., 410, 412.

11 Казіміров Д. Козацькі родини села Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 212.

Сповідна книга села Баби

1746 р.

Арк. 395

Число			Духовные и их домашние	лет от рождения		Показание действия		
число	людей			муж. пола	жен. пола	Кто были у исповеди и святого причастия	Кто ж исповедались токмо а не причастились и за каким винословием	Которые у исповеди не были
	муж. пола	жен. пола						
1	1		Поп Иоанн Стефанов	29		} Бы		
		1	Жена его Агрипина дочь Яковлева		27			
		2	Дети их Евдокия		7			
		2	Максим	5		} ли	за мало лет	
		3	Иоанн	4				
		4	Вишеписанного попа родній брат Яков	17				
	5	Дворові люди их Яков Гаврилов с[и]нъ	48					
		3	Жена его Феодора дочь Стефанова		42	} ли	вом	
		4	Дети их Анна		10			
		5	Феодор		6			
	6		Онисим	7				
// арк. 395 зв.								
	7		Наум Филонов с[ин]ъ вдов	74		} били		
	8		Зять его Стефан Григориев	42				
		6	Жена его Евдокия дочь Наумова		35			
	9		Дети их Никита	7		} били		за ма лолет
	10		Емелиян	1				

11	7	Емелиян Крамаренко Жена его Наталія дочь Павлова	45	27	} били	ство	
	8	В них детей нет Вышереченнаго Емелияна теща Матрона вдова		54			
12	9	Даниил Корниенко Жена его Евгения дочь Романова	48	31			
13		Дети их Феодор	10				
14		Кирило	7				
	10	Елена		6			
15		Николай	3				
16		Іоан Яремин с[и]нъ	37				
	11	Жена его Анна дочь Василиева		32			} били
	12	Дети их Матрона		4			
17		Андрей	3			мъ	
// арк. 396							
	18	Мойсей Шаповал Жена его Марія	46	40	} били		
	13	Дети их Меланія		14			
19	14	Феодор	76				
20		Служители их Феодор Петров с[и]нъ	30				
	15	Жена его Марія Кондратьева дочь		20			
21		Іоан	20		} били		
22		Самуил	13				
	16	Марина		15			
23		Дячок Константин Петров с[и]нъ	53				
	17	Жена его Анна дочь		45			
24		Максим	19				
25		Кассиян	17				
	18	Параскевія		10			
	19	Ірина		8			
// арк. 396 зв.							
	26	Псаломщики Іосиф Феодоров с[и]нъ	64				
	27	Андрей Дионисиев	18				

2	28	Паламар Ігнатій Кондратов с[и]нъ	36	}	били	за малолє	
	20	Жена его Одарія дочь Яковлева	28				
	29	С[и]нъ іх Андрей	3	}	били		
	21	вышеписанного паламара матка Анастасія	7				
	30	Шпиталніє Іоанн Прокоп с[и]нъ	64				
	22	Жена его Варвара	58				
	23	Параскевія вдова	49				
	31	С[и]нъ еи Каленник	16				
	24	Евдокія вдова	78				
	32	Кондратій Іватченко	48				
	25	Жена его Евдокія дочь Андреева	40				
33	С[и]нъ іх Стефан	6					тст вомъ

// арк. 397

Число		Военніє и домашніє их	лєт от рождєнія		Показаніє дєйства		
число	людей		муж. пола	жен. пола	Кто были у испове ди и святото причас тія	Кто ж исповеда лись токмо а не при частились и за каким виносло вием	Которые у испо веди не были
	муж. пола	жен. пола					
3	34	Роман Ярошок	86	}	били		
	26	Жена его Екатерина дочь Василиева	80				
	35	Дети их Тимофей	52				
	36	Семион	41				
	27	Помянутого Тимофея жена Анна дочь Иванова	46				
	37	Дети их Григорій	20				
	38	Корнилій	15				
	28	Реченнаго Семиона жена Евфросинія дочь Яковлева	37				
	39	Дети их Тимофей	12				
	29	Евдокія	10				

	40		Михаил	6				за	
	41		Петр	2				малолет	
			Вишеписанного Романа					ством	
			Ярошка племянник						
	42	30	Павел Романов с[и]нъ	28		} били			
			Жена его Мария дочь		22				
	43		Григориева Алексей Иванов с[и]нъ	16					
// 397 зв.									
4	44		Иоан Кагадко	82		} били			
		31	Жена его Пелагія		76				
	45		С[и]нъ ихъ Лукиан	36		} били			
		32	Жена его Ксенія доч Иванова		34				
		33	Дети их		14				
	46		Пелагія			} били			
	47		Кирилло	10					
			Гаврило	8					
			вишеписанного Ивана Кагадка			} били			
		34	племянница Матрена		54				
			Василиева вдова						
			Дети их			} били			
	48		Алексей	27					
	49		Іяков	16					
			Помянутого Алексея жена			} били			
		35	Ксенія дочь Иванова		22				за
		36	Дочь их Наталія		1				мало
5	50		Трофим Апанасенко	35		} били			
		37	Жена его Феодора дочь		30				
			Никитина						
		38	Дочь их Зиновія		8	} били			
		39	племянница Анна вдова		75				
			Дети еи						
	51		Алексей	22		} били			
	52		Тимофей	14					
			Помянутого Алексея жена						
		40	Евдокия		19	} били			
		41	дочь их Евфросинія		3				тством
// 398									
6	53		Андрей Левоненко	47		} били			
		42	жена его Евдокия дочь		44				
			Демянова						
			Дети их			} били			
		43	Евдокия		11				

	44	Агафія		7			
	54	Никифор	6				за ма
	55	вишеписанного Андрея					
	45	швагер Федор	74	48	} били		
	56	Жена его Мария	20				
7	46	С[и]нь их Емелиян		18	} били		
	57	Жена его Евдокия	34				
	47	Марко Скориченко		30	} били		
	58	Жена его Настасія дочъ		15			
	48	Каленикова		12	} били		
	59	Дети их	1				лолет
8	60	Леонтій		32	} били		
	49	Евфросинія		26			
	61	Пантелимонъ		28	} били		
	50	Федор Кроха		20			
		Жена его Ксенія дочъ Лукянова					
		У них детей нет					
		Вишеписанного Феодора					
		родной брат Василій					
		Жена его Тетіяна					
		дочъ Стефанова					
// 398 зв.							
	62	Помянутих Крошенков	34	27	} били		
	51	племянник Іяков Прокопиев		4			
	52	Жена его Ксенія дочъ Іоанова		1	} били		
	53	Дети их		72			
	54	Евфимія		32	} били		
	63	Агафія		22			
	55	Дворові люди их		4	} били		
	64	Марія вдова		74			лолет
9	65	С[и]нь ея Карп		67	} били		
	56	Жена его Елена дочъ		36			
	66	Евфимова		24	} били		
	67	С[и]нь ихъ Григорій		28			
	57	Никита Молукало		6			тст
	58	Жена его Феодора дочъ					
		Іоанова					
		Дети их					
		Іоанн					
		Емелиян					
		Вишеписанного Ілка жена					
		Параскевія дочъ Стефанова					
		Дети их					
		Евфросинія					

	68		Ілія	4			всімь
		59	Евдокія		2		
		60	Помянутого Емеліяна жена Уліяна дочь Леонтіева		20	била	
// 399							
10		61	Дворовіе люди их Евдокія вдова		65	} били	за ма ло
		69	Дети еи Леонтій	20			
		70	Евдокія		10		
		71	Іоан	6			
		72	Василій	5			
		72	Дорофей Рощенко	42			
		63	Жена его Екатерина дочь Романова		35	} били	
		73	Дети их Деміян	7			
		74	Григорій	4		} били	летст
		75	Вишеписаннаго Дорофея Свояк Козма Носаченко	32	28		
		64	Жена его Параскевія В них детей нет			} били	
		76	Вишеозначенного Дороша и Козми дядя родной Григорій вдов	64			
		77	Дети его Іоан	35			
	78	Іяков	18				
	65	Помянутого Іоана жена Марія дочь Стефанова		26			
	79	С[и]нъ их Евфимій	4			всімь	
// 399 зв.							
11	80		Феодор Кагадко	35		} били	за мало
		66	Жена его Марина дочь Феодорова		26		
		81	Дети их Евстафій	6	4		
		67	Агафія				
12		82	Помянутого Феодора Племянник Роман	26		} били	летс
		68	Жена его Варвара		24		
		69	Дочь его Параскевія		2		
		83	Василій Полоз	65			
		70	Жена его Агафія дочь				

	84	71	Андреєва Дети их Василій Екатерина	23	50 15	} били				
		72	Вишеписанного Василія Полоза племянница Евфросинія вдова		64		} били			
	85		Дети ей Ігнатій	17				} били		
	86		Матфей	12			} били			
	87		Никита	10					} били	
		73	Евгенія		8		} били			
		74	Екатерина		6					твом
// 400										
13	88		Захарій Слесар	54		} били				
		75	Жена его Агафія доч Іоанова Дети их		48		} били			
	89		Димитрій	24		} били				
	90		Николай	20			} били			
		76	Мотрена		15	} били				
	91		Афтанасій	10			} били			
	92		Іоан	6		} били			За ма	
		77	Вишеписанного Димитрия Жена Мотрена доч Савина		20		} били			
		78	Показаннаго Николая жена Агафія		18	} били				
		79	Дочь их Евдокія		2		} били		лоле	
14	93		Стефан Шокун Іоанов с[и]нъ	40		} били				
		80	Жена его Пелагія дочъ Савина		34		} били			
	94		Дети их Прокопій	8		} били				
		81	Евдокія		4		} били		тствии	
	95		Ісаія	2		} били				
		82	Показаннаго Стефана Матка Евдокія вдова		76		} били			
		83	Дворовие их Агафія Іваниха вдова		70	} били				
	96		С[и]нъ ей Захарій	26			} били			
	84		Жена его Ксенія Захариева С[и]нъ ихъ Василій	2	22				емъ	
		97								
// 400 зв.										
15	98		Тимофей Бритик	42		} били				
		85	Жена его Тетіяна дочъ Андреєва		38					

16	99	Дети их Конон	15			
		86 Ирина		6		за
		87 Уляна		2		мало
		88 Анна		1		
		Дворові их 100 Стефан Литвин	67			
		89 Жена его Одария		60	} били	
		В них детей нет				
		90 Евдокия вдова		46	} били	
		91 Дочь еи Уляна		15		
		101 Стефан Давиденко	52		} били	
		92 Жена его Анна дочь Іоанова		46		
		102 Дети их Іяков	18		} били	
		103 Семеон	17			
		93 Зиновія		6	} били	летс тви
		104 Стефан	5			
		94 Варвара		1	} били	
	95 Помянутого Стефана братовая Настасія вдова		56			
	105 Дети еи Іяков	20		} били		
	106 Никита	20				
	107 Дионисій	16		} били		
	96 Евдокия		8			
	108 Трофим	5			емь	
// 401						
17	109	Прокопій Педенко	54			
		97 Жена его Катерина дочь Кузмина		50	} били	
		110 Григорій	18			
		111 Михаил	13		} били	
		112 Іоан	8			
		113 Афтанасій	3		} били	за ма
		Вишеписанного Прокопия родніе брати				
		114 Марко	48		} били	
		115 Феодор	34			
		98 Помянутого Марка жена Одария дочь Василіева		42		
	116 Дети их Михаил	10		} били		
	117 Іоан	8				

	118		Елиферій	4				поле
		99	Вишеозначенаго Феодора					
			жена Агрипина		30	}	били	
			Дети их					
	119		Корнилій	8				
	120		Петр	5				тст
	121		Іяков	2				ви
			Вишереченных Педенков					
			племянники					
	122		Семион Григориев с[и]нъ	36		}	били	
		100	Жена его Вассия		30			
			Дети их					
	123		Григорій	20				
		101	Пелагія		10	}		
	124		Захарій	1				
// 401 зв.								
	125		Дворовіе люди их	26		}	били	
		102	Григорій Артемов		20			
			Жена его Мария					
18	126		Іоан Крістенко	44		}	били	
			Жена его Евдокія доч					
		103	Степанова		34			
			Дети их					
		104	Евдокія		8			
	127		Андрей	6				за мало
	128		Евсей	3				лет
			Дворовіе их					
	129		Андрей Басв Григориев					
			с[и]нъ	30		}	били	
		105	Жена его Евдокия		26			
			Дети их					
	130		Семеон	10				
	131		Стефан	8				
	132		Василій	3				ство
19	133		Карп Гавришенко	64		}		
		106	Жена его Ксения		50			
	134		С[и]нъ их Леонтій	18				
			Племянник их					
	135		Наум	46		}	били	
		107	Жена его Агафія		42			
			Дети ихъ					
		108	Улияна		10			
	136		Стефан	3				мъ
// 402								

20	109	Феодора Вовчиха вдова		72	} били	}	за мало летств ом
	137	Дети еи					
	138	Стефан	34				
	139	Григорій	28				
		Даніил	20				
		Помянутого Стефана жена					
	110	Анна дочь Василюва		32			
	140	С[и]нъ их Іоанн	10				
	111	Дочь Одарія		6			
		Вишереченнаго Григорія					
	112	жена Тетіяна дочь Остапова		24			
		В них детей нет					
		Вишеозначенного Данила					
113	жена Евфимія Афтанасіева		14				
	Вишепрописанной Феодори						
141	Вовчихи племянник						
	Мойсей Василюв с[и]нъ	22					
114	Жена его Ксенія Ілиина		20				
21	142	Леонтій Биндюк	54		} били	}	
	115	Жена его Наталія дочь Ілиина		50			
	116	Дочь их Любовія		12			
		С[и]нъ их Григорій	10				
	143	Вишеписанного Леонтія					
	Биндюка родніе брати						
// 402 зв.							
	144	Іоаннъ		40	} били	}	За ма поле тст
	145	Прокопій		35			
	117	Помянутого Іоана жена					
		Настасія дочь Петрова		38			
		Дети их					
	146	Іоанн	8				
	147	Петр	6				
	148	Антоній	4				
		Вишереченнаго Прокопія					
	118	Жена Анастасія дочь Іванова		30			
	149	С[и]нъ их Феодор	12				
	119	Дочь их Евдокия		4			
		Дворовіе их					
	150	Никифор Іоанов с[и]нъ	34				
	120	Жена его Тетіяна дочь					
		Алексеева		30			
	121	Дочь их Любовія		6			
	151	Стефан Гучок	42				
	122	Жена его Наталія дочь					

			Кирилова		35	} били				
		123	Дети их				} били			
		124	Анна		14			} били		
		125	Агафія		8				} били	
			Евдокія		5			вом		
	152		Служители их			} били				
	153		Григорій Литвин	40			} били			
	154		Стефан Андреев	26				} били		
			Никифор Иванов	25						
// 403										
22	155		Василій Онищенко вдов		84	} били				
			и бездетен				} били			
	156		Племянники его		35			} били		
		126	Григорій						} били	
			Жена его Агафія доч			} били				
			Григорієва		28		} били			
			Дети их			} били				
		127	Анна		10		} били			
		128	Агафія		6	} били			за ма	
	157		Іяков		5		} били		лолетс	
			Помянутого Григория			} били				
		129	Братовая Параскевия вдова		38		} били			
			Дети еи			} били				
		130	Тетіяна		7		} били			
	158		Емеліян		6	} били			твом	
			Дворовіе их				} били			
	159		Іоан Іоанов с[и]нъ		48	} били				
		131	Жена его Параскевия				} били			
			Дети их			} били				
	160		Кирило		20		} били			
	161		Ісидор		15	} били				
	162		Михаил		10		} били			
			Помянутого Кирила жена			} били				
23	163		Мелания дочъ Захарієва		20		} били			
			Семіон Зеркаленко		48	} били				
		133	Жена его Акилина доч				} били			
			Іоанова		42	} били				
			Дети их							
// 403 зв.										
	164		Феодор		23	} били				
		134	Григорій		15		} били			
			Помянутого Феодора жена					} били		
		135	Пелагія			} били				
			Вишеписанного Семиона		10		} били			

24	166	племянник Алексей Иванов	34	30	} били	за ма лолет
	136	с[и]нъ Жена его Зиновія				
	167	Дети их Филип	18			
		137	Мотрена	10	} били	
		138	Одарія	5		
		168	Николай	1	} били	
		169	Лукия Суцій	42		
		139	Жена его Пелагія дочь	36	} били	
		140	Дети их Феодора	15		
		170	Евфимій	10	} били	
		141	Агрипина	7		
		142	Пелагія	6		
		143	Акилина	5	} били	
		Вишеписанного Лукяна родной брат				
// 404						
25	171	Каллиник	38	34	} били	за мало летс
		Жена его Марія дочь				
	144	Василиева				
		Дети их		} били		
	145	Зиновія	14			
		146	Екатерина	8	} били	
		172	Іоан	6		
		147	Агарпина	4	} били	
		173	Іоан Волосуха	26		
		148	Жена его Параскевія	22	} били	
			В них детей Вишеписанного Іоана родние брати его			
		174	Никита	10	} били	
		175	Стефан	6		
		149	Вишеписанного Волосухи братовая Марія вдова	42	} били	
	176	Дети еи Кондрат	28			
	177	Герасим	22	} били		
	178	Конон	12			
	179	Климентій	10	} били		
	150	Помянутого Кондрата жена Анастасія, дочь Іоакимова	20			
// 404 зв.						

26	180		Пантелимон Кагадко	46				
		151	Жена его доч Лаврентіева		42	} били	За мало ле	
			Дети их					
	181		Іоан	12				
	182		Іоаким	10				
		183		Григорій	6			
		184		Семеон	1			
				Дворовие их				
		185		Григорій Степанов	40			
			152	Жена его Агарпина		42	} били	тст
			Дети их					
		153	Евфросинія		18			
		154	Агрипина		16			
	186		Іоан	15				
	187		Семеон	14				
		155	Агафия		1			
27	188		Іоанн Сахненко	42				
		156	Жена его Ірина доч Павлова		28	} били	вом	
			Дети их					
			157	Тетіяна				10
			158	Мотрена				8
			159	Пелагія		3		
	189		Помянутого Іоана племянник					
			Іван Михайлов	50				
		160	Жена его Агафія дочь Степанова		30	} били		
// 405								
28	190		Дионисій Голодненко	46				
			Жена его Катерина дочь			} били	За ма лоле	
		161	Леонтіева		40			
			Дети их					
		162	Варвара		14			
	191		Феодор	13				
	192		Козма	8				
	193		Стефан	2				
	194		Ілари[о]н	1				
				Вишеписаннаго Дионисія				
		195		родной брат Григорій	42			
			Жена его Пелагія дочь			} били		
		163	Карпова		40			
			Дети их					
		164	Настасія		14			
		165	Агафія		10			
	196		Карп	8				

29	197	166	Евдокия		6			тст вом
		167	Агрипина		3			
		168	Феодор Хазан Василиев с[и]нъ	52	42	} били		
			Жена его Домника					
		198	Дети их Даниил	20				
		199	Михаил	15				
	200	Григорій	10					
// 405 зв.								
30	201		Вишеписаннаго Феодора племянники	32	} били		За мало летс	
	202		Феодор Прокопій	30				
	203	169	Помянутого Феодора жена Вера	4		28		
		170	Синъ их Григорій Дочь Матрена		1			
		171	Показанного Прокопия жена Параскевия дочь Савина		20	} били		
	204		Дворовие их Андрей Григориев с[и]нъ	28				
		172	Жена его Евфросиния		20		тво	
	205		Синъ их Михаил	2				
		206	Іоанн Бурій	54	} били			
		173	Жена его Вера дочь Михайлова			45		
		174	Дети их Тетияна			15		
		207	Василій	11				
		175	Настасія		10	} били		
	176	Пелагія		8				
	208	Феодор	3			мъ		
// 406								
31	209		Іоан Тяглий	42	} били		за ма- ло	
		177	Жена его Ірина дочь Феодорова			32		
		210	С[и]нъ их Евстафій	4				
		178	дочь Агрипина		1			
		179	Вишеписанного Іоана племянница Марина вдова		80	} били		
	211	С[и]нъ еи Тимофей	42					
	180	Жена его Ксения доч Іоанова Дети их		34				

32	212	Іоан	14	} били	летс	
	181	Евфросинія	10			
	182	Феодора	3			
	183	Дворовіе их	60	}		
		Анна вдова Мелниковна				
	213	Дети еи	25	} били		
	214	Василій	18			
	215	Андрей	14			
	33	184	Іяков	46		} били
		216	Помянутого Василя			
		185	Жена Евфросинія			
186		Николай Тарасенко				
187		Жена его Уліяна дочь				
	Іоанова	42	} били	твом		
	Мотрена	6				
	Настасія	4				
// 406 зв.						
33	217	Іоанн Костянецкій вдов	74	} били	За ма лолет	
	218	С[и]нь его Роман	34			
	188	Жена его Тегіяна	28			
	189	Анна	6			
	190	Марія	4			
	191	Вишеписанного Іоана	48			}
		братовая Параскевія вдова				
	219	Герасим	18			} били
	220	Григорій	8			
	192	Показанной Параскевіи матка	100			}
		вдова Марія				
	193	Дворовіе их	74			} били
	221	Евдокія вдова Яцущиха				
	34	194	С[и]нь еи Михаил			20
222		Жена его Ксенія	16			
195	Даніил Салтан	56	} били			
223	Жена его Меланія дочь	42				
	Матфеева					
196	С[и]нь их Іоан	26	} били			
224	Жена его Евфросинія	24				
	дочь Даниілова		2	}	ством	
	С[и]нь их Конон					
225	Вишеписанного Даніила	46	} били			
226	родніе брати					
	Іосиф	42	} били			
	Григорій					
// 407						

35	197	Помянутого Іосифа жена Мотрена дочь Василюва		41	} били	за мало летст
	227	Дети их Стефан	22			
	228	Моисей	18			
	229	Григорій	14			
	198	Тетяна		13		
	199	Вишеозначенного Григория жена Евфимія Леонтиева		36		
	230	Дети их Іоан	16			
	231	Іаков	14			
	200	Ірина		6		
	201	Феодора		5		
	232	Ісидор	2			
	233	Показанних Салтанов племянник Николай	34			
	202	Жена его Варвара дочь Николаева		30		
	203	Дочь их Пелагія		8		
	234	С[и]нъ Мойсей	6			
	235	Василій Хвостик	60			
204	Жена его Пелагія доч Павлова		52			
236	Дети их Стефан	22				
237	Іоан	16				
238	Леонтій	13				
205	Помянутого Стефана жена Параскевія		17			
// 407 зв.						
36	206	Вишеписанного Василя Хвостика братова Анастасія		64	} били	за ма лолет
	239	вдова Іаков	20			
	207	Анна		16		
	208	Параскевія		14		
	240	Андрей Дубувскій	34			
	209	Жена его Ірина дочь Стефанова		30		
	210	Дочь их Евдокия		5		
241	Помянутого Андрея родной брат Семион	26				
211	Жена его Параскевія		21			

37			В них детей нет					
		212	Екатерина Сидоренчиха		40	} били	СТВОМЪ	
	242		вдова	14				
		213	Михаил		10			
		214	Параскевія		6			
			Пелагія					
	243		Дворовіе их	40		} били		
		215	Андрей Кнуренко		36			
	244		Жена его Елена дочь Янова	10				
245		С[и]нъ их Алексей	30					
	216	Марко Іоанов с[и]нъ		26				
		Жена его Ксенія дочь Семенова						
// 408								
38	246		Василій Скоробагдко	45		} били	за ма ло	
		217	Жена его Домникія дочь Романова		40			
			Дети их					
	247		Іоан	20				
	248		Елиферій	15				
		218	Мотрена		10			
			Вишеписанного Василя родніе брати					
	249		Іоан	35				
	250		Юрій	32				
	251		Феодор	30				
	252		Семеон	28				
		219	Помянутого Іоана жена Агафія дочь Степанова		28			
		220	Дочь их Параскевія		8			
	253		Синъ Григорій	3				
			Вишеозначенного Юрія жена					
		221	Тетіяна дочь Данилова		26			
			Дети их					
	254		Іоаким	8				
		222	Евфимія		5			
	223	Анна		3				
	224	Вишереченнаго Феодора жена Евдокія		28				
	225	Дочь их Евфросинія		2				
	226	Вишепоказанного Семиона жена Варвара		20				
	227	Дочь их Нина		4				
		Вишепрописанних						
					била	летс т		
					била	вом		

		Скоробагадков брати двоюродние								
// 408 зв.										
39	255		Артемій	42	}	били			за ма- ло лет	
	256		Андрей	26						
	257		Іоан холост	24						
	228		Помянутого Артема жена							40
			Одарія Павлова							12
		229	Дети их							8
	258		Одарія							4
	259		Андрей	8						
			Климентій	4						
		230	Показанного Андрея жена Агрипина							16
			В них детей нет							
			Дворовіе их							
	260		Конон Хазаренко	34						
	231		Жена его Евдокія Маркова							30
	232		Дочь их Матрона							18
261		С[и]нъ Андрей	8							
262		Роман Жила	46							
	233	Жена его Марія дочь Семеонова		40						
		Дети их								
263		Алексей	18							
	234	Настасія		16						
264		Максим	8							
		Показанного Романа								
265		свояк Феодоров	35							
	235	Жена его Марина		30						
		Дети их								
	236	Евдокія		10						
266		Василій	8							
267		Іоан	6							
// 409										
40	268		Матвей Миколаенко	56	}	били				
		237	Жена его Ксенія							50
			Дети их							
	269		Василій	16						
	270		Феодор	10						
	271	Вишеписаннаго Матфея брат Сава	48							
	238	Жена его Феодора		42						
СТВОМ										

	272	Дети их Герасим	13	10	} били	за ма лолет	
	239	Зиновія		8			
	240	Ірина					
	273	Дворовие их Стефан	46				
	241	Жена его Мария дочь Матфеева		42			
	242	Дети их Тетіяна		10			
	243	Ірина		8			
	244	Марія		4			
	274	Іван Василиев с[и]нъ	39				
	245	Жена его Тетіяна		28			
	275	Дети их Даніил	10		} били	вом	
	276	Іоан	8				
	246	Агафія		7			
	247	Настасія		4			
// 409 зв.							
41	277	Петр Пархоменко	80		} били	за ма	
	248	Жена его Евфимія дочь Лаврентіева		76			
	278	Дети их Іоан	27				
	249	Вера		16			
	250	Агафія		10			
	251	Помянутого Іоана жена Екатерина дочь Леонтіева		21			
	252	Дочь их Меланія		3			
42	279	Никита Тимченко	76				
	253	Жена его Евдокія дочь Никифорова		70			
	280	Дети их Іоан	35				} били
	281	Даніил	32				
	282	Іоан	25				
	283	Тимофей	20				
	284	Іосиф	13				
	254	Вишеписанного Іоана жена Анна дочь Феодорова		30			
	285	Дети их Михаил	6		} били	лоле тст	
	255	Ірина		3			
	256	Параскевія		1			

	286	257	Помянутого Даниїла жена Елена С[и]нъ іхъ Леонтій	4	26	била		вом
// 410								
43		258	Вишереченнаго Іоана жена Евдокия доч Романова		25	била		за ма
		259	Дочь их Евфросиния Вишеозначенного Тимофея		6			
		260	жена Пелагія Вишепоказанного Никити		20	} били		
		261	Тимченка братовая Евфросинія вдова		56			
	287	262	С[и]нъ еи Тимофей Жена его Евфимия	34	28			
		288	Дети их Григорій		10	} били		За ма лолет
		263	Анна		4			
		264	Домникия		2			
		289	Стефан Шолудко вдов Дети его		96	} били		
		290	Іоан		50			
		291	Лукян		42			
			265	Помянутого Іоана жена Марія дочъ Стефанова		46	} били	
		292	Дети их Никита		20			
		293	Герасим		15			
			266	Тетіяна		13	} били	
	267	Агрипина		10				
	268	Феодора		5				
		269	Помянутого Никити жена Тетіяна		15	била		ством
// 410 зв.								
		270	Вишереченнаго Лукяна жена Тетіяна дочъ Іоанова		38	била		за ма
		271	Дети их Параскевія		6			
		272	Агафія Вишеозначенного Стефана		2			
	294		Шолудка братанич Даніил	54	} били			
	295		Афтанасій	44				
	273	Помянутого Даніила жена Марія дочъ Феодорова		46				

	296	Дети их	20			
	297	Феодор	15	}		
	298	Григорій	11			
		Іоанъ				
	274	Реченнаго Феодора жена		}	16	били
		Анна дочь Дионисіева				
	275	Вишеписанного Афтанасія		}	34	
		жена Меланія дочь Іоанова				
		Дети их				
	299	Іоан	16	}		
	300	Григорій	8			
		Тетіяна			6	
	301	Козма	3			лоле
	302	Трофим	2			тст
	303	Александр	1			вом
// 411						
44	304	Евстафій Митченко	50	}		
	277	Жена его Уліяна			48	
	305	С[и]нъ их Стефанъ	30			
	278	Помянутого Стефана		}	26	
		жена Агафія дочь Іоанова				
	279	Дети их		}	5	за ма
	280	Устимія			3	
	281	Вишеписанного Евстафія		}	57	
		братовая Феодора вдова				
	306	Дети еи		}	24	били
		Василій	24			
	307	Іоан	16			
	282	Марія			5	лет
	283	Помянутого Василія жена		}	20	била
		Екатерина доч Гаврилова				
	308	С[и]нъ их Давид	2			ством
45	309	Андрей Жила	84	}		
	284	Жена его Елена доч Іоанова			82	
		В них детей нет				
		Вишеписаннаго Андрея		}		
		родніе брати				
	310	Іоан	64			
	311	Демиан	60			
	285	Помянутого Іоана жена		}	58	
		Тетіяна дочь Трофимова				
	312	Дети их		}		
		Роман	30			
	313	Григорій	26			

// 411 зв.								
46	314	286	Реченнаго Романа жена Анна дочь Давидова	4	18	} били	За мало лет	
		287	Показанного Григорія жена Екатерина		16			
		288	С[и]нь их Гавриил					
		315	Вишеозначенного Демяна жена Евфросинія		46	} били		
	316	Дети их Максим	30					
	317	Семеон Іяков	10 8					
	318	289	Показанного Максима жена Зиновія дочь Іванова	36	18	} били		
		290	Вишеписанних Жил племянник Іоаким		30			
	319	291	Жена его Агафія Василичева Дети их	11	12			
		292	Евфросинія Василій		8			
	320	293	Одарія Служитель их	20				
		321	Григорій Андреев с[и]нь Василій Холодній		42			
	322	294	Жена его Анна дочь Василиева	10	36			} били
		295	С[и]нь их Трофим Дочь Параскевія		5			
	323	296	Вишеписанного Василя братовая Евфимія вдова	32	60	} били		
		324	Дети ей Роман Петр		25			
// 412								
47	325	296	Помянутого Романа жена Анна дочь Прокопова	96	26	} били	За ма	
		297	Даниил Денисенков вдов С[и]нь его Карп		30			
48	327	298	Жена его Настасія С[ин]ъ их Кирилло	2	28			
		299	Вишеписанного Даніила племянница Марина вдова		36	} били		
328	Дочь ей Агафія Іоан Кагадко	38	18					

	300	Жена его Вассия доч Остапова		32	} били	лоле
	301	Дети их Матрона		10		
	302	Евдокія		8		
	303	Іуліяна		6	} били	лоле
329		Помянутого Іоана родной брат Іродион	24			
	304	Жена его Екатерина		20		
	305	Дочь их Екатерина		2	} били	тс
330		Племянник их Андрей	36			
	306	Жена его Евфимия		30		
	307	Дети их Агафія		10	} били	твом
331		Андрей	5			
	308	Марія		4		
	309	Анна		2		
// 412 зв.						
49	332	Іоан Велентий	54		} били	За ма лоле
	310	Жена его Наталія дочь Луцянова		50		
	333	Дети их Моисей	20			
	334	Петр	16		} били	За ма лоле
	311	Ксения		12		
	335	Петр	10			
	336	Стефан	6		} били	тст
	312	Агрипина		3		
	337	Вишеписанного Іоана родніе брати	46			
	338	Григорій	42		} били	тст
	313	Помянутого Григорія Жена Матрона дочь Іоанова		38		
	339	Дети их Іосиф	18			
	340	Іоан	12		} били	тст
	314	Евгенія		4		
341		Семеон	1			
	315	Реченнаго Іосифа жена Евфросинія дочь Луцянова		15	} били	тст
	316	Вишепоказанного Стефана жена Ірина доч Іванова		32		
342		Трофим	15			

	343		Іяков	6				вом	
// 413									
50	344	318	Вишей менованних Валентиев племянник іх Феодор Корнеев с[и]нь	28	24	}	били	За мало	
			Жена его Анна дочь Евстафиева						
	345	319	С[и]нь іх Іоаким Дочь Настасія	8	4	}			
			Дворовіе их						
	346	320	Матфей Литвин Жена его Матрона	36	32	}	били		
			Дети их						
	347	321	Софія Емелиян	10	13	}			
	348		Іяков	8					}
	349	322	Служители их Василій Семенов	18	17	}			
	350		Моисей	16					
	351	323	Параскевія Григорій Суховиенко	34	17	}	били		
			Жена его Параскевия дочь Матфеева						
	352	324	С[и]нь их Козма Помянутого Григория родной	2	24	}			летс
			брат Алексей						
353	325	Жена его Марія Дочь іх Анна	20	17	}	били	твом		
// 413 зв.									
51	354	326	Ісидор Шишка	50	45	}	били		
			Жена его Анна дочь Лукянова						
	355	327	Дети их Михаил	18	10	}			
	356		Іоан	13					
		328	Анна Меланія		8	}			
			Помянутого Михаила жена						
		329	Феодора дочь Потяткова Вишеписанного Ісидора		15	}	били		
			родние брати						
	357	330	Герасим	32	28	}			
	358		Григорій	28					
		Реченнаго Герасима жена			}				
		Евгенія дочь Іоанова		25					

	359	331	Дочь их Евдокія С[и]нъ их Потапій	1	3			За малолетством
		332	Означеннаго Григорія жена Агрипина дочь Филипова		24	}	били	
	360		Вишеписанных Шишок двоюродній брат Іосиф	40				
		333	Жена его Марія Дети их		34	}	били	
	361		Іоан	16				
	362		Сава	13		}	били	
	363		Помянутого Іосифа родній брат Козма	36				
		334	Жена его Кристина доч Іоанова		22			
// 414								
52	364		Григорій Радченко	52		}	били	
		335	Жена его Марія дочь Тарасіева		42			
	365		Дети их Григорій	24		}	били	
	366		Яков	20				
		336	Зиновія		14	}	били	
		337	Ксенія		8			
		338	Евдокія		6			
		339	Помянутого Григорія братова Марія вдова		48	}	били	за малолетством
	367		Дети еи Феодор	16				
		340	Агрипина		12	}	били	
	368		Іоан	10				
53	369		Антоній Коваль	46		}	били	
		341	Жена его Ірина дочь Михаилова		32			
	370		Дети их Лаврентій	20		}	били	
	371		Евфимій	15				
		342	Зиновія		12	}	били	
		343	Помянутого Лаврентія Жена его Параскевія		18			
		344	Вишеписанного Антона дядина Марія вдова		64	}	били	
	372		С[и]нъ еи Ігнатій	17				
		345	Жена его Феодора		16			

// 414 зв.						
54	373	346	Григорій Радченко	38	26	} били
			Жена его Евдокія дочь Евфимова			
			Дети их			
		347	Христина		13	}
		348	Параскевія		10	
55	374	349	Сергій Запорожченко	32		}
			Жена его Мотрена дочь Никитина			
		375	Помянутого Сергія родной брат Іоан		20	}
		350	Жена его Анна доч Іоанова Вишеписанних		26	
			Запорожченков племянник		18	} били
		376	Григорій Леонтиев		29	
		351	Жена его Анна дочь Стефанова		16	}
56	377	352	Дорофей Опанасенко вдов	70	40	
			Дочь его Феодора вдова Дети еи			
		378	Ілія		15	}
		353	Наталія		12	
		379	Феодор		10	} били
		380	Више реченного Дорофея зять Стефан		20	
		354	Жена его Агафія		32	}
		355	Дочь их Наталія		6	
// 415						
57	381	356	Евстафій Легкій	32	24	} били
			Жена его Ірина дочь Максимова			
			Помянутого Евстафія родніе брати			}
		382	Емелиян		17	
		383	Гавриил		15	}
58	384	357	Сестра их девица Ірина		12	
			Стефан Кудин		38	
		358	Жена его Маланія дочь Михайлова		24	}
		359	Дочь Евдокія Помянутого Стефана		10	
		385	родной брат Гордій		34	} били

за мало
летст
вом

59	386	360	Жена его Агафія дочь Иоанова Афтанасий Потятко	76	29	} били	
		361	Жена его Агрипина дочь Дионисиева		65		
	387		С[и]нъ их Иоаким Жена его Екатерина	34			
		362	дочь Лиина Вишеписанного Афтанасия		28		
	388		племянник Алексей	40			
		363	Жена его Марина Дети их		27		
		364	Анна		12		
	365	Екатерина		10			
// 415 зв.							
60	389		Герасим Крамній	34		} били	
		366	Жена его Екатерина дочь Лиина Дети их		30		
	390		Иоан	16			
	391		Евдоким	13			
		367	Агрипина		10		
	392		Племянник его Герасимов Иоан	24			
		368	Жена его Ксенія дочь Феодорова		20		
	393		С[и]нъ их Иоан	2			
		369	Вишеписанного Герасима братовая Марина вдова в еи детей нет		40		
		370	Дворовіе их Евфросинія вдова		47		
	394		Зять оной Семеон Иоанов с[и]нъ	28			
		371	Жена его Наталія дочь Леонтиева		22		
	395		С[и]нъ их Димитрий	8			
		372	Дочь Тетяна		5		
		373	Зиновія вдова Дети еи		40		
	396		Моисей	17			
397		Евфимій	10				
	374	Анна Служители их		5			
398		Гавріил Карпов	22				
399		Иоан Никитин	20				

// 416								
61	400		Семион Бутенко	46				
		375	Жена его Меланія дочь Евфимова		34	} били		
			Дети их					
		401		Павел	15			
		402		Прокопій	4			За мало летст вом
		403		Герасим	2			
			376	Дворовіе их Акилина вдова		48	} били	
				Дети еи				
			377	Матрона		15		
			378	Ірина		12		
			379	Улияна		10		
			380	Анна		8		
		404		Демян Стефанов	25		} били	
			381	Жена его Улияна дочь Іванова Служители их		17		
			Димитрій Андреев	20				
62		382	Марія дочь Семенова		16			
		406	Каленик Бугай	67				
			383	Жена его Улияна дочь Кондратіева		60	} били	
				Дети их				
		407		Феодор	24			
		408		Іоан	22			
		409		Димитрій	20			
			384	Вишеписанного Феодора жена Феодора		20		
// 416 зв.								
63		385	Помянутого Іоана жена		17	} били		
		386	Евгенія дочь Іоанова					
				Показанного Димитрія жена Марина		16		
		410		Лаврентій Коворотній	54		} били	
			387	Жена его Ірина дочь Іванова		52		
				Дети их				
		411		Стефан	24			
		412		Іоан	22			
		388	Помянутого Іоана жена		17			
		389	Наталія дочь Семенова Вишеписанного Лаврена братова Христина вдова Дети еи		68			

	413		Евфимий	25	}	били	За мало летст вом
	414		Іоан	20			
	390		Помянутого Евфимія жена				
	391		Евфросинія дочь Никитина	20			
			Дочь их Марія	2			
	415		Дворові их	27	}	били	
	392		Феодор Семеонов с[и]нъ				
			Жена его Евдокія	18			
	416		В них детей нет		}	били	
			Феодор Нужненко	42			
	393		Жена его Варвара дочь				
			Феодорова	38	}	били	
	394		Дочь ихъ Ірина	12			
	417		Михаил Пазипа	30			
			Жена его Феодора	24			
// 417							
64	418		Василій Нагорній	56	}	били	За мало лет
		396		Жена его Матрона			
			дочь Феодорова	47			
	419		Дети их		}	били	
	420		Іоаким	21			
	421		Павел	14			
	422		Мартирій	10	}	били	
	397		Анна	8			
	422		Петр	6			
			Вишеписанного Іоакима жена		}	били	
	398		Ксенія Василичева	16			
			Дворові их				
	399		Ксенія вдова	54	}	били	
	400		Дочь ся Параскевія	16			
65	423		Даніил Кузменко	52			}
		401		Жена его Агафія дочь			
			Семенова	46	}	били	
	424		Дети их				
	425		Моисей	14			
			Сава	13	}	били	
	402		Анна	10			
			Вишеписанного Даниила				
	426		родніе брати		}	били	
	427		Наум	38			
			Іоан	26			
			Помянутого Наума жена				

	403	Агафія дочь Ілиина С[и]нь іх Сергій	7	32	} били			
428	404	Реченнаго Іоана жена Агафія дочь Григоріева		20				
429		С[и]нь іх Григорій	2					СТВОМ
// 417 зв.								
66	430	Іяков Василенко	64		} били			
	405	Жена его Марія дочь Іосифова		50				
	431	Помянутого Іякова родній брат Димитрій	48					
	406	Жена его Домникія дочь Трофимова		38				
	432	Дети их Деміян	18					
	407	Евдокія		16				
	408	Ксенія		12				
67	433	Лукіян Филонень вдов	86					
	434	Дети его Прокопій	37					
	435	Стефан	30					
	409	Помянутого Прокопія жена Евфросинія дочь Петрова		31				
	436	С[и]нь их Максим	6					
	410	Показанного Стефана жена Агафія		20	} били			
	411	Вишеписанного Лукяна племянница Марія вдова		47				
	437	С[и]нь еи Мартиній Жена его Агафія	20					
	412	дочь Петрова		16			за мало лет СТВОМ	
// 418								
68	438	Стефан Яцушко	36		} били			
	413	Жена его Любовія дочь Андреева		34				
	439	Син их Гавриил	8					
	414	Дочь Пелагія		1			За ма лолет	
	415	Вишеписанного Стефана братовая Евфимія вдова		42	} били			
	416	Дети еи Евфросинія		15				
	440	Петр	41					

69	441	Мойсей	13	}	били	ством
	442	Григорій	6			
	443	Нинифор Бугумаз	54			
	417	Жена его Зиновія дочь Стефанова	44			
	418	В них детей нет Помянутого Никифора племянница Агрипина вдова	50			
	419	Дети ей Анна	12			
70	420	Евфросинія	10	}	били	
	421	Марія Кнутиха вдова	74			
	444	Дети ей Василій	40			
	445	Андрей	34			
	446	Василій	30			
	// 418 зв.					
71	447	422 Помянутого Василя жена Агафія дочь Кирилова С[ин]ъ их Моисей	6	30	била	За мало летст вом
	423	Показанного Андрея жена Феодора	18	}	били	
	424	Вишереченнаго Василя жена Матрона	17			
	448	Дворові их Антоній	44			
	425	Жена его Матрона дочь Иоанова	34			
	449	С[и]нъ их Семион	8			
	450	Помянутого Антона родній брат Іоан	42			
	426	Жена его Анна дочь Василиева	67			
	427	Дети их Феодора	16			
	428	Агафія	13			
	451	Стефан	12			
	452	Андрей Давиденко	74			
	429	Жена его Ірина дочь Стефанова	66			
	453	С[и]нъ их Николай	20			
	430	Дочь Анна	12			
431	Помянутого Николая жена					

	454		Анна дочь Іоанова Вишеписанного Андрея племянник Григорій	24	17	} били			
		432	Жена его Евдокія дочь Герасимова Дворовие их		16				
// 419									
72	455		Демьян Кагадко	56		} били			
		433	Жена его Мария дочь Иванова		50				
			434	Дочь их Мария		10	} били		
		456		С[и]нь Андрей	8				
				Помянутого Демьяна родній брат Емелиян	36		} били		
		457		Жена его Ірина дочь Кирилова		32			
			435	Дети их			} били		
				Улияна		18			
		458		Герасим	8		} били		За мало
			437	Евдокія		4			
				Вишеписанних Кагадков братовая Ірина вдова		65	} били		
			438	Дети еи					
		459		Лукиян	34		} били		
			460	Феодор	26				
			439	Помянутого Лукьяна жена Матрона дочь Кондратова		30	} били		
				Дети их					
		461		Семеон	10		} били		
		440	Вера		8				
		441	Христина		4	} били		летст вом	
			Показанного Феодора жена Анна дочь Стефанова Дворовие их		18				
	462		Іоанн с[и]нь Кирилов	56		} били			
		443	Жена его Мария		46				
			Дети их			} били			
	463		Іосиф	18					
	464		Евфимій	15					
// 419 зв.									
73	465		Демьян Олихвер	62		} били			
		444	Жена его Матрона дочь Иванова		46				
			445	Дети их Ірина		12	} били		
	466		Семеон	10					

	446	Агафія	8			
	447	Пелагія	5			За мало
	448	Анастасія	3			лет
	449	Вишеписанного Демяна братовая Агафія вдова	65	била		
		Дети ей				
467		Лаврентій	36	} били		
468		Елиферій	15			
	450	Параскевія	10			
469		Семеон	8			
	451	Ірина	7			
		Помянутого Лаврентія жена				
	452	Марія дочь Андреева	30	} били		ством
	453	Дочь их Евдокія	6			
		Вишереченнаго Демяна Олихверова племянники				
470		Василій	48	} били		
471		Демян	36			
472		Сава	34			
		Показанного Василія жена				
	454	Наталія дочь Роанова	45	} били		
		Дети их				
473		Григорій	20	} били		
	455	Евгенія	16			
	456	Евфросинія	14			
474		Стефан	10			
// 420						
	457	Помянутого Григорія жена Феодора	14	} били		
	458	Вишереченнаго Демяна жена Варвара дочь Іоанова	27			
		Дети их				
475		Іоан	10			
476		Петр	8	} били		За мало летс
477		Давид	6			
478		Лукиян	3			
	459	Жена Марія дочь Іоанова	23	била		твом
	460	Дочь их Параскевія	6			
479		С[и]нь их Іосиф Дворовіе их	4	} били		
480		Роман Кнутенко	58			
	461	Жена его Параскевія	48			
		Дети их				
481		Захарій	20			

74	482	462	Пантелимон	16	10	} били					
	483		Феодор	12							
			Евдокія								
	484		Служители их								
	485		Тимофей	26							
	486		Лукиян	17							
	487		Феодор	16							
	487	Тимофей Полоз	40								
	463	Жена его Ксения дочь Петрова Помянутого Тимофея		38							
// 420 зв.											
75	488	464	Двоюродні брати	35	} били						
	489		Павел	35							
			489	Іоан							
			490	Помянутого Павла жена					31	} били	
			491	Евдокія дочь Іоанова							
			490	Дети их	10						
			491	Іоаким	6						За мало летст вом
			491	Евфимий							
			465	Показанного Іоанна жена					30	била	
			492	Тетіяна дочь Демянова	6						
			493	С[и]нь их Іоаким	76					} били	
			466	Лукиян Шамрицкій					70		
			494	Жена его Екатерина							
			495	Дети их	26					} били	
			495	Іоан	20						
			467	Помянутого Іоана жена					26		} били
			496	Евфимия дочь Бугаева	6						
	468	С[и]нь их Емельян		3		За мало летст вом					
	468	Марія									
	469	Показанного Сидора жена		17	} били						
	497	Феодора Демянова	46								
	470	вишеписанного Лукияна		32							
	497	племянник Афанасій			} били						
	498	Жена его Марія	18								
	499	Дети их	15								
	499	Стефан			} били						
	499	Іоан									
	471	Помянутого Стефана жена		16							
	471	Агрипина									
// 421											

76	500	Лукиян Фесюн	64		} били		
		Жена его Параскевія					
		472 дочь Тимофіева	57				
		473 Дочь их Любовія	13				
		Помянутого Лукяна братовая					
		474 Анна вдова	50				
		Дети еи					
	501	Іяков	26				
		475 Вера	18				
	502	Феодор	10				
503	Семеон	8		} били			
	476 Показанного Іякова						
	жена Настасія		17				
77	504	Іоанн Власов	56		} били		
		477 Жена его Анна дочь Тимошева		50			
		Дети их					
	505	Алексей	26				
506	Кузма	13					
	478 Евфросинія		8				
	Помянутого Алексея жена						
	479 Агрипина дочь Іоанова		16				
78	507	Марко Деркач вдов	84		} били		
	508	С[и]нъ его Михаил	35				
		480 Жена его Марья дочь					
		Каленикова		28			
	481 Дочь их Анна		6				за ма лолет ством
// 421 зв.							
79	509	Петр Деменко	52		} били		
		482 Жена его Евдокія		42			
		510 С[и]нъ их Василій	18				
		Помянутого Петра					
		511 родній брат Іоан	30				
		483 Жена его Ірина					
		дочь Василіева		26			
		Дети их					
		512 Емелиян	10				
		513 Семеон	6				
	514 Максим	3					
80	515	Евстафий Москаленко	52		} били		
		484 Жена его Анна дочь Іоанова		40			
		Дети их					
		516 Козма	17				
	517 Стефан	15					за ма лоле

	485	Матрона Показанного Евстафія родніе брати		4			тст	
518		Петр	42	}	били			
519		Андрей	25					
	486	Помянутого Петра жена Улияна доч Григорієва						36
	487	Дети их Евдокія						13
520		Козма	12					
521		Алексей	8					
	488	Анна Показанного Андрея жена		6			вом	
	489	Евфросинія		20	била			
// 422								
	490	Вишеписанних Москаленков братовая Акилина вдова		52	}	били		
522		Дети ей Стефан	18					
523		Петр	10					
	491	Показанного Стефана жена Евдокія		15				
		Вишеозначенних Москаленков двоюродніе брати						
524		Семеон	40					
525		Никита	36					
526		Іоан	27					
	492	Помянутого Семиона жена Устинія дочь Феодорова		38	}	били	за мало	
		Дети их						
	493	Евфимія		15				
	494	Агафія		13				
	495	Христина		4				
	496	Реченнаго Никити жена его Евфросинія дочь Іліина		30	била			
527		С[и]нъ их Іоан	5				летст	
	497	Дочь Евдокія		2				
	498	Вишепрописанного Іоана жена Анна		22	била			
	499	Дочь их Евдокія		6			вом	
		Служители их						
528		Семеон Захарієв	26	}	били			
529		Іоан Никитин	21					
530		Герасим Іоанов	16					

	531		Василій Стефанов	18				
		500	Любовія		14			
// 422 зв.								
81		501	Анна Крошиха вдова		74	} били		
	532		Дети еи					
			Іяков	40				
	533		Іоан	34				
	534		Іоан	25				
	535		Кондратий	20				
	536		Гавриил	8				
			Вишеписанного Якова жена					
		502	Евдокія дочь Петрова		38	} била		
			Дети их					
	503		Екатерина		13			
	504		Акилина		10			
	537		Никифор	3			за ма	
			Вишепомянутого Іоана жена					
		505	Наталія доч Демянова		28	била		
	538		С[и]нь их Назарий	5			лолет	
		506	Дочь Наталія		2		ством	
			Вишепоказаннаго Іоана жена					
		507	Агафія дочь Андреева		27	била		
			Дети их					
	539		Марко	6			за ма	
	540		Назарій	4			лолет	
		508	Марія		3		ством	
		509	Више реченнаго Кондрата					
			жена Евфросинія		16	била		
			Дворовіе их					
	541		Парфений Тимофеев	60		} били		
		510	Жена его Агрипина		54			
	542		Синь ихъ	24				
	511		Жена его Одария дочь		22			
	543		Синь их Роман	6			за ма	
		512	Дочь Марія		4		лолет	
							ством	
// 423								
82	544		Василий Рубан	72	46	} били		
		513	Жена его Марія доч Іоанова					
			Дети их					
		514	Евдокия		12			
	545		Стефан	10				
		515	Анна		6		За	
							мало	
							лет	

83	516	Екатерина Шамрицкая вдова		54	}	били			
	546	Дети еи Петр	16	12					
84	517	Евдокія		8	}	били			
	547	Моисей	8						
	548	Василій Овчаренко	54						
	518	Жена его Уліяна дочь Стефанова		46					
	549	Дети его Евстафій	16						
	550	Іоан	10						
	519	Домнікія		8					
520	Настасія		6				ством		
// 423 зв.									
85	551	Герасим Бутенко вдов		65	}	били			
	552	Дети его Козма	30						
	553	Мойсей	15						
	521	Параскевія Помянутого Козми жена		10					
86	522	Феодора дочь Іоанова		21	}	били		за мало летством	
	523	Дочь их Анна		6					
	524	Вишеписанного Герасима родная сестра Матрона		43					била
	554	Вдова в еи детей нет Іоан Чобутко	42						
	525	Жена его Пелагія дочь Яремеева		40					
	555	Дети их Марко	18						
	556	Мартин	14						
	526	Помянутого Іоана родная тетка Марина		64					били
// 424									
87	557	Іоанн Петренко вдов		75	}	били			
	558	С[и]нь его Григорій	42						
	527	Жена его Ксенія дочь Кирилова		34					
	528	Дети их Анна		10					
	559	Мойсей	8						
560	Прокопій	6				за мало			
		Вишеписанного Іоана							

88	561		Петренка племянник Никифор	36	}	били	лет	
		529	Жена его Анна дочь Іоакимова					25
	562		С[и]нь Моисей	3	}	били		
	563		Помянутого Никифора родній брат Григорій	28				23
	564	530	Жена его Анна доч Ігнатієва Григорій Зюба	40	}	били		
	565	531	Жена его Феодора доч Василієва					36
		565	Дети их Парфеній	13	}	били		
		566	Меланія Феодор	2				4
// 424 зв.								
89	567		Іяков Якименко	34	}	били	за ма лолет ством	
		533	Жена его Евфросиния дочь Іоанова					32
			Дети их Петр	12	}	били		
	568		Евстафій	10				8
	569		Меланія		7	}		били
		534	Уліяна					
		570	Вишеписанного Іякова зять Семеон Кирилов	36	}	били		
		536	Жена его Матрона дочь Яковлева					28
		571	С[и]нь их Нестер	12	}	били		
		537	Дочь Варвара					10
90	572		Григорій Розгоненко	34	}	били		
		538	Жена Васся дочь Яковлева Дети їх				27	
	573		Іоанн	6				
	574		Петр	4				
// 425								
91	575		Даниил Шевченко	32	}	били		
		539	Жена его Наталія дочь Стефанова					26
			в них детей нет Помянутого Даниіла зят		}	били		
		576	Матфей Романов с[и]нь	28				20
		Жена его Зиновія дочь Семеонова						

	541	Дочь их Евдокия		1						за ма- лолет ством		
	542	Вишеписанного Данила племянница Агафія вдова		52	}	били						
577		Дети ей Сергій	28									
578		Іоаким	24									
	543	Евдокия		12	}	били						
579		Григорій	10									
	544	Вишепоказанного Сергія жена Одарія дочь Стефанова В них детей нет		20								
// 425 зв.												
92	580	Феодор Левченко		54	}	били						
	545	Жена его Евдокия дочь Іоанова		48								
	546	Дочь их Анна		12								
581		Вишеписанного Феодора Левченка племянник Емелиян Гаврилов с[и]нъ	89									
	547	Жена его Анна дочь		48								
582		Дети их Леонтій	15									
583		Іоанн	13									
584	548	Евгенія Леонтій	2	8								за ма- лолет ством

// 426

Всего при выше означенной архангела Михаила церкви во приходских девяти десят двух дворех обретається		Число обоого пола людей								Ітого				
		Исповедав- шихся и причастив- шихся		Исповедав- шихся только а не причастив- шихся		Не исповедавшихся		Ітого						
		муж	жен	муж	жен	муж	жен	муж	жен	муж	жен			
Во вышевленном дворовом числе	Духовные	Попъ		1										
		Дячков и паламарей		7										
		Жен их			8								15	11
		Дети их	Мужеска пола	4					3					
			Женска пола		2					1				

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «1737»

Ірина Кривошея

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ ФЕДІР МАРКОВИЧ У ДЗЕРКАЛІ СВОГО ТЕСТАМЕНТУ

Розглядаються проблеми повсякденного життя козацької старшини на прикладі історії життя бунчукового товариша Федора Марковича. Головні питання в цій розвідці адресують тестаменту бунчукового товариша Федора Марковича. Найбільшу цікавість викликає світ особи XVIII ст. і її ставлення до інших. Таке джерело як тестамент є надзвичайно інформативним у проблемі дослідження.

Ключові слова: тестамент, бунчуковий товариш, XVIII ст., Гетьманщина.

Родина Марковичів стрімко набула високого соціального статусу в Гетьманщині XVIII ст. завдяки Анастасії Маркович, яка була другою дружиною гетьмана І. Скоропадського. Існує достатньо джерел та написаних на їхній основі генеалогічних та історичних досліджень про рід Марковичів. Насамперед це різноманітні акти багатьох представників роду, включно з відомими тестаментом, що зберігаються в численних фондах архівів, а також видані в подовжених історичних серіях чи дослідженнях. Серед найвідоміших наративних джерел історії Гетьманщини XVIII ст. – щоденник представника роду Якова Андрійовича Марковича¹. З нього дослідники черпають чимало знань про різні сфери українського життя. Особливо цінне це джерело для дослідження повсякдення козацької старшини.

Значна джерельна база дозволила вже наприкінці XVIII ст. укласти представникам роду перші генеалогічні розписи (Йосип Маркович, 1797 р.)². Потреба старшини в подібних дослідженнях пояснюється необхідністю доводити своє шляхетське походження й право на дворянство на етапі включення козацької старшини до російського дворянства. Представники роду Марковичів долучилися до вивчення й написання історії Малоросії³.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилося кілька праць, у яких на новому етапі досліджено історію роду Марковичів. У 1884 р. О. Лазаревський опублікував у «Киевской старине» чергову частину своєї праці «Люди Старої Малоросії. Марковичи»⁴. Продовжив вивчення історії цієї родини О. Лазаревський у третьому

1 Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А.Лазаревского: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717–1725 гг.) 329 с.; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А.Лазаревского: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. Ч. 2: (1726–1729 гг.). 342 с.; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А. Лазаревского: К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Ч. 3: (1730–1734 гг.). 418 с.; Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна наукова комісія товариства імени Шевченка. К.: Львів: З друкарні Н. Криносського, 1913. Т. 22. Дневник Якова Марковича, т. 4: р. 1736–1740. Видав В. Модзалевський. 385 с.

2 Маркович А. И. Марковичи. «Киевская Старина». 1890. №10. Приложение. С.18.

3 Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Санкт-Петербург, 1798. 98 с.

4 Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. Киевская Старина. 1884. №1. С. 51–82.

томі «Опису Старої Малоросії»⁵. У 1890 р. у «Киевской старине» видав дослідження історії роду Марковичів її представник О. І. Маркович⁶. Підсумував і доповнив генеалогічні пошуки своїх попередників В. Модзалевський, умістивши в третьому томі Родословника розпис Марковичів⁷.

Зрозуміло, що за століття, що минуло з того часу, історія роду Марковичів доповнена в різнопланових працях українських істориків⁸. Проте наявні джерела та історіографія спонукають поглянути на деякі проблеми інакше, «запитати» в джерела про світ особи і її ставлення до інших. Головні питання в цій розвідці адресуємо тестаменту бунчукового товариша Федора Марковича.

Копія тестаменту, разом із дотичними до нього розподільними документами дружини, зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. Вернадського у відомій збірці тестаментів О. Лазаревського⁹. Частина тестаменту історик опублікував у третьому томі «Опису Старої Малоросії» та використав в інших своїх дослідженнях. Повністю тестамент Ф. Марковича, разом із тестаментами його брата Андрія й сестри Марини, опубліковано у 2011 р. дослідницею О. Кривошеєю¹⁰.

Спробуємо поглянути крізь призму тестаменту на його автора. Що наразі відомо про Ф. Марковича? Жодне з досліджень не подає точної дати його народження. З тестаменту знаємо, що він був меншим сином Марка Аврамовича й мешкав з ним у батьківському домі в Сорочинцях під Прилуками¹¹. О. Лазаревський та В. Модзалевський повідомляють, що служити Федір почав у 1700 р.¹² Єдину вказівку на вік Ф. Марковича маємо з наказу від 16.10.1726 р., який отримав в Астрахані полковник Єропкін. Цей наказ стосувався відправки додому хворих і старих бунчукових товаришів, котрі, перебуваючи в Гілянському поході, так і не добралися до фортеці Святого Хреста через справжні та уявні хвороби. Згідно з відомостями, серед них записаний Федір Маркович, якому в 1726 р. виповнилося 55 років¹³. Указано, що він старий і немічний. Для початку XVIII ст. – це справді поважний вік. Отже, Федір Маркович народився приблизно в 1671 р., а значить, його старші брати Андрій та

5 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. XIV, 462, XXIII, [3] с.

6 Маркович А. И. Марковичи. Киевская Старина. 1890. №10–11. Приложение. 55 с.; Два письма Н. А. Маркевича о своем родначальнике Марке Авраамовиче. Киевская старина. 1891. № 12.

7 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3 – 4, 824, 20 с.

8 Голубчик Г.Д Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія». Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2003. 20 с.; Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву». Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої половини XVIII ст. Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 1. 2002. С.219-230; Гуржій О. І. Иван Скоропадський. К.: Альтернативи, 2004; Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012. 348 с.; Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Упор. З. І. Хижняк. К., 2001. С. 353; Котлярова Т.В. Рід Марковичів (Маркевичів) у базі даних «Персоналії» Інституту біографічних досліджень НБУВ. Українська біографістика. 2013. Вип. 10. С. 431–442; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 278; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К.: Стило, 2010. 792 с.; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) Довідник. Видавець Пшонківський О. В., 2016. Т. 2. С. 476–477; Прицак О. Рід Скоропадських (Історично-генеалогічна студія). Львів, 1938; Томазов В. В. Марковичі (Маркевичі). Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. С. 520.

9 Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.І. Спр. 57563. Арк.192–202.

10 Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С. 245–257.

11 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк. 194 зв.

12 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.121; Модзалевский В. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С. 391.

13 ЦДАУК. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 587. Арк. 5.

Іван – ще раніше, і дата народження Андрія Марковича (приблизно 1674 р.), що її подає В. Модзалевський, неправильна¹⁴.

Таким чином, початок військової служби Ф. Марковича в 1700 р. пояснюється ніяк не молодим віком, а зовсім іншими причинами. Наприклад, тим, що молодший син пирятинського орендаря довго не міг потрапити на військову службу в командному званні. Як і його старші брати, що отримали уряди вже після того, як І. Скоропадський став гетьманом. Для прикладу: найраніша згадка про військове звання Марковича Андрія Марковича – 1708 р. (значний товариш військовий)¹⁵. Звання Федора Марковича згадується в документах ще пізніше, 21.11.1711 р. він як значний товариш військовий отримує універсал переяславського полковника С. Томари на село Козлов¹⁶.

Молодший Маркович служив у лавах неурядової старшини до 1719 р., допоки старший брат Іван, сотник полковий прилуцький, звільнив для нього цей уряд, посівши вищий – полкового судді¹⁷. Але сотником Федір пробув лише до 1724 р., коли був відставлений від уряду під час розслідування Румянцева про зловживання старшини¹⁸. Потому служив до смерті бунчуковим товаришем. Побував у численних походах, зокрема, у 1725 р. був відправлений у Гілянський похід. Прибув до Астрахані 21 серпня 1725 р. Зупинився на квартирі навпроти лазарету в місті, а не в таборі, де мешкала більшість бунчукових товаришів. Це свідчить про високий соціальний статус та гарні стосунки з російськими командирами. 26 серпня Яків Маркович занотовував у щоденнику, що дядько Федір хворіє на ноги й дизентерію¹⁹. Атестований лікарем як хворий, Федір залишався в Астрахані до січня 1727 р.

Його тестамент, датований 13 листопада 1737 р., був записаний у власному домі в Сорочинцях. Презентований перед урядниками знову-таки вдома, у Сорочинцях, 21 листопада 1737 р. У той же день при свідках у додатку він змінив свою волю щодо місця поховання. Імовірно, стан його здоров'я вже не викликав сумнівів у рідних. Коли точно помер Федір Маркович, нам невідомо: у кінці 1737 р. або на початку 1738 р. – у віці приблизно 67 років. У списку бунчукового товариства в ревізії Прилуцького полку 1739 р. біля його прізвища вписано «помер»²⁰. У Хотинський похід у 1739 р. за нього виступив син Михайло²¹.

Цікаво, що в опублікованих частинах щоденника його племінника Якова Марковича за 1737 р. є лише одна згадка про Федора. 2 і 3 березня 1737 р. Яків, ідучи з військом на форпости при татарській загрози, зупинився в Прилуках і два дні поспіль був у дядька. Навіть не ходив з приятелем на гостину, як то бувало в інші дні²². Отже, вони спілкувалися. Наступного 1738 р. немає ніяких згадок про Федора Марковича. Чому Яків не зафіксував у щоденнику дату смерті близького родича? Це дивно, позаяк усі родинні події, смерть близьких друзів та російських можновладців автор ретельно записував. Так, протягом вересня-жовтня 1724 р. Яків у щоденнику кілька разів згадав про хворобу іншого дядька – Івана, судді полкового прилуцького. Від-

14 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С. 388.

15 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С. 388.

16 Там само. С. 391.

17 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С. 122.

18 Там само. С. 123.

19 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А. Лазаревского: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717–1725 гг.) С. 274, 277, 279.

20 Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі ЦДІАК України). Ф.51. Оп. 3. Спр. 19321. Арк. 64.

21 ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.14037. Арк.336.

22 Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна наукова комісія товариства імені Шевченка. К.: Львів: 3 друкарні Н. Криńskiego, 1913. Т. 22. Дневник Якова Марковича, т. 4: р. 1736–1740. Видав В. Модзалевський. С.116.

відав його, щоб попроситися на кілька днів із 4 по 8 жовтня, знаючи, що хворий уже сповідався й шансів на одужання немає. Тоді до Прилук приїхали й інші Марковичі. Автор щоденника зупинився в дядька Федора. У останнього 6 жовтня обідала вся родина. Помер Іван Маркович 19 жовтня 1724 р. о 4-й годині²³. А от дату смерті Федора Марковича Яків не повідомляє. Імовірно, пояснення аж надто банальне? Бездітний Іван Маркович заповів племіннику Якову с. Перервинці, а Федір – нічого.

Свій тестамент Федір Маркович укладав, відчуваючи наближення смерті. Він уже давно хворів. І якщо в 1726 р., можливо, дещо перебільшував важкість своєї хвороби, аби не йти в похід до фортеці Святого Хреста, то в Польський похід змушений був через хворобу вислати замість себе сина Григорія. У цьому поході під час атаки під с. Сельцями Григорій і загинув²⁴. У 1747 р. в своєму уступному листі його вдова Катерина Томарівна згадує, що Федір «<...> за жизни своей будучи виразной смертной слабостью здоровья своего прежде кончини своей составил последнее воле свое духовное <...>»²⁵. Це вказує на кінець 1737 р. як на найбільш вірогідну дату смерті Ф. Марковича.

Тестамент Федора Марковича містить усі традиційні для цього типу документів частини. Порівнюючи заповіти Федора і його старшого брата Івана Марковича, який помер у 1724 р., О. Лазаревський зауважив запозичення Федором аренги з духівниці брата²⁶. Можливо, вони подібні через те, що їх укладав один духівник. Однак не дивно, що сам Федір не став перейматися осмисленням складних релігійно-філософських проблем. Навіть на смертному одрі його більше цікавили власні образи на родичів та почуття до дружини. На зятю образу Федора на рідних, що буквально летіть з тестаменту, вказували у своїх розвідках О. Маркович та О. Лазаревський²⁷.

Копію розлогого тестаменту написано на 23 сторінках²⁸, на двох останніх – презентація при свідках і доповнення. Аренга займає першу сторінку. Уписавши sacramentalну фразу про передачу душі Богу, автор доручає своїй дружині поховати тіло в обителі Свято-Троїцькій Густинській і виконати всі необхідні поминальні обряди. Місце поховання чітко визначене: «Де покійний брат мій Іван Маркович лежить, розmistивши склеп поруч»²⁹. Через тиждень, при оголошенні тестаменту при свідках, Федір змінює місце поховання. Просив поховати в Сорочинцях, збудувавши склеп у приході Святого Христа Миколая. Мотивував своє рішення тим, що не місце людину святить, а людина місце³⁰.

Така мотивація засвідчує зміни в світосприйнятті козацької старшини ближче до середини XVIII ст. Раніше безумовно значимим було поховання у великих монастирях чи фундованих старшиною храмах, що ніби наближало людину до Бога, допомагало переходу й порятунку душі³¹. Федір Маркович, як і його сучасники,

23 Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старинь», под ред. А.Лазаревского: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1: (1717–1725 гг.) С. 139–140, 143.

24 ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.14037. Арк.336.

25 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.203.

26 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.123

27 Маркович А. И. Марковичи. Киевская Старина. 1890. №10 Приложение; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.123.

28 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.192–202.

29 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.192зв.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.123; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.245.

30 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.202; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.123; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.251.

31 Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII ст. *Theatrum Humane Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко.

усвідомлював роль своєї особистості, власну відповідальність за подальшу долю душі. Вочевидь, роздуми протягом того тижня ствердили його в рішенні бути похованим ближче до рідного дому. Тестаменти, написані в цей період, показують переміни у свідомості козацької старшини, відхід її від домінуючого барокового світовідчуття, фіксують прояви більш раціонального підходу до повсякдення, що й проявилось в кінці XVIII ст. у ставленні до заповіту як до суто юридичного документа.

Через увесь тестамент проходить думка про рідних братів і сестер, як порушників батьківського заповіту, що обібрали його до нитки. Федір згадує, що батьківський спадок розділяли за участю дядька М. Огроновича (брат матері) на десять частин. Федір Маркович мав двох старших братів Андрія та Івана. Більшість дослідників називають п'ятьох сестер: Анастасія Скоропадська, Ірина Миклашевська, Пелагея Кондзеровська, Марина Імшенецька, Параска Якубович³². В. Кривошея згадує двох старших доньок Марка Аврамовича Гафію й Марію, про шлюби яких нічого не відомо³³. Усі діти були одружені й наділені батьками майном. Проте, на кого точно були розраховані ті дві частки спадку, невідомо, так як Федір у тестаменті згадує не всіх сестер.

Особлива неприязнь відчувається в тестатора до Андрія та Анастасії, які й розпорядилися батьківським спадком за власним бажанням. Передусім Федір у тестаменті звинуватив рідних у знищенні батьківського заповіту й у погранні його усної волі щодо окремих маєтностей і готових грошей. Перелічуючи, як розділили спадок батька після знищення його духівниці, тестатор раз у раз повторює звороти: «все поотбірали», «мене обідрали», «остался я совсем обшарпан и обобран», «разорен и до нищетного убожества», «по обибранию», «ободран»³⁴.

Чи відповідав реальний стан речей таким наріканням Федора, подивимося далі. Наразі цікавить інше. Чому Федір Маркович не опирався братам і сестрам при такому несправедливому розподілі, адже всі вони дійсно були давно виділені в маєтностях, а Федір мешкав із батьком у родинному дворі в с. Сорочинцях, будучи із ним нерозділеним. Така практика була традиційною в Гетьманщині. Менший син часто жив зі старими батьками й доглядав за ними. Натомість отримував у спадок усі існуючі на той час у батька маєтності. Підтвердження обіцянки Марка Аврамовича передати маєтності меншому синові є і в листі полковника Івана Носа, що опублікований О. Лазаревським³⁵. Тобто в тестаменті Ф. Маркович правдиво описує свої сподівання й батьківські обіцянки майбутньому тестеві, переяславському полковнику, Стефану Томарі.

Розподілом майна, яке призначалося Федору, керували Андрій та Анастасія Марковичі. Про старшого брата Андрія Федір прямо написав у тестаменті, що не

Київ: Laurus, 2012. С. 296–308; Винниченко О. «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаменами). Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Відп. ред. В. Горобець. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 272–297; Замура О. Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Відп. ред. В. Горобець. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 316–350; Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Дис. на здоб. наук. ступ. к. і. н. Чернігів, 2016. 259 с.; Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV–середині XVII століть. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. С. 105–145; Яковенко Н. «Освоений простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. С. 146–164.

32 Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.392.

33 Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С.278.

34 Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С. 245–257.

35 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.124.

міг йому суперечити як старшому³⁶. Неприязнь до Анастасії, завуальована за життя, прорвалася лише після її смерті, у власному тестаменті (померла в 1729 р. – *Авт.*). Цікаво, що Анастасія не поїхала попрощатися з батьком і навіть на похорон не вибралася, а от для поділу спадку час знайшовся³⁷. Роль сестри в родинних справах у своєму заповіті висловив Іван Маркович, вказавши, що завдячує їй більше як матері й добродійці, ніж як сестрі³⁸. Федір сестру благодійницею не вважав. Проте суперечити всесильній Ясновельможній навіть не намагався. Що керувало Федором у стосунках із старшими братом і сестрою – здоровий глузд чи слабкий характер? Здається, одне іншого не виключало. Варто нагадати, що Марко Аврамович помер у серпні 1712 р.³⁹ Отже, Федору вже виповнилося 40 років.

Події, описані на початку тестаменту (сватання й одруження з Катериною Томарівною та розподіл майна після смерті батька), відбулися з невеликим проміжком. Дослідники наводять приблизну дату одруження Федора й Катерини – 1711/1712 р.⁴⁰. Виходить, що Федір одружився в 40-літньому віці? Більшість істориків згадують лише один його шлюб із Томарівною. І лише в працях історика В. Кривошеї вказано, що в першому шлюбі Федір Маркович був одружений із донькою полкового осавула Семена Левченка⁴¹. Посилання на джерело такої інформації відсутнє.

У тестаменті Федора немає навіть натяку на першу дружину (зокрема згадок про спомин її душі), а діти називаються рідними матері Катерині Томарівні. У духовниці Федір зауважує, що в рік, коли одружився, купив за гроші тестя хутір у Семена Забіли біля с. Турівка й навколишні землі в козаків⁴². В. Модзалевський розміщує звістку про купівлю хутора між двома універсалами 1712 р.⁴³. Отже, Федір одружився в 1712 р. Його старший син Дмитро міг народитися 1712/1713 р. Зате точно відомі дата й місце його одруження – 31 травня 1731 р. у Прилуках⁴⁴. Наймолодший із трьох живих у 1747 р. братів Федоровичів Андрій народився в 1718 р.⁴⁵. Мабуть, він був одним із молодших синів Федора, про що свідчить послідовність переліку імен братів у документі 1743 р. (Дмитро, Михайло, Василь, Андрій)⁴⁶. Другим за часом народження був, тоді вже покійний, Григорій, а от якого віку був теж покійний на той момент Іван, на жаль, невідомо.

До роздумів спонукає фрагмент заповіту старшого брата Федора Івана Марковича (1724 р.). Відчуваючи провину за нечесний поділ батьківського спадку, Іван ще за життя дарує Федору частину маєтку. У тестаменті він виділяє окремо значні маєтності для старших синів Федора Дмитра й Григорія («синовців моїх») і вказує їх як гіпотетичних спадкоємців його основних маєтностей після смерті дружини⁴⁷. Очевидно, що Іван виокремлює синів брата Федора.

36 Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.246.

37 Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012. С.196.

38 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.117.

39 Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.388.

40 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.122; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.391.

41 Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С.278; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К.: Стило, 2010. С.500.

42 Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.248–249.

43 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.391.

44 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А. Лазаревского: К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Ч. 3: (1730–1734 гг.). С.110.

45 ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр.16939. Арк.2.

46 ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 57335. Арк.254.

47 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.117–119.

Упадає у вічі виняткове ставлення Федора Марковича до дружини Катерини Томарівни. Зазвичай тестаменти козацької старшини містять формальні звороти стосовно дружин, зрідка проявляючи повагу чи незначні емоції. Практика тієї доби знала чимало випадків, коли чоловік у тестаменті покладав на дружину обов'язок розподілу спадку між нащадками. У такий спосіб чоловіки забезпечували своїх вдів від сваволі дітей. Проте тестамент Федора Марковича виходить за межі звичних практик. Тестатор завзято підкреслює свою любов, повагу й вдячність до дружини: «любезнейшая моя жена», «любимейшая моя сожительница», «найлюбезнейшая моя пане малжонка», «з моею панею»⁴⁸. Детально описує її вклад у розширення маєтностей, неухильну працю для їх процвітання. Також автор висловив у духівниці вдячність покійному тестеві Стефану Томарі й теці за підтримку в скрутні часи, коли його обібрали родичі. Вони одразу допомогли грошима й худобою. Імовірно, через це Федір аж надто переймався родинними справами Томар після смерті тестя, особливо долею трьох молодших сестер Катерини, про посаг яких надзвичайно дбав. Його дружина Катерина була однією з молодших доньок Стефана Томари⁴⁹. На час шлюбу їй, напевно, було близько 20 років. Тобто Федір мав набагато молодшу від себе дружину, що теж пояснює його закоханість протягом подружнього життя.

1 липня 1718 р. Федір написав листа швагру Василю Томарі з проханням приїхати в Безуглівку й, нарешті, взяти на себе відповідальність за долю двох молодших, ще незаміжніх сестер Тосі й Настусі, які осиротіли після смерті батька⁵⁰. Федір Маркович у тому ж листі повідомляє, що віддав залишок спадку Феодосії Фридрикевич, яка приїхала з чоловіком Григорієм. Дорікає швагру, що той поводить себе по відношенню до сестер як нерідний. Кілька листів Григорія Фридрикевича та Федора Марковича в 1723 р. розкривають ще одну сторінку родинної історії⁵¹. Сестра Катерини, Феодосія Стефанівна Фридрикевич втекла з малолітнім сином від чоловіка в Прилуки й оселилася в домі Ф. Марковича⁵². У березні 1723 р. Г. Фридрикевич намагався з допомогою дядька В. Томари повернути дружину, всіляко виправдовуючи свою поведінку. До вирішення проблем Феодосії підключився Ф. Маркович. Проте Феодосія до чоловіка так і не повернулася, а той невдовзі (у 1723 р.) помер. Потому Ф. Маркович дбав про повернення посагу сестри дружини й закріплення за її сином маєтностей померлого батька, апелюючи до дядька дружини В. Томари.

Натомість ставлення Федора до власних дітей, висловлене в останній волі, аж надто суворе. Тричі в тестаменті повторюється його вказівка дружині, яка успадкувала все рухоме і нерухоме майно, що вона має розділити майно між дітьми в рівних долях, але за умови їх належного ставлення до матері. Якщо ж діти проявлять неповагу чи непослух, наказував дружині позбавити їх спадку, продати все майно, а гроші заповісти на спомин душ їхніх і батьків⁵³. Особливу увагу привертає вказівка, де Федір дозволяє дружині позбавити дітей спадку навіть при їх належній поведінці. Він пише, що в такому випадку діти мають подбати про себе самі й набути собі статки власною працею.

І навіть у випадку повторного шлюбу дружини, саме Катерина, а не діти, успадкувала майно. Більшість духівниць старшини містить норму, згідно з якою за умови повторного шлюбу вдова втрапить або увесь спадок, або більшу його частину. Показово відмінний у цьому аспекті тестамент Ф. Марковича, що вкотре демонструє його любов до дружини. Катерина Томарівна скористалася наданою можливістю й невдовзі після смерті чоловіка вийшла заміж удруге за бунчукового товариша Олександра

48 Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С. 245–257.

49 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. К.: ВД «Стилос», 2004. С.55–56.

50 Приватні листи XVIII ст. Підг. В. Передрієнко. К., 1987. С.24–25.

51 Там само. С.31–33, 37–39.

52 Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012. С.126–128.

53 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.199зв.

Саковича⁵⁴. Цікаво, що останній був ухожий у дім Федора Марковича. У щоденнику Якова Марковича від 9 червня 1731 р. записано, що автор поїхав із Прилук, не побачившись із дядьком Федором і Саковичем, так як вони ще спали в ту ранню пору⁵⁵.

Передостання частина духовниці містить моралізуючу складову, де йдеться про чесноти дітей і їх обов'язки перед батьками. Саме дітям адресує Федір Маркович ще одну традиційну частину тестаменту: погрози й прокльони у випадку порушення заповіту, лише побіжно згадавши інших родичів⁵⁶.

Судячи з відомих фактів, його нащадки такого ставлення не заслугоували. Сини рано почали служити з батьком і замість нього. Дмитро й Григорій у 1732 р. присягали на вірність імператриці Анні Іоанівні разом із батьком у числі бунчукового товариства Прилуцького полку⁵⁷. Відбували військову службу за старого батька в походах, де Григорій віддав життя. Після смерті батька брати Марковичі служили «за одного», мали один патент на чин бунчукового товариша Прилуцького полку (1741 р.), який зберігався в родині старшого брата Дмитра. У реєстрі позики до військового скарбу 1743 р. сукупне майно синів Федора Марковича Дмитра, Михайла, Василя й Андрія становило 41 двір посполитих та 2 кола млинових (заплатили позик у 2 руб. 96 коп.)⁵⁸. Статки більш ніж скромні, а при функціональному навантаженні бунчукового товариства, яке служило власним коштом, очевидно, наскільки фінансово обтяжливою була для них служба. Збереглася казка про службу братів Дмитра й Андрія Федоровичів Марковичів за 1756 р. Із неї відомо про службу всіх братів до отримання ними в 1741 р. патенту на чин бунчукового товариша й виконані ними доручення з 1741 до 1756 р.⁵⁹. Очевидно, що найбільше був переобтяжений службою старший Дмитро.

Утім, незважаючи на скруту, брати терпляче дочекалися материнського розподілу майна в 1747 р., хоч і не всі⁶⁰. Михайло (був у 1744 р. ще живий, бездітний) та Іван (помер раніше 1743 р.) померли раніше, а спадок Івана отримали його діти. Отже, із шести синів до розподілу дожило троє. Донька Марія отримала від матері частину спадку як придане в шлюбі з представником роду Шираїв (між 1741 р. і 1747 р.)⁶¹. Цікаво, що в тестаменті Федір віддав розпорядження стосовно доньки на випадок її одруження після досягнення належного віку. Напевно, у ньому були вказані призначені Марії маєтності й рухоме майно⁶². Зміст цього додатку невідомий. Зате чітко прописана ремарка щодо права матері й доньці нічого не виділити, якщо та проявить непослух або якщо Катерина просто не захоче давати.

Із заповіту проглядається люблячий чоловік і жорсткий, навіть байдужий батько. Такий собі егоїстичний, обділений і ображений менший син, який вимістив свої комплекси на дітях. А можливо, навпаки, розважливий батько, який намагався в такий спосіб допомогти дітям стати самостійними, а їх матері – забезпечити спокійну старість?

Якими ж були статки Ф. Марковича в 1712 р. після розподілу з рідними братами і сестрами? Що було придбано за кошти дружини? Які маєтності подружжя придбало разом? Відповіді на ці питання Федір Маркович ретельно виписав у своєму тестаменті.

Почнемо з власних статків Федора. Із 1711 р. він володів с. Гурбинці Лубенського полку та с. Козлов Переяславського полку, із липня 1712 р. – с. Турівка⁶³. Отже, ще

54 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.202зв.

55 Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: (1717–1767 гг.). Издание «Киевской Старины», под ред. А.Лазаревского: К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. Ч. 3: (1730–1734 гг.). С.111.

56 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.200зв-201; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С. 245–257.

57 РДАДА. Ф.248. Спр. 8250. Арк.206зв.

58 ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 57335. Арк.254.

59 ІЦДІАК України, Ф.51. Оп.3. Спр.14037. Арк.336–340.

60 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.203–208.

61 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.395.

62 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.200.

63 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С.В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.391.

до смерті батька у його власності було мінімум три населених маєтності.

Після розподілу з братами і сестрами Федору дісталася: півкуфи горілки, 7 кіп грошей, 1 винний казан, половка срібна (отримав на весілля), 15 коней, 15 корів, третя частина батьківського одягу (сукні з хутрами) та третя частина батьківських ґрунтів (млин під містечком Жоравкою на три кола з лугом і лозою; ліс із гаєм Вороновщина під Переволочною; гай за Прилукою на міських угіддях біля гаю б. т. Андрія Горленка; ліс Сороковщина й гай Надточієвський під Ічнею; хутір Седовський старий над ставом, який батько йому самому заповідав (був розділений на три частини, Іван свою одразу подарував Федору, а Андрію Федір виплатив 200 золотих за частку); сінокіс на три скирти за Рудівкою над ставом; там же за Рудівкою ще два сінокоси, на які Федір мав грамоту й гетьманський універсал; у Прилуках місце пусте коморне над ровом; плац навпроти двору дядька М. Огроновича, у якому частина матері покійній дісталася від її батька; двір шинковий під містом за київською баштою; поле робоче, як до дубового гаю іхати, від Хотейневого озера й до Бидраниці; солодовня й половина бровара під Прилуками; двір сорочинський, де мешкав, тоді до нього був лише сад батьківський над Удаєм⁶⁴. Принагідно Федір описує двір у Сорочинцях на момент укладення тестаменту (від батька дістався великий будинок і сад, а пізніше ними добудована поблизу будинку комора, на лузі біля води збудували кухню й комору для збіжжя, потім докупили землю навколо й осадили підсуєдків).

Отже, після розподілу він отримав млин, хутір, житловий двір, шинковий двір, 2 плаці, солодовню, бровар, орні ґрунти, 2 ліси, 3 гаї, 3 сінокоси. Відтак бідним, обідраним й обібраним Федір Маркович точно не був. Звісно, якби він отримав, як і належало за задумом батька, усі маєтності й гроші (їх він теж детально описав у тестаменті), а не лише третю частину ґрунтів, то почувався б певніше.

Утім, згідно з розповіддю тестатора, від батьків дружини вони отримали гроші, збіжжя та худобу⁶⁵. І, мабуть, чималі гроші, так як подружжя одразу почало скуповувати ґрунти та іншу нерухомість. Федір чітко зазначив майно, куплене коштом Катерини Томарівни. Для цього вона продала дорогоцінності, вклала отримані при одруженні від батьків гроші, а після смерті батьків використала належну їй частину срібла та кілька тисяч готових грошей. Катерина докупила землю навколо батьківського двору й двори підсуєдків у Сорочинцях; розширила материнський плац Марковича в Прилуках, докупивши за 400 золотих плац в Андріїхи, попаді прилуцької; ще один плац біля київської башти; ґрунти під с. Стрельники (гай та орне поле); ліс драганувський за с. Буромка; ліс під с. Товкачівка й двір у селі; другу частину до батьківського лісу Сороковщина й гаю Надточієвського; шість сінокосів навколо хутора Рудовського, і там під хутором облаштували греблю; за третю частину спадкового хутора Федір брату віддав 200 золотих дружини; два млини на два кола – кожний у с. Гурбинці й старий двір там же; хутір біля Турівки Забеловський, куплений на гроші тестя одразу після весілля; ґрунти орні навколо Турівки; хутір Пачевщина; острів сінокісний напроти с. Поддубовня; хутір Безугловський із ґрунтами й гаями під Яготином; гребля Яготинська з усіма млинами (ґрунти на Переяславщині купила в рідного брата Василя)⁶⁶.

Так само чітко Федір Маркович розписав усе спільно надбане з дружиною майно: млин під містечком Переволочна на одній скрині з б. т. А. Горленком і біля млина гай над берегом; ліс під с. Смошею на острові; плац під Прилуками за київською баштою біля шинкового двору А. Горленка; 2 сінокоси під Рудівкою; орне поле під селом Рудівка; дворець із садом, лісом та орним полем в д. Сезки; сад Романувщина з лужком у Сорочинцях; усі ізи на р. Фаї під Сорочинцями; займище для будівництва млинів на р. Удай під с. Заїздром, там же дворик; хутір у с. Пироговці з будинком, гаями, островом та орним полем, до хутора прилеглим, із полями, особливих людей купленими; у фільварках прилуцьких на замісті двір Комендатовщина із садом на

64 Кривошея О. В. Українська козацька старшина // Марковичи. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С. 245–246.

65 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.194зв.-195; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.247.

66 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.195–198; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.247–249.

р. Удай проти двору з прилеглими до нього трьома левадами, орним полем і яром; у Пирогувцях – кут з островом та ровом для риби, з ізами на р. Удай, належними до того кута; плац в с. Городня, під селом на рівчаку млин на одній скрині з Семеном Однулком із орним полем; двір Редьковський під Ічнею на фільварках; ґрунти Чаловщина (орні землі, гаї, ставок із греблею), що між Ічнею й Вернигородщиною; дві левади під с. Буромка; у містечку Монастирище плаці куплені й спадкові з підсусідками; у Нежереві над гребелькою місце Шевченківщина зі збудованим двором (ґрунт подарував брат Іван Маркович), там же гаї, що вже зрубаний і тепер там сінокіс; млин на два кола в с. Гурбинці, поруб гаю за греблею й двір над берегом біля млинів; ґрунт Щудуповський у с. Гурбинці, із поселенням на ньому хат, з садом, левадами й місцем на пасіку; сад у Гурбинцях над р. Удай⁶⁷.

Описуючи власні маєтності, Федір Маркович ретельно зазначав усі підтверджувальні документи (купчі, універсали, грамоти). У заповіті Федір не згадав ні с. Козлов Переяславського полку, надане тестем, ані с. Кроти, яке він відібрав у бездітної вдови брата Івана, випросивши в гетьмана Д. Апостола на нього універсал⁶⁸. Проте частину с. Кроти пізніше бачимо у власності Дмитра Федоровича⁶⁹, а с. Козлов ділить навпіл між Василем і нащадками покійного Івана у своєму уступному листі Катерина Томарівна⁷⁰.

Перелічені в тестаменті Федора Марковича маєтності засвідчують чималі статки тестатора. Навіть на момент розподілу батьківського спадку (серпень 1712 р.) бачимо зовсім не обідраного голодранця, а власника кількох населених маєтностей. Разом із дружиною Катериною Томарівною протягом 1723–1736 рр. Федір вів майнові суперечки з родичами, жителями Переяславського полку, і вдовою генерала фон Вейсбаха⁷¹. Ще довший час тривала судова тяганина за ґрунти між Марковичами й жителями Прилуцького полку (1718–1737 рр.)⁷².

Отже, усі статки Федір Маркович заповів своїй дружині. Катерина Томарівна здійснила розподіл маєтностей між дітьми чи їх нащадками лише в 1747 р.⁷³. Більшу частину рухомого майна заповіла своєму другому чоловіку Олександру Саковичу⁷⁴.

Уступний лист був складений Катериною Томарівною на випадок її раптової смерті й засвідчений у міській прилуцькій ратуші 2 вересня 1747 р. урядниками, родичами, синами й другим чоловіком⁷⁵. Вона зазначила, що не всі діти проживають поруч. Зокрема, Василь перебував на регулярній військовій службі (капітан-лейтенант лейб-гвардії Преображенського полку, 1747 р.)⁷⁶, а донька Марія з родиною мешкала далеко. Вихідною тезою Катерина зазначає, що розподіл уступає в силу лише після її смерті. Цікаво, що, розподіляючи маєтності між нащадками, Катерина Томарівна зробила все на власний розсуд, а не так, як того хотів чоловік.

Виділяючи спадок доньці Марії, Катерина згадує частину духівниці покійного першого чоловіка стосовно доньки, але зауважує, що зазначені у його розпорядженні ґрунти для доньки вона розподілила між синами. Зате Марії віддала всі млини на Яготинських греблях (10 кіл) та всі ґрунти й угіддя біля них⁷⁷. Тобто доньку вона точно не обділила. Перелік розподіленого майна засвідчує рівнозначний поділ спадку між нащадками. Добре застережені права дітей покійного Івана (сину – ґрунти,

67 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.196–198зв.; Кривошея О. В. Українська козацька старшина: Марковичи. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2011. Вип. 52. С.248–249.

68 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.120.

69 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литография «С. В. Кульженко», 1912. Т. 3. С.395.

70 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.205зв.

71 ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр. 1138. 43 Арк.

72 ЦДІАК України. Ф.51. Оп.3. Спр. 322. 41 арк.; Там само. Спр. 2347. 25 арк.

73 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.202зв–208.

74 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.206зв.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С.127.

75 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.207зв.-208.

76 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.207зв.

77 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. Арк.206.

доньці – грошова компенсація), що в майбутньому все ж не вберегло їх від проблем з опікуном, дядьком Андрієм, і призвело до судових позовів⁷⁸. Катерина Томарівна, хоч і неписьменна⁷⁹, і на схилку літ постає з листа як мудра, виражена в рішеннях, сильна особистість. Як колись не дозволила рідному брату продати родові батьківські маєтності в Переяславському полку в чужі руки, так і доньку застерегла від цього. Звеліла, за потреби продажу маєтку в Яготині, спершу запропонувати його братам.

Яким же постав зі свого тестаменту бунчуковий товариш Федір Маркович? Насамперед, люблячим і турботливим чоловіком, який не лише заповів дружині все спільне майно, але й дозволив друге заміжжя. Ображеним на рідних через нечесний розподіл батьківського спадку. Обережним у стосунках із старшими братами і сестрами, котрі займали вищі уряди. Особливо з Анастасією, яка була дружиною гетьмана, мала сильний характер, що, передусім, відбилосся на долі рідних. Лише в духовниці Федір демонструє ставлення до рідні, несучи в собі образу довгі 25 років.

Тривала військова служба майже не залишила по собі відбитка на його особистості. Ймовірно, через слабе здоров'я. Відомо, що мав проблеми з ногами, хоча це не звільняло його від походів. Достатньо пізно розпочавши кар'єру й так і не піднявшись вище уряду сотника та чину бунчукового товариша, Ф. Маркович зосередив свої зусилля на накопиченні маєтків та судових суперечках через них.

Незважаючи на те, що все заповів дружині, тестатор надзвичайно багато місця в заповіті відвів опису отриманого й надбаного майна. Попри чималі статки, що доводить подана вибірка з тестаменту, увесь заповіт супроводжується наріканням автора на те, що його обібрали й обікрали. Це засвідчує схильність Ф. Марковича перебільшувати негаразди на словах, яка в діях наближалася до жаги накопичення. Що, власне, природно для сина підприємливого пирятинського орендаря Марка Аврамовича, який завдяки багатству вивів своїх дітей на вищий соціальний щабель.

Найбільше вражає ставлення Федора до власних дітей, у якому хотілося б бачити намагання зробити синів сильними й самостійними, та чомусь бачиться жорсткий, черствий та не дуже люблячий батько. Хоча він зумів усім синам дати гарну освіту, адже точно відомо про навчання в КМА старших Дмитра, Григорія й Михайла⁸⁰. Служба інших військовими канцеляристами, потім бунчуковими товаришами теж засвідчує високий рівень їх освіти.

Отже, тестамент разом з іншими, залученими до аналізу джерелами, дозволяє побачити суперечливу особистість Федора Марковича, його ставлення до родини та близьких, його прагнення й бажання: передусім бажання бути поруч із коханою дружиною й примножити власні статки.

References

Bilous, N. (2012). «Tilo moye grishne, z zemli vzyate, maye buty poxovane za zvychayem xrystyynans`kym»: poxovannya volyns`kyx mishhan u XVII st. *Theatrum Humane Vitae. Studiyi na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv: Laurus. S. 296–308.

Vynnychenko, O. (2013). «Svoya smert`»: richpospolyts`kyj shlyaxtych pered oblychchym vichnosti (za rann`omodernymy testamentamy). *Povsyakdennyya rann`omodernoyi Ukrayiny. Istorychni studiyi v 2-x tomax*. T. 2: Svit rechej i povsyakdennyx uyavlen`. Vidp. red. V. Gorobecz`. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. S. 272–297.

Golubchik, G.D (2003). *Rid Markovychiv-Markevychiv u kul`turno-gromads`komu zhytti Ukrayiny: «Nova simejna istoriya»*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06. Dni-propetr. nacz. un-t. D. 20 s.

Gurzhiy, O. (2002). «Ivan nosyt` plaxtu, a Nastya – bulavu». *Suspil`no-politychnyj portret elitnoyi zhinky pershoji polovyny XVIII st. Socium. Al`manax social`noyi istoriyi*. Vypusk 1. S.219-230;

Gurzhiy, O. I. (2004). *Ivan Skoropads`kyj*. Kyiv, Al`ternatyvy.

Dva pis`ma N. A. Markevicha o svoem rodnachal`nike Marke Avraamoviche. *Kievskaya starina*. 1891. № 12.

78 Маркович А.И. Марковичи. Киевская Старина. 1890. №10-11. Приложение. С.35–36.

79 ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57563. арк.206зв.

80 Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Епор. 3. І. Хижняк. К., 2001. С.353.

- Dzyuba, O. M. (2012). Pryvatne zhyttya kozacz`koyi starshyny XVIII st. (na materialax epistol'nykh spadshhyny). Kyiv. 348 s.
- Dnevnik general`nogo podskarbiya Yakova Markovicha: (1717–1767 gg.). Izdanie «Kievskoj Stariny», pod red. A. Lazarevskogo: Tip. G. T. Korchak-Noviczko, 1893. Ch. 1: (1717–1725 gg.). 329 s.
- Dnevnik general`nogo podskarbiya Yakova Markovicha: (1717–1767 gg.). Izdanie «Kievskoj Stariny», pod red. A. Lazarevskogo: Tip. G. T. Korchak-Noviczko, 1895. Ch. 2: (1726–1729 gg.). 342 s.
- Dnevnik general`nogo podskarbiya Yakova Markovicha: (1717–1767 gg.). Izdanie «Kievskoj Stariny», pod red. A. Lazarevskogo: K.: Tip. G. T. Korchak-Noviczko, 1897. Ch. 3: (1730–1734 gg.). 418 s.
- Zherela do istoriyi Ukrainy-Rusy. Vyd. Arxeografichna naukova komisiya tovarystva imeny Shevchenka. K.: L`viv: Z drukarni N. Kryns`kogo, 1913. T. 22. Dnevnik Yakova Markovicha, t. 4: r. 1736–1740 / vydav V. Modzalevs`kyj. 385 s.
- Zamura, O. (2013). Smert` u cerkovnykh pryypysax ta povsyakdennomu zhytti Get`manshyny XVIII st. Povsyakdennya rann`omodernoyi Ukrainy. Istorychni studiyi v 2-x t. T. 2: Svit rechej i povsyakdennykh uyavlen`. Vidp. red. V. Gorobecz`. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. S. 316–350.
- Instytut rukopysu Nacional`noyi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernads`kogo (dali – IR NBUV). F.I. Spr. 57563. Ark. 192–202.
- IR NBUV. F.I. Spr. 57335. Ark. 254.
- IR NBUV. F.I. Spr. 57563. ark. 202zv–208.
- Kyyevo-Mogylyans`ka akademiya v imenax XVII–XVIII st. Upor. Z. I. Xyzhnyak. K., 2001. S. 353.
- Kotlyarova, T. V. (2013). Rid Markovychiv (Markevychiv) u bazi danyx «Personaliyi» Instytutu biografichnykh doslidzhen` NBUV. Ukrainys`ka biografistyka. Vyp. 10. S. 431–442.
- Kryvosheya, V. V. (2008). Kozacz`ka elita Get`manshyny. K.: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy.
- Kryvosheya, V. (2004). Genealogiya ukrainys`kogo kozactva: Pereyaslavs`kyj polk. K.: VD «Stylos».
- Kryvosheya, V. V. (2010). Kozacz`ka starshyna Get`manshyny: encyklopediya. K.: Stylos. 792 s.
- Kryvosheya, I. I. (2016). Neuryadova starshyna Ukrainys`koyi kozacz`koyi derzhavy (XVII–XVIII st.) Dovidnyk. Vydavec` Pshonkivs`kyj O. V. T. 2. S. 476–477.
- Kryvosheya, O. V. (2011). Ukrainys`ka kozacz`ka starshyna: Markovychy. Gileya: naukovyj visnyk: Zbirnyk naukovykh prac`. Kyiv. Vyp. 52. S. 245–257.
- Lazarevskij, A. (1884). Lyudi Staroj Malorossii. Markovichi. Kievskaya Starina. №1. S. 51–82.
- Lazarevskij, A. (1902). Opisanie Staroj Malorossii: materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya: v 3 t. Kyiv. T. 3: Polk Priluczskij. XIV, 462 s.
- Markovich, A. I. (1890). Markovichi. Kievskaya Starina. 1890. №10–11. Prilozhenie. 55 s.
- Markovich, Ya. M. (1798). Zapiski o Malorossii, ee zhitelyax i proizvedeniyax. Sankt-Peterburg. 98 s.
- Modzalevskij V. L. (1912). Malorossijskij rodoslovnik. K.: Tipo-litografiya «S. V. Kul`zhenko». T. 3. – 4, 824, 20 s.
- Popruzhna, A. (2016). Poxoval`na kul`tura kozacz`koyi starshyny drugoyi polovyny XVII–XVIII st. Dys. na zdob. nauk. stup. k. i. n. Chernigiv. 259 s.
- Pryvatni lysty XVIII st. Pidg. V. Peredriyenko. K., 1987. S. 24–25.
- Priczak, O. (1938). Rid Skoropads`kyx (Istorychno-genealogichna studiya). L`viv. RDADA. F.248. Spr. 8250. Ark. 206zv.
- Tomazov, V. V. (2009). Markovychi (Markevychi). Encyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. Redkol.: V. A. Smolij ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Nauk. dumka. T. 6. S. 520.
- Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrainy v m. Kyyiv (dali CzDIAK Ukrainy). F.51. Op. 3, Spr. 19321. Ark. 64.

CzDIAK Ukrainy, F.51. Op.3. Spr.14037. Ark.336–340.

CzDIAK Ukrainy, F.51. Op.3. Spr. 1138. 43 ark.

CzDIAK Ukrainy, F.51. Op.3. Spr. 2347. 25 ark.

CzDIAK Ukrainy, F.51. Op.3. Spr.16939. Ark.2.

CzDIAK Ukrainy, F. 53. Op. 2. Spr. 587. Ark. 5.

Yakovenko, N. (2012). «Osvoenyj prostir», abo De zapovidaly xovaty sebe volyns`ki shlyaxtychi. Dzerkala identychnosti. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen`ta idej v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittya. K.: Laurus. S. 146–164.

Yakovenko, N. (2012). «Pogreb tilu moyemu vybyrayu s predky moyemu»: miscya poxovan` volyns`kyx knyaziv u XV– seredyni XVII stolit`. Dzerkala identychnosti. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen`ta idej v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittya. K.: Laurus. S. 105–145.

Кривошея Ірина Іванівна – професор, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Україна).

Iryna Krivosheya – Professor, Doctor of Historical Sciences, Professor of the World History and Methods of Its Teaching Chair at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine).

E-mail: iiivahnuk@i.ua

BUNCHUKOVYI COMRADE FEDIR MARKOVYCH IN THE MIRROR OF HIS TASTEMENT

The problems of everyday life of the Cossack head on the example of the history of Bunchukovyi comrade Fedir Markovych are considered. The greatest interest is the world of the person of the eighteenth century and his attitude towards others. The testament of Fedir Markovych is very informative as a source.

From his testament, Bunchukovyi comrade Fedir Markovych appeared to be a loving and caring man who not only left all common property to his wife, but also allowed another marriage. He is peeved at his relatives because of unfair distribution of parental inheritance, cautious in dealing with elder brothers and sisters who held higher positions. Only in the clergy Fedir demonstrates the attitude of his family, keeping offence for long 25 years.

Long-term military service hardly left a mark on his personality. Having started his career fairly late and having never risen higher than government of sotnik and rank of bunchukoviy comrade, F. Markovych concentrated his efforts on the accumulation of estates and legal arguments over them.

The testator devoted a great deal of place in the testament to the description of received property and acquets. Despite considerable wealth provided by excerpts from the testament, the entire testament is fraught with the author's that he was robbed. This testifies the tendency of F. Markovych to exaggerate problems in words, which in actions was approaching the thirst for accumulation. In fact, is natural for the son of a pushing Pyriatyn tenant, Mark Avramovych, who, due to wealth, brought his children to a higher social level.

The most impressive is Fedir's attitude to his own children, in which one would like to see attempts to make his sons strong and independent, but for some reason we see a cruel, stale and not very loving father. Although he managed to give all his sons a good education. The testament, along with the other sources, involved in the analysis, allows us to see the controversial personality of Fedir Markovych, his attitude to the family and relatives, his aspiration and desire: first of all, the desire to be close to his beloved wife and to multiply his own wealth.

Key words: testament, bunchukoviy comrade, the eighteenth century, Cossack Hetmanate.

Дата подання: 21 лютого 2019 р.

Віра Назарова

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В ГЛУХОВІ У 1918–1919 РОКАХ

У статті на основі документальних джерел розповідається про єврейські погроми, що проходили в Глухові в 1918–1919 роках. Наведені повні списки загиблих у цих погромах євреїв, а також відмічені нещодавно виявлені на єврейському цвинтарі міста Глухова могили жертв цих кривавих подій.

Ключові слова: Глухів, євреї, цвинтар, надгробки, революція, єврейський погром.

З кінця XVIII століття у місті Глухові почали селитися євреї й на 1914 рік їхня чисельність доходила до 2 тисяч сімей¹. З початком Першої світової війни їхня кількість збільшилася за рахунок напливу біженців із західних губерній. У місті було 3 синагоги, працювало 4 хедери, талмуд-тора, існували школи грамотності для єврейських дітей, при єврейському цвинтарі працювала миква, відзначалися єврейські свята, закони та традиції. Між іншим, єврейські хлопчики й дівчатка навчалися в глухівських гімназіях, євреї-лікарі мали приватні практики, шановані громадяни іудейського віросповідання були виборцями і самі обиралися на різні посади та в гласні Глухівської міської думи, обіймали посади в громадських і комерційних установах міста, займалися торгівлею та виробництвом. В останні роки існування Російської Імперії 65% всіх торгово-промислових підприємств міста, що перебували в індивідуальному приватному володінні, належало євреям. Це були аптеки, базарні лавки, магазини і склади всіляких товарів, питні заклади, агентські контори, невеликі заготівельні й промислові підприємства². Майже всі шевці, кравці, палітурники, шорники, годинникових справ майстри, за незначним винятком, були євреями. Існували й окремі періоди, коли ставлення до останніх з боку християнського населення міста загострювалося, але більшу частину часу це сусідство було досить мирним. Так тривало до тих пір, поки не нагрянули революція, погроми й громадянська війна.

Єврейські погроми в Глухові описувалися в 1923 році І. Х. Черіковером³, згадувалися в книгах М. М. Часницького «Глухів. Євреї. Пам'ять жива»⁴ і «Євреї. Глухів та Сумщина»⁵. Метою даної статті є введення до наукового обігу нових документів з інформацією про єврейські погроми, які відбувалися в Глухові у 1918–1919 роках, і списками загиблих у них євреїв, а також повідомити про нововиявлені поховання жертв цих погромів на єврейському цвинтарі Глухова.

Справжніх єврейських погромів у Глухові було два: 22–23 лютого 1918 року та в листопаді 1919 року. Перший запам'ятався великою кількістю загиблих, а другий, хоч і був з меншою кількістю жертв, але тривав понад 6 тижнів. Причини й наслідки цих погромів є темою окремого дослідження. У даній статті розповідається лише про хід цих подій і акцентується увага на точну кількість жертв.

Щось подібне до радянської влади у Глухові встановилося у січні 1918 року й

1 ДАКО, ф.3050, оп. 1, спр. 195. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921–1922 гг. С. 22.

2 Назарова В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Можайск, 2014. С. 358.

3 Черіковер І. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Мюнхен, 1923. 335 с.

4 Часницький М. Глухов. Євреї. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев, 2009. 317 с.

5 Часницький М. Євреї. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев, 2011. 380 с.

протрималося до 19 лютого, коли Батуринський полк, що знаходився в місті, повстав разом з частиною населення. Причиною повстання було невдоволення «владою», яка тероризувала населення Глухова різними наказами й чинила безлад. Вигнані з міста й не маючи достатньо сил, щоб зайняти його знову, керівники «червоних», які бачили в цій боротьбі лише засіб для збагачення, зібрали кілька тисяч селян з усього повіту, кинувши гасло: «Бий жидів і буржуазію», та повели їх на Глухів. 22 лютого 1918 року після восьмигодинного бою загони селян увірвалися до міста й без перепочинку почали розстрілювати та грабувати єврейське населення, абсолютно не розрізняючи ні бідних, ні багатих. Три дні тривала різанина. Кожен єврей знаходився на волосині від смерті. За цей час у Глухові було вбито 103 людини. Крім цього, у повіті було знищено кілька сімей у складі 16 осіб, серед яких були й діти. Розстрілювали безпорадних, перед цим з особливою насолодою поглумившись над ними. Як тільки не знущалися! Виводили сім'ю, шикували її і муштрували, а потім усіх убивали, причому поранених добивали багнетами. Убивали батька, а дочці на очах у матері пропонували покласти руку на стіл і тут же відрубували її. Убивши матір, змушували дочку грати на піаніно щось веселе⁶. На очах у матерів убивали малолітніх дітей. Чоловіків виволікали на вулицю, били прикладами, кололи й розстрілювали. Гімназистів-євреїв майже повністю винищили, а у багатьох, хто залишився живим, були відрубані руки⁷. Місцевого жителя, шойхета Баркана, пораненого кулею, відправили в лікарню. Лікар негайно зробив йому необхідну операцію. Після цього в лікарню увірвалися більшовики й відрубали йому щойно перев'язану голову. Літнього єврея Брагінського потягли для допиту до будівлі Дворянського зібрання, яка була резиденцією більшовицької ради. Його в дверях зустрів командуючий рославльського загону і власноруч шаблею відрубав голову. Його сина, що супроводжував батька й кинувся на ката, тяжко поранили багнетами. Різанина в місті була спрямована винятково на євреїв⁸. Вони ховалися в місцевих жителів по підвалах і на горищах, але багатьох знаходили й жорстоко розправлялися з ними. На луках і вулицях валялися в калюжах трупи чоловіків, людей похилого віку, жінок. Вони лежали неприбрані протягом трьох днів – євреї боялися виходити зайвий раз на вулиці, а місцева «революційна влада» була зайнята важливішими справами. Вона «знищувала» спирт із спустошених заводів і грабувала майно євреїв. Через 3 дні більшовикам з великими труднощами вдалося зупинити погром.

Після нього багато вцілілих євреїв покинуло Глухів. Деякі з них довго поневірялися, жили за рахунок благодійності, ночували в синагогах і через кілька місяців почали повертатися в рідне місто в розграбовані будинки. Уже на батьківщині знову почалася боротьба за шматок хліба, за те, щоб не померти з голоду. Але недовго тривав і цей період удаваного спокою.

Півтора року потому на Глухів обрушився новий єврейський погром, хоча і з меншою кількістю людських жертв, але тривалістю понад 6 тижнів. Як тільки денікінці зайняли місто, євреї відчували це на собі. Заходили групами по 3 й більше осіб, били батогами, шомполами, забирали все цінне й ішли. Тим часом входили нові групи бандитів й, не знайшовши нічого цінного, приймалися за катування чоловіків і гвалтування жінок. Таке чергування грабіжників продовжувалося 3 дні, за які було вбито двох чоловіків і згвалтовано багато жінок. Після цього погром трохи вщухнув і набув форми регулярних відвідувань з метою грабунку.

Таке становище тривало упродовж двох тижнів. Військова частина, що згодом прибула до міста, порушила цей відносний спокій. Стомлені з дороги солдати розсипалися по єврейських квартирах, відпочиваючи там душею й тілом. Вулицями досить часто лунали крики розпачу й грубі оклики тих, хто знущався над своїми жертвами. Знову євреї не могли вийти за двері осель, ризикуючи бути побитими до півсмерті. Цей дикий розгул тривав протягом 4-х тижнів, тобто весь час перебування

---

6 ДАКО, ф.3050, оп. 1, спр. 195. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921-1922 гг. С. 23.

7 Из жизни провинции. Резня в Глухове / Разсвет. – №11–12. – 1918.

8 Подробности большевистского погрома в Глухове / Еврейская Мысль. – №24. – 1918.

денікінців у місті, часом стихаючи, щоб відновитися з новою силою. Єврейське населення було вкрай змучене й знесилене як духовно, так і матеріально. За наступні 4 тижні погрому було вбито ще 9 чоловіків і згвалтовано 20 жінок⁹.

Після цих двох погромів Глухів дуже спорожнів. Від 2000 єврейських родин станом на 1922 рік залишилося всього 500. Переважно це були найбідніші сім'ї, які не мали ніяких засобів кудись виїхати. Погроми забрали в них останні крихти, змусивши проводити своє життя в боротьбі за існування.

Нижче наводяться списки загиблих в обох погромах (два списки з трьох публікуються вперше), знайдені автором статті в Державному архіві Київської області¹⁰.

Число жертв во время погрома в с. Есмани.

№№	Фамилия, имя, отчество	Род занятий	Лета	Примечание
1	Житомир Изр.-Бер Абрамов	Меламед	68	
2	Воловик Мария Есаевна		35	
3	Ее сын Давид		9	
4	Ее сын НохимЛейб		8	
5	Ее дочь Соня		6	
6	Ее дочь Фейга		2	
7	Витухновская Хая-Рохл Ошеровна		38	
8	Ее сын Куля Давидович		17	
9	КрасовицкаяХая-Мера Абрамовна		48	
10	Ее дочь Лея Шмуль-Залмановна		21	
11	Ее дочь Этль Шмуль-Залмановна		19	
12	Риф Эстер Шмулевна		60	
13	Красовицкий Илья Беркович	Коммерсант	50	
14	Его жена Хана Исаковна		51	
15	Их сын Лейба		26	
16	Их дочь		?	

Список убитых евреев 22 и 23 февраля 1918 года.

№ №	Фамилия	Имя	Отчество	Род занятий	Лета	Примечание
1	Шумяцкий	Бера	Нохимов	Духовный Раввин	60	
2	Его старший брат	Самуил	Нахимов	Бакалейная торговля	62	
3	Колтунов	Ицка	Исохоров	Бакалейная торговля	45	
4	Баркан	Бера	Израилев	Шойхет	38	
5	Гинзбург	Лейба	Мордухов	Мануфакт. Торговля	65	
6	Бруштейн	Лейба	Лейзеров		23	
7	Агроскин	Янкель	Зеликов	Гимназист	18	
8	Юдкевич	Залман	Нохимов	Мануфактур. торговля	65	
9	Его 1-й сын	Бера	Залманов	Мануфактур. торговля	40	
10	Его 2-й сын	Ицка	Залманов	Мануфактур. торговля	22	
11	Его жена	Стера	Файвишевна	Мануфактур. торговля	60	
12	Его 1-я дочь	Ривка	Залмановна	Мануфактур. торговля	35	

9 ДАКО, ф.3050, оп. 1, спр. 195. Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921-1922 гг. С. 25-29.

10 Там само.

13	Его 2-я дочь	Хася	Залмановна	Мануфактур. торговля	32	
14	Его 3-я дочь	Бася	Залмановна	Мануфактур. торговля	30	
15	Тильман	Сендер	Шоломов	Портной	50	
16	Самуйлович	Аврам	Яковлевич	Лесопромышленник	55	Общ. деятель
17	Его сын	Янкель	Аврамов	Гимназист	19	
18	Залкинд	Лейба	Шаев		62	Общ. деятель
19	Воловик	Залман- Бер	Гершов	Торговец	65	
20	Вульфов	Палтиэдь	Янкелев	Торговец	58	
21	Его сын	Рувим	Палтиэлев	Студент	24	
22	Воловик	Зелик- Арон	Меер- Айзиков	Коммерсант	48	
23	Коновалов	Едидья	Пинхусов	Присяжный Поверенный	37	
24	Ратнер	Залман	Афроимов	Бухгалтер	35	Общ. деятель
25	Его жена	Двейра	Симоновна		32	
26	Лурье	Моисей	Шлемов	Бухгалтер	25	Видн. гебраист
27	Серебрянский	Лейвик	Берков	Торговец	65	
28	Дворкин	Аврам	Азриэлев	Типограф	39	
29	Его жена	Хая	Лейвиковна		38	
30	Письменный	Лейба	Самуйлов	Экспедитор	62	
31	Письменный	Мендель	Янкелев		75	
32	Болотин	Аврам	Мееров		70	
33	Воловик	Велька	Нохимов		70	
34	Его сын	Бениамин	Вельков	Солдат	32	
35	Карлинский	Нафтоля	Самуйлов	Полотенщик	72	
36	Его жена	Гута	Гилевна		72	
37	Их сын	Аврам	Нафтольев	Полотенщик	45	
38	Якубавский	Велька	Лейбов	Коммерсант	46	
39	Месежников	Шолом	Саулов	Коммерсант	45	
40	Его дочь	Рахиль	Шоломова		22	
41	Чернявский	Шолом- Морд.	Гиршев	Портной	40	
42	Фишкин	Мойсей	Михелев	Служащий	18	
43	Его брат	Гирша	Михелев	Служащий	20	
44	Драгилев	Залман	Нохимов	Коммерсант	26	
45	Сендеров	Залман	Лейзеров	Солдат	20	
46	Милославский	Мойсей	Эльев	Солдат	28	
47	Непомнящий	Велька	Самуилов	Торговец	45	
48	Его брат	Хаим	Самуйлов	Рабочий	20	
49	Турок	Егошуа	Довидов	Солдат	25	
50	Его брат	Ейна	Довидов	Солдат	22	
51	Их мать	Ривка	Ионова		55	
52	Хайкин	Мовша- Лейба	Сименов	Парикмахер	19	
53	Сонькин	Шлема	Носонов	Служащий	17	
54	Гуревич	Мейлах	Иосифов	Лесопромышленник	25	

55	Цивлин	Зелик	Менделев	Лесопромышленник	26	
56	Письменный	Лейзер	Лейвиков	Гимназист	17	
57	Каплунов	Липа	Берков	Служащий	20	
58	Янкилевич	Рувим	Эльев	Студент	27	Загран. Унив.
59	Слоним	Шлема	Янкелев	Студент	23	
60	Левандовский	Мовша- Янкель	Арон-Шлемов	Служащий	16	
61	Его сестра	Цирия	Арон- Шлемовна		20	
62	Лакштанов	Генах	Лейбов	Служащий	24	
63	Курляндский	Велька	Мордухов	Солдат	19	
64	Дорошов	Ерахмиэль	Калманов	Солдат	28	
65	Аснин	Гирша	Гершунов	Портной	38	Немой
66	Цукербаум	Лейба	Абрамов		45	Беженец
67	Красовицкий	Янкель- Бер	Борухов	Солдат	28	
68	Бен	Иосиф	Берков	Служащий	25	
69	Рабинович	Мордух	Нохимов	Студент	20	
70	Шурлихтер	Берка	Менделев	Кондитер	25	
71	Шапиро	Юда	Эльев	Торговец	18	
72	Фейдер	Егешуа	Вельков		20	
73	Волков	Хаим	Аронов	Коммерсант	38	
74	Добрушин	Хаця	Довидов	Служащий	35	
75	Блюмкин	Самуил	Довидов	Служащий	40	
76	Руденский	Велька	Эльев	Служащий	56	
77	Его брат	Самуил	Эльев	Учитель	55	
78	Его сын	Мойсей	Самуйлов	Гимназист	15	
79	Русаков	Нохим	Абрамович	Маловаренный завод	55	
80	Амигуд	Мойсей	Гиршев	Торговец	32	
81	Лучинский	Гирша	Вельков	Солдат	28	
82	Окунев	Пинхус	Лейбов	Приказчик	24	
83	Дорошов	Мойсей	Берков	Пекарь	62	
84	Его сын	Лейба	Мойсеев	Солдат	25	
85	Черняков	Гесель	Иоселев	Стекольщик	43	
86	Шур	Залман- Бер	Аронов	Служащий	45	
87	Его сын	Арон	Залман-Беров	Фотограф	16	
88	Черток	Мордух	Янкелев	Железно-дорожник	45	
89	Белобородов	Иешуа	Иосифов	Коммерсант	45	
90	Соркин	Залман	Янкелев	Фотограф	49	
91	Тененбаум	Хаим	Гдалиев	Портной	30	
92	Брагинский	Аврам	Менделев	Служащий	52	
93	Самуйлович	Лейба	Берков	Солдат	26	
94	Шур	Гесель	Иосифов		18	Убит в Горелых- Хут.
95	Давидов	Самуил	Лейбов		17	Убит в Горелых- Хут.
96	Месежникова	Шифра	Лейбовна	Акушерка	33	
97	Красовицкая	Бася	Самуйловна		43	

98	Красовицкая	Броха	Самуйловна	Приказчица	17	
99	Перлова	Цива	Эльевна		24	
100	Каплунова	Маня	Залмановна		45	
101	Поз	Элька	Мордуховна		70	Убита в с. Гирине
102	Поз	Года	Хася-Шаевна		35	Убита в с. Гирине
103	Поз	Голда	Шаевна		27	Убита в с. Гирине
104	Витухновская*	Мария	Давидовна		19	
105	Болотин*	Арон	Мойсеевич		35	
106-110	5 неопознанных молодых людей					

*Убиты в Есмани, куда поехали по разрешению Глуховского Совета и Сельского Исполнительного Комитета забрать убитых родных спустя месяц после резни.

Число жертв погрома, учиненного Деникинской бандой в г. Глухове в ноябре 1919 года.

№№	Фамилия, имя, отчество	Род занятий	Лета	Примечание
1	Хейфец Самуил Самуилов	Прачешник	38	
2	Пружанский Н.		26	
3	Его брат А.		22	
4	Сирота Юда Берков	Ломов. извозчик	35	
5	Локшин Бениамин Менделев	Техник	20	
6	Гуревич Израиль Мордухов	Служащий	24	
7	Вайнер Аврам Хлуинов	Ломов. извозчик	50	
8	Белый Б.Я.	Портной	22	
9	Львович М.Г.	Торговец	60	
10	Сорин Иосиф Шлемов	Ломов. извозчик	26	
11	неизвестный		19	

Донедавна ми мали окремі відомості про поховання євреїв, загиблих під час погромів 1918–1919 років, у братських могилах на території глухівського єврейського цвинтаря, у тому числі про наявність тут могил жертв цих погромів: Г. В. Лучинського, М. М. Фішкіна, Р. Є. Янкелевича і братів Пружанських¹¹.

У 2018 році автором статті були проведені польові дослідження, які полягали в пошуку збережених надгробків, включаючи фрагменти й основи, а також цілих пам'ятників або їхніх частин, що увійшли глибоко в землю чи поросли травою. Була проведена очистка та фотофіксація всіх знайдених об'єктів на єврейському цвинтарі міста Глухова, виконано переклад написів, зроблених івритом, староеврейською мовою, ідентифікацію збережених пам'яток за часом поховання, що знаходилися під ними. У ході виконання цієї роботи й аналізу отриманих даних було виявлено ще 5 надгробків, встановлених на могилах жертв єврейських погромів: М. Є. Милославського, Л. Л. Письменного, Р. І. Турок і її синів Ейна і Єгешуа Турків, батька і сина М. Б. і Л. М. Дорошових.

References

ДАКО, ф. 3050, оп. 1, spr. 195 Svedeniya o programax v Glukhovskom yez., m. Konotope i s. Repok Chernigovskiy gub., organizovannih bandoy Galahova, Denikincami I drug. i spiski ybitih vo vremya pogromov, 1921-1922 gg.

Chasnickiy M. (2009). Glukhov. Evrei. Pamyat dzhiva... Stranici istoririi evreyskoy obshini Glukhovshiny. Kyiv, Ukraine.

¹¹ Часницький М. Євреї. Глухов і Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев, 2011. С. 71.

Chasnicky M. (2011). Evrei. Glukhov i Smushina. Stranicy istorii evreev Gluchovshini i Sumshini. Kyiv, Ukraine.

Nazarova V. (2014). Istoriy i geneologiy glukhovskih evreev v zametkah Chernigovskih gubernskih vedomostey. Mozhaisk, Russia.

Cherikover I. (1923). Antisemitizm i pogromi na Ukraine 1917-1918 gg. Mynkhen, Germania.

Podrobnosti bolshevitskogo pogroma v Glukhove / Evreiskay Misl. – №24. – 1918.
Iz zhizni provincii. Reznya v Glukhove / Razsvet. – №11–12. – 1918.

Назарова Віра Валеріївна – генеолог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні», засновник та організатор культурно-просвітницького проекту «Ніч історії Глухова».

Vira Nazarova

The genealogist, founder of the site «Devoted to students of gymnasium in Glukhov...», co-founder of genealogian site «Jewish roots», founder and manager/leader of the project «The night of the Glukhov's history».

MASSACRE OF JEWISH IN GLUKHIV IN 1918–1919

Based on the documentary sources article speaks about Jewish pogroms that took place in Glukhiv in 1918-19. There were two real Jewish pogroms in Glukhiv: one took place on February 22-23rd of 1918 and another one in November 1919. The First pogrom is remembered for very big number of murdered. Even thru the were less people murdered during the Second one, it lasted longer than 6 weeks. The causes and consequences of these pogroms are the subject of a separate study. This article only describes the course of these events and focuses on the exact number of victims. The purpose of this article is to introduce into science a new documents containing information about the pogroms that took place in Glukhiv in 1918-19 years old, and publish complete lists of Jews who were killed during these pogroms. These lists were found in the funds of the State Archives of Kiev region. Until today it was known only about Jews who were murdered and buried in the mass graves on the Jewish cemetery of Glukhiv. There were also references regarding four individual graves of the victims of those pogroms/massacres. In 2018, the author of the article has conducted field work on the Jewish cemetery of the city of Glukhiv. The works consisted of search for preserved tombstones, including fragments, bases, and also gone deep into land and grass-covered whole monuments or parts of them. The author has cleaned and took photos of all found objects as documentary proof, the identification of the surviving monuments was done, as well as translation of the inscriptions made in old Hebrew. While performing these works and doing analysis of the obtained data, 5 more gravestones were installed on the graves of the victims of those Jewish pogroms. Three of these graves are individual graves, and in the other two graves family members who were murdered on the same day were buried. There were newly found graves on the Jewish cemetery in Glukhiv city. These are graves of the Jews who has perished during the two Jewish pogroms. These new graves are marked in this article.

Keywords: Glukhiv, Jews, cemetery, gravestones, revolution, Jewish pogrom/massacre.

Дата подання: 8 лютого 2019 р.

Олег Белько

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛАБОРАТОРНИХ ДОСЛІДІВ ГЛИН ТА ПОЛИВ У ГОНЧАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА (1894–1916 рр.)

Стаття присвячена організації навчального процесу в гончарних навчальних закладах Полтавського губернського земства. Розглянуто заходи з проведення лабораторних дослідів глини та полив за сприяння органів місцевого самоврядування Полтавщини.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, гончарні навчальні заклади, лабораторні дослідів глини та полив, виготовлення цегли та черепиці.

Культурні процеси, що відбувалися у пореформений період, зазнавши впливу низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, набували нового змісту. Як засвідчують архівні джерела з 34-ох губерній Російської імперії, Полтавське губернське земство в період з 1899 по 1908 роки посідало I місце по розвитку мережі навчальних закладів, В'ятське – II, Катеринославське – III¹.

Відкриття навчальних закладів гончарного спрямування, за переконанням Полтавської губернської земської управи, сприяло б підвищенню технічного й технологічного рівнів гончарного виробництва.

У сучасній історіографії окремі аспекти діяльності гончарних навчальних закладів досліджували доктор мистецтвознавства Юрій Лацук, доктор історичних наук, керамолог Олесь Пошивайло, доктор історичних наук, керамолог Людмила Овчаренко, але дане питання вивчене ще не повністю, зокрема щодо ролі Полтавського губернського земства у вирішенні комплексу проблем, що стосуються підготовки фахівців з вогнетривкого будівництва. Питання лабораторних дослідів глини, придатних для виготовлення черепиці й цегли, залишалося поза увагою дослідників.

Полтавське губернське земство діяло в рамках державної економічної програми Російської імперії, тому особлива увага приділялася наданню допомоги кустарям, впровадженню протипожежних заходів, а саме глиняного вогнетривкого будівництва. У статті розглядаються питання проведення лабораторних дослідів глини у Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя, навчальних закладах Опішного, Глинська, Поставмуцькій навчально-показовій майстерні.

Для поступової реалізації поставлених завдань губернська управа в 1899 році розглянула питання про відкриття зразкових навчальних майстерень у місцях, де є придатні поклади глини. Обрахувавши їхню вартість, управа запропонувала губернським зборам обмежитися спочатку однією гончарною майстернею, з тим, щоб досягти відчутних результатів в одному місці, а згодом перенести в інше².

Опішненська зразкова гончарна навчальна майстерня розпочала діяльність 1894 року в новозбудованому, за кошти губернського земства, приміщенні³.

З самого початку організації навчального процесу в майстерні проводилися

1 Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства : Лівобережна Україна. К., 1993. С. 182.

2 Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 - 30 января 1899 года. Полтава, 1900. С. 336.

3 Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1898 год. Полтава, 1899. С. 21.

досліди з вогнетривкими глинами. Губернська управа тримала на контролі роботу закладу, про що свідчить доповідь № 7 1897 року Полтавському губернському земському зібранні. У ній мова йшла про те, що в Опішному при майстерні проходить помелення глиняної маси та приготування полив для задоволення потреб кустарів у вогнетривкому матеріалі, майстер зразкової гончарної навчальної майстерні керує роботами гончарів на дому⁴. Розмелювання матеріалів з їхнім складом надавало зручностей дрібним виробникам у придбанні сирого матеріалу. Ця послуга оплачувалася кустарями за собівартістю виробництва, що створювало для гончарів переваги у конкуренції з фабричною промисловістю⁵. На основі доповіді ревізійна комісія внесла пропозицію залишити попередню організацію майстерні на 1898 рік та покласти нагляд за її діяльністю на директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя Сергія Масленнікова⁶. 1899 року С. Масленніков поставив завдання перед завідуючим майстернею поновити досліди глини винятково з використанням місцевого матеріалу. Оскільки керував роботою він особисто, то попередній майстер відмовився від своєї посади і на його місце був призначений В. Маркін. Проте, досліди в майстерні продовжувалися недовго, підготовлена маса виявилася придатною для приготування лише напівфаянсових виробів⁷.

Після кількох років призупинення навчання в Опішненській майстерні у 1912 році відновилася її діяльність як навчального закладу, а саме гончарного показового пункту. Курс навчання в ньому був розрахований на три роки. Приділялася увага як теоретичним, так і практичним заняттям. У програму, зокрема, входило: приготування глиняної маси, формування виробів, робота на гончарному крузі, приготування поливи, кам'яної маси⁸.

Ще 1901 року проведення дослідів з визначенням властивостей глини та їхньої придатності у вогнетривкому будівництві були передбачені у гончарних навчальних закладах Полтавського губернського земства. Так, у навчальний план Поставмуцької гончарної майстерні (Лохвицький повіт) було включено вивчення місцевої глини, розмелювання її, виготовлення поливи, вогнетривкої черепиці й цегли^{9 10}.

Ініціативи губернської управи не мали бажаних результатів унаслідок відсутності досвідчених керівників-інструкторів. Справа ускладнювалася через неможливість вивчення місцевих глини для усунення технічних недоліків тогочасного виробництва, що знецінювали вироби. Зокрема, це водонепроникність та недосконалість полив, які давали сітку тріщин, звужували коло гончарного виробництва, обмежуючи його виготовленням простого посуду й цегли. З їх усуненням число гончарних виробів могло б розширитися як в інтересах виробників, так і в інтересах споживачів. Достатньо вказати на виготовлення внутрішніх та зовнішніх облицювальних плит, пічних кахлів, камінів та ін. Через те, що спеціалістів з відповідною підготовкою до початку ХХ століття не було, управа порушила клопотання перед губернським земським зібранням щодо дозволу продовжувати досліди у пунктах гончарного виробництва, приступити до розвитку гончарного виробництва шляхом певних замовлень кустарям за підтримки інструктора, сформувати новий тип виробів на основі місцевої народної творчості¹¹.

4 Журнали Полтавского губернского земского собрания XXXIII очередного созыва, 1897 года. Полтава, 1898. С. 197.

5 Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 - 30 января 1899 года. Полтава, 1900. С. 338.

6 Журнали Полтавского губернского земского собрания XXXIII очередного созыва, 1897 года. Полтава, 1898. С. 197.

7 Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 - 30 января 1899 года. Полтава, 1900. С. 338.

8 *Пошивайло О.* З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (Методичні рекомендації). Опішні, 1989. С. 39.

9 Лохвицкое уездное земство. Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов. Лохвица, 1901. С. 17.

10 *Жук В. Н.* Наш рідний край (з історії освіти Полтавщини в дореволюційний період). Полтава, 1991. С. 56.

11 Полтавському губернському земському собранню 45 очередного созыва Губернской земской

У серпні 1903 року під час ревізії Глинської навчальної майстерні було відзначено, що учні виготовляють прості горщики, не зважаючи на те, що в наявності є печі для випалення, але якість їх значно гірша ніж у гончарів, які виробляють кустарним способом. Для покращення практичної роботи був запрошений спеціаліст з випалення, полив та емалі, і вже протягом кількох місяців після проведення дослідів на виставках можна було бачити чудові вироби, виготовлені учнями¹².

З 1906 року Глинська гончарна навчальна майстерня Роменського повіту була забезпечена технічно та технологічно для проведення дослідів, кінцева мета яких зводилася до отримання водостійкого черепка й поливи. Випускники ставали надійною кадровою основою для розвитку вогнетривкого будівництва на Полтавщині. Належне оснащення закладу, а саме 3 горни, проведення хімічних дослідів глини у шкільній лабораторії, вишукування шляхів поліпшення якості гончарного виробництва – це ті складові, що впливали на формування фахівців, які могли надавати належну теоретичну й практичну допомогу¹³.

Успіхи майстерні дозволили піднести її до вищого рівня. У 1908 році вона була реорганізована в Глинську школу інструкторів гончарного виробництва Міністерства землеробства та землеустрою з трирічним курсом навчання. З погляду художнього виховання найефективнішим періодом для навчального закладу були 1908–1913 роки, коли працював заступником директора випускник Коломийської школи Осип Білоскурський. Упроваджуючи на Полтавщині техніку риткування побіленого черепка, він вивчав місцеву традицію, реалізуючи знання на практиці¹⁴.

У доповіді Полтавської губернської управи черговому земському зібранню XXXIV скликання йшлося про потреби в гончарній справі, наголошувалося, що кустарі через незнання й технічну недосвідченість часто витрачають глину високої якості на малоцінні вироби. Уміле поєднання глини могло б сприяти досягненню будь-яких комбінацій у виготовленні продукції. Місцеве населення часто, не знаючи властивостей глини, відкидало її, не підозрюючи, що вона є найкращою для іншого роду виробів. Отже, на першому місці губернська управа поставила завдання ознайомити гончарів з якостями місцевих глини, із способами їхньої обробки, приготуванням різних виробів. За цих умов були б досягнуті: розумне використання кожного сорту глини, зменшення витрат матеріалу, покращення якості виробів. Ознайомлення населення з матеріалами вогнетривкого будівництва було можливе з допомогою шкільної підготовки шляхом практичного навчання. Ці завдання були покладені на художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя у Миргороді¹⁵.

Ще 1904 року в доповіді, проголошеній на Полтавських губернських земських зборах XV чергового скликання, управа поставила питання про організацію при Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя нижчої керамічної майстерні. Це відділення школи повинно було виконувати функцію невеликого черепичного й керамічного заводу. Різниця між земськими заводами й майстернею була в тому, що остання, окрім розповсюдження серед населення черепиці й цегли, забезпечувала підготовку майстрів з практичними навиками¹⁶. Такі фахівці потрібні були черепичним заводам, а також для розвитку промислу в Опішному, адже опішенські кустарі вже робили спробу виготовлення не лише шамотної й пічної цегли, а й полив'яної черепиці та плит для покриття підлоги¹⁷.

управы доклады 1909 года. Полтава, 1909. С. 98-103.

12 Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября -10 декабря 1903 года). Полтава, 1904. С. 36.

13 О пособии Киевской губернской земской управе на развитие кустарного производства// Центральный державный исторический архив у Львові. Ф. 395. Оп.1. Од.зб. 2724. Арк. 72.

14 *Лаурук Ю.* Керамічний осередок у Глинську // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. Опішне, 1999. Кн. 4. С. 329.

15 Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 - 30 января 1899 года. Полтава, 1900. С. 336.

16 Полтавскому губернскому земскому собранию LX очередного созыва Губернской земской управы доклады 1904 года. Полтава, 1904. С. 339.

17 Там само. С. 340.

Комісія Полтавського губернського земства зазначала, що у Миргородській художньо-промислової школі імені Миколи Гоголя обов'язковим предметом шкільного навчання повинно бути вивчення виробництва цегли, черепиці, а також плиток, кахлів, дренажних труб та інших гончарних виробів, моделювання, вивчення орнаментики по глині. Виходячи з такого призначення, весь курс повинен мати три відділення: одне – нижчої кераміки та два – вищої кераміки: моделювання та керамічний живопис. При розробці програми вивчався досвід європейських шкіл, в більшості яких був встановлений трирічний курс, лише у Севрській школі, що у Франції, курс чотирирічний. Комісія губернського земства запропонувала залишити п'ятирічний курс, але перший повинен бути підготовчим до наступних чотирьох. На підготовчому курсі вивчалися загальноосвітні предмети відповідно до статуту та загального положення про художні школи навчального відділу Міністерства фінансів. На цьому курсі пропонувалося ввести викладання малювання, креслення та перше ознайомлення з гончарним кругом. Відділ нижчої кераміки передбачалося доповнити пічною майстерністю. Пічна справа визнавалася актуальною для підготовки досвідчених пічників, необхідних не лише для правильного будівництва, а й для постійного нагляду за печами, з метою попередження сільських пожеж, що часто виникали з причини недосконалої будови печі. Вивчаючи програму навчальної пічної майстерні В'ятського губернського земства, тут викладалися: креслення, малювання, фізика, хімія, опалення, вентиляція та пічне будівельне мистецтво. Перші чотири предмети входили до обов'язкового курсу нижчої кераміки, додатковими були вентиляція та опалення, куди входили відомості про облаштування різного роду печей. Ці додаткові предмети комісія Полтавського губернського земства визначила обов'язковими. З досвіду Лаубанської закордонної школи курс нижчої кераміки разом з пічною майстерністю вивчався один рік, але, на думку комісії, на вивчення цього курсу потрібно два роки¹⁸.

Викладацький колектив Миргородської художньо-промислової школі імені Миколи Гоголя турбувався як про обдарованих дітей, так і про посередніх, надаючи можливість набувати навички з потрібного їм фаху. Таких учнів переводили у розряд практикантів. Практикантам надавалася можливість вивчати в майстернях школи будь-яку галузь керамічного виробництва. Оскільки вони займалися лише практичною роботою, то по закінченні навчання свідоцтва не отримували¹⁹, а знання могли застосовувати в практичній діяльності, отримавши підґрунтя для подальшого розвитку своїх здібностей у керамічному виробництві, зокрема, замішуванні різного роду полив, плавленням і подрібненням їх, нанесенням на палітру та випаленням. З опануванням одних знань приступали до інших – виготовлення металевих люстр. Наступне навчання включало знайомство з поливою, розмальовкою і випалом. Усі практичні роботи здійснювалися учнями. Так, у 1903/1904 навчальному році була вироблена червона глина з поливою без цека, біла полива без цека, здійснена спроба ознайомити учнів з кристалічною поливою (морозом), котра тільки впроваджувалася у тогочасній керамічній промисловості²⁰. Проведені дослідження засвідчували, що на колір випаленої глиняної будівельної продукції впливає вміст окисів заліза, які забарвлюють керамічні вироби в червоний колір, при надлишку в газовому середовищі кисню – в темно-коричневий або чорний колір – за браком кисню. Якщо глина містила вапняк в тонкодисперсному стані, то інтенсивність забарвлення виробів зменшувалася.

На придбання матеріалів для лабораторії та майстерні Миргородської художньо-

18 Журнали Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. Полтава, 1903. С. 177-180.

19 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1909/10 учебный год. Полтава, 1910. С. 4.

20 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1903 год. Полтава, 1904. С. 27-28.

промислової школи імені Миколи Гоголя в кошторисі 1902 року було передбачено 1000 руб.²¹, а реально було витрачено 1849 руб.²².

Надаючи для розгляду Полтавському губернському земському зібранню кошторис витрат на 1905 рік у сумі 35233 руб. на технічне оснащення майстерні й 7150 руб. на утримання лабораторії та викладацького складу, губернська управа звернулася з проханням підтримати пропозицію²³.

Полтавським губернським земським зібранням на 1907 рік було збільшене асигнування для хімічної та керамічної лабораторій з метою запрошення досвідченого лаборанта²⁴.

Так, під час практичних робіт учнями для будівлі Полтавського губернського земства у 1907 році було покрито поливами зеленого й бірюзового кольору 180 тисяч чистих плиток, надісланих з Опішного²⁵, що в даний час прикрашають вестибюль Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Протягом 1906 – 1910 років утримання лабораторій при Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя коштувало земству 2000 руб.^{26 27 28 29 30}. З 1912 року сума щороку збільшувалася і становила на кінець 1912 року 2800 руб.³¹, 1913 – 3000 руб.³², 1914 – 3600 руб.³³, 1915 – 3700 руб.³⁴, 1916 і 1917 роки по 4850 руб.^{35 36}.

---

21 Смета расходов Полтавского губернского земства на 1902 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. Полтава, 1901. С. 69.

22 Смета расходов Полтавского губернского земства на 1903 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVIII очередного созыва, 1902 год. Полтава, 1903. С. 100-103.

23 Полтавскому губернскому земскому собранию LX очередного созыва Губернской земской управы доклады 1904 года. Полтава, 1904. С. 348-349.

24 Журналы Полтавского губернского земского собрания 42 очередного созыва, 1906 года. Полтава, 1907. С. 42.

25 Ханко Віталій. Осередок мистецької освіти на Полтавщині // Україна в минулому. Київ-Львів, 1994. Вип. 6. С. 129.

26 Смета расходов Полтавского губернского земства на 1906 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. Полтава, 1906. С. 94-96.

27 Объяснительная записка к смете губернских потребностей Полтавской губернии на 1907 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 42 очередного созыва 1906 года. Полтава, 1907. С. 80-82.

28 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1908 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 года. Полтава, 1908. С. 92-95.

29 Объяснительная записка к смете губернских потребностей Полтавской губернии на 1909 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 44 очередного созыва 1908 года. Полтава, 1909. С. 83-85.

30 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1910 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 45 очередного созыва 1909 года. Полтава, 1910. С. 111-113.

31 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1913 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва 1912 года. Полтава, 1913. С. 130-132.

32 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1914 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 49 очередного созыва 1913 года. Полтава, 1914. С. 130-132.

33 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1915 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава, 1915. С. 127-129.

34 Там само. – С. 130.

35 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1916 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 51 очередного созыва 1915 года. Полтава, 1916. С. 131-133.

36 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1917 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 52 очередного созыва 1916 года. Полтава, 1917. С. 140-142.

Таблиця 1.

**Утримання нижчої керамічної та пічної майстерні при Миргородській школі
ім. Миколи Гоголя (1906-1917 рр.)**^{37 38 39 40 41 42 43 44 45 46}

Призначення	1906 р. Сума (руб.)	1907 р. Сума (руб.)	1908 р. Сума (руб.)	1909 р. Сума (руб.)	1910 р. Сума (руб.)	1911 Сума (руб.)	1912 Сума (руб.)	1913 Сума (руб.)	1914 Сума (руб.)	1915 Сума (руб.)	1916 Сума (руб.)	1917 Сума (руб.)
Жалування лаборанту хімічної та керамічної лабораторії	1200	800	800	800	800		800	800	800	800	800	800
Жалування працівнику при хімічній та керамічній лабораторії	144	144	144	144	144		144	168	168	168	180	240
Матеріали для хімічної та керамічної лабораторій	1000	600	700	700	700		700	1000	1300	1300	1300	1300
Відрядження учнів будівельного відділу на черепичний завод					200				400	400	400	400
Хімічні аналізи											100	100
Разом	2344	1544	1644	1644	1844	0	1644	1968	2668	2668	2780	2840

3 грудня 1911 року Полтавське губернське зібрання зобов'язало губернську управу

37 Смета расходов Полтавского губернского земства на 1906 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва 1905 года. Полтава, 1906. С. 96.

38 Объяснительная записка к смете губернских потребностей Полтавской губернии на 1907 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 42 очередного созыва 1906 года. Полтава, 1907. С. 82-83.

39 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1908 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 года. Полтава, 1908. С. 92-95.

40 Объяснительная записка к смете губернских потребностей Полтавской губернии на 1909 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 44 очередного созыва 1908 года. Полтава, 1909. С. 85.

41 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1910 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 45 очередного созыва 1909 года. Полтава, 1910. С. 113-114.

42 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1913 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва 1912 года. Полтава, 1913. С. 132-133.

43 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1914 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 49 очередного созыва 1913 года. Полтава, 1914. С. 132-133.

44 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1915 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава, 1915. С. 130.

45 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1916 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 51 очередного созыва 1915 года. Полтава, 1916. С. 134.

46 Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1917 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 52 очередного созыва 1916 года. Полтава, 1917. С. 140-142.

сприяти продовженню дослідів з виготовлення татарської черепиці в Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя та Мало-Будищанському заводі⁴⁷.

Для з'ясування властивостей матеріалу учні 5 класу обох відділень, крім аналізу порошку, що складався з солей всіх видів металів, проводили і власні експерименти:

У горні «Девіля» – визначали вогнетривкість глин, що застосовувалися у школі; на апаратах «Мегера» для розриву – визначення в'язкості всіх глин, що застосовувалися у школі;

визначення лінійної усадки після підсушування на повітрі і випалення у горнах глин;

визначення відмучуванням механічного складу глин приладом «Шульца» і апаратом «Шене» і практично у банці;

визначення об'єму пор обпалених глиняних виробів приладом «Зегера» і «Людвіга»;

визначення протидії подрібненню обпалених цеглин, плиток як полив'яних, так і не полив'яних, облицювальної цегли, черепиці, апаратом «Мартенса»;

визначення прибором «Вебера» міцності полив під атмосферним впливом на предметах шкільного виробництва, а також практичне випробування якості полив, для доведення того, що свинець, який використовувався для поливи, не становив хімічного з'єднання, а лише механічне, через те полива діяла шкідливо на організм, оскільки легко розчинялася у слабких кислотах (оцет, кисле молоко)⁴⁸.

Привертає увагу той факт, що для проведення практичних робіт у Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя вирішувалися питання забезпечення закладу сировиною з різних регіонів: Полтавського (білий пісок, мергель, попівська, миргородська глини), Чернігівського (глухівська глина), Катеринославського (каолін). Закуповувалися деякі матеріали з-за кордону – фельдшпат і кварц⁴⁹.

З гончарного виробництва був зроблений дослід з відмученої глини Опішного Зінківського повіту майстрами, що закінчили Миргородську художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя. Досліди залишилися незавершеними, а зразки глин, що найбільше використовувалися в Опішному, були відправлені до Глинської школи інструкторів гончарного виробництва Роменського повіту для проведення дослідів задля отримання водонепроникної маси і поливи до неї. Результати дослідів надавали можливість розширити коло виробів місцевих гончарів⁵⁰.

Для усунення існуючих недосконалостей виробництва в приготуванні маси та поливи для виробів у звітному році була спроба домовитися з науковим закладом Росії, що висловив бажання надати допомогу. Але дослід був незакінчений і не дав практичних результатів, оскільки невирішеним залишилося питання з технічного глиноведення⁵¹.

Страхова комісія, розглянувши доповідь губернської управи у 1912 році, запропонувала зібранню збільшити асигнування Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя до 200 руб. на проведення дослідів глин. Для систематизації дослідів рекомендовано розміщувати результати у звітах навчального закладу, а зразки пробних виробів зберігати у музеї школи⁵².

Полтавська губерньська управа запропонувала губернському зібранню 47 чергового скликання порушити клопотання перед урядом про надання допомоги Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя на проведення дослідів глини для потреб вогнетривкого будівництва сумою у 100 руб.⁵³.

47 Журнали Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва 1911 года. Полтава, 1912. С. 13-14.

48 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1909/10 учебный год. Полтава, 1910. С. 6.

49 Там само.

50 Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год. Полтава, 1911. Вып. I. С. 148.

51 Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. Полтава, 1912. Вып. I. С. 155.

52 Журнали Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва 1912 года. Полтава, 1913. С. 161.

53 Там само. С. 162.

У ході вдосконалення навчальних програм у школі збільшувалася кількість предметів і урізноманітнювалися спеціалізації з певних видів ремесел. Так, у 1914 році учні художнього відділення вивчали виробництво фарфору, фаянсу, напівфаянсу, майолики та керамічного посуду і розмальовування виробів керамічними фарбами на поливі і під поливи з перелічених матеріалів. Учні будівельного відділу в останніх двох класах вивчали кладку з модельної цегли, випалювальних печей, що використовувалися у керамічному виробництві⁵⁴.

Хімічна лабораторія виконувала і платні замовлення, зокрема проведення дослідів щодо властивостей глини⁵⁵. Протягом 1915 року учнями проводилися аналізи трьох глин і стільки ж піску, котрі були подані Харківською землевпорядною комісією, а на прохання Полтавської губернської управи проведено шість аналізів глин: чотирьох сортів з Гадяцького та двох з Лубенського повітів⁵⁶.

У лабораторії забезпечувався показ різних видів палива і проводилися досліди з їх використання. Учні працювали щоденно, крім недільних та святкових днів, із 7-ої години ранку до 4-ої години дня. На практичних заняттях займалися будівництвом печей із звичайної цегли всіх систем: руської, руської вдосконаленої, голландських, що опалювалися дровами, соломною і кам'яним вугіллям. Учням пояснювалися недоліки старих печей і переваги печей з правильною будовою, які рекомендувалися для впровадження⁵⁷. Теоретичні заняття велися під керівництвом викладача керамічної технології і вогнетривкого виробництва О. А. Кирякова, а практичні проходили під наглядом Д. І. Мельникова⁵⁸ на території школи, де учні виготовляли цеглу, черепицю, будували вогнетривку сільську хату⁵⁹.

Полтавська губернська управа, виконуючи постанову губернського зібрання 47 чергового скликання й погодивши із землевпорядним відомством, порушила клопотання перед урядом щодо виділення на будівництво при Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя окремого приміщення для майстерень та лабораторії 5335 руб.; на проведення дослідів глини для потреб вогнетривкого будівництва передбачалося 100 руб.⁶⁰.

Навчальна майстерня пічного й черепичного виробництва розпочала роботу 1 вересня 1912 року. Заклад готував спеціалістів, усебічно обізнаних у питаннях вогнетривкого будівництва.

На першому курсі відділення нижчої кераміки вивчалася технологія виробництва цегли й черепиці, проводилися практичні заняття з покриття нею дахів. На другому курсі відділення учні опановували знання з будівництва печей, що використовувалися в домашньому побуті як для обігріву приміщень, так і для випікання хліба.

До пічного відділення зараховували майстрів-пічників як практикантів.

Практичні заняття передбачали ознайомлення учнів з матеріалами, які використовувалися в роботі: глинами різних властивостей, піском, вапном, цементом. У хімічній лабораторії школи курсантів ознайомлювали з процесом отримання газів: кисню, водню, азоту, вуглецю та окису вуглецю, їхніми властивостями, а також пояснювалася їхня роль при згоранні⁶¹.

54 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1914 год. Полтава, 1915. С. 4.

55 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1913 год. Полтава, 1914. С. 25.

56 Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1915 год. Полтава, 1916. С. 43-44.

57 Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству // Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. Полтава, 1916. Вып. II. С. 66-68.

58 Там само. С. 36.

59 Там само. С. 23.

60 Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва 1912 года. Полтава, 1913. С. 162.

61 Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству // Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. Полтава, 1916. Вып. II. С. 35.

Досліди проводилися з визначенням пластичності глин. Після переминання і перемішування вона набувала властивість набувати різних форм і зберігати їх після висихання. Досліджувалася зв'язуюча здатність глини з порошкоподібними твердими тілами. Пісок давав однорідне «тісто», також володів пластичністю, проте, чим більше у глині домішок піску або води, тим нижча пластичність суміші.

Глини поділялися на високопластичні «жирні» і малопластичні «худі». Глини з високою пластичністю в замоченому стані при дотику створювали відчуття жирної речовини. Цегла з такої глини при висушуванні й випаленні давала тріщини і щоб їх уникнути, до замісу додавали пісок, малопластичну глину, перепалену цеглу, гончарний бій, тирсу та ін.

Малопластичні глини на дотик жорсткі, з матовою поверхнею і при терті пальцем легко кріпилися. Вони містили багато домішок. Цегла з них була неміцна й розсипчаста.

Важливою властивістю глини є її відношення до випалу, бо при високій температурі відбуваються хімічні процеси. Температура початку плавлення характеризувала вогнетривкість глини, яка неоднакова для різних її сортів. У деяких сортів глини процес випалення проходив при температурі до 2000°C. Знижували температуру опалення за рахунок введення домішок окису заліза, вапна. Такі домішки називаються флюсами.

Для детального визначення придатності глини для виготовлення цегли готували пробні цеглини, висушували їх, а потім випалювали. Так визначалася кількість піску, який необхідно домісити до глини, а також ступінь вогнетривкості, колір після випалу і механічні властивості. Пробну цеглу виготовляли з різною кількістю домішок піску.

Зразки цегли позначали. Потім пробні варіанти висушувалися. Ті цеглини, які після висушування покоробилися та дали тріщини, засвідчували, що суміш порівняно «жирна» і вимагає добавки піску. А ті проби, які після просушування розвалилися, вказували на «виснаженість» суміші.

Результати висушування придатних проб знаходилися приблизно посередині між двома варіантами, цегла зберігала правильну форму. Остаточний висновок про необхідну кількість домішок був зроблений лише після пробного випалу, який можна було проводити в руській печі, звичайній кімнатній, на вугіллі й навіть на багатті. Якщо зразок після випалу дав тріщини, це означало, що необхідно додати піску.

Дослідами встановлено, що у складі глини є невеликий відсоток домішку вапна, оптимальним було наступне співвідношення компонентів: кремнезем – 75 %, глинозем – 24 %, вапно – 1 %. Більша кількість вапна шкодила, так як при гасінні воно розширювалося: цегла давала тріщини й руйнувалася.

Під впливом земських навчальних закладів з'явилися деякі нововведення в технології обробки глини, приготуванні поливи (винайдено близько 50 різновидів нових мас, полив, ангобів, фарб). Для визначення рецептів полив Полтавське губернське земство неодноразово зверталося до лабораторії Санкт-Петербурзького технологічного інституту⁶².

Насиченість програм профілюючими дисциплінами, зокрема в Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя, земських гончарних закладах Глинська при технічному і технологічному забезпеченні, позитивно впливала на рівень підготовки учнів, їх виробничу діяльність.

Особливу увагу земство звертало на поєднання теоретичних і практичних занять, задля цього постійно корегувало навчальні плани. Підготовка фахівців забезпечувалася одночасно як для фабричної промисловості, так і для кустарного виробництва.

Результати проведених лабораторних дослідів глин та їхньої придатності для вогнетривкого будівництва органами місцевого самоврядування впроваджувалися у виробництво, підготовчі роботи в керамічній лабораторії сприяли розвитку мережі приватних дрібних майстерень з виготовлення цегли й черепиці.

62 Пошивайло О. Народна технологія гончарного виробництва гончарів містечка Опішне, що на Полтавщині, у другій половині XIX - на початку XX ст. // Українське гончарство : Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. Опішне, 1999. Кн. 4. С. 210-232.

Вивчення земського досвіду, позитивних і негативних сторін має суттєве значення для реформування й розвитку системи сучасної освіти.

References

1. Zhuk V.N. (1991). Nash ridnyi kraj (z istorii osvity Poltavshchyny v dorevoliutsiinyi period) Poltava, Ukraine.
2. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 42 ocherednoho sozyva, 1906 hoda. (1907). Poltava, Ukraine.
3. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 47 ocherednoho sozyva, 1911 hoda. (1912). Poltava, Ukraine.
4. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 47 ocherednoho sozyva, 1912 hoda. (1913). Poltava, Ukraine.
5. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia XXXIII ocherednoho sozyva, 1897 hoda. (1898). Poltava, Ukraine.
6. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia XXXIX ocherednoho sozyva. (1903). Poltava, Ukraine.
7. Lashchuk Yurii. (1999). Keramichnyi oseredok u Hlynsku. Ukrainske honcharstvo : natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk : naukovyi zbirnyk za mynuli lita. Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva v Opishnomu. Kyiv, Ukraine.
8. Lokhvytskoe uezdnoe zemstvo. Ocherk meropriyatiy po usovershenstvovaniyu kustarnykh promyslov. (1901). Lokhvytsa, Ukraine.
9. O posobyi Kyevskei hubernskoi zemskoi uprave na razvytye kustarnoho proyzvodstva (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi). F. 395. Op. 1. Od. zb. 2724. P. 72.
10. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1907 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 42 ocherednoho sozyva, 1906 hoda. (1907). Poltava, Ukraine.
11. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1908 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 43 ocherednoho sozyva 1907 hoda. (1908). Poltava, Ukraine.
12. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1909 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 44 ocherednoho sozyva, 1908 hoda. (1909). Poltava, Ukraine.
13. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1910 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 45 ocherednoho sozyva, 1909 hoda. (1910). Poltava, Ukraine.
14. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1913 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 47 ocherednoho sozyva, 1912 hoda. (1913). Poltava, Ukraine.
15. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1914 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 49 ocherednoho sozyva, 1913 hoda. (1914). Poltava, Ukraine.
16. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1915 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 50 ocherednoho sozyva, 1914 hoda. (1915). Poltava, Ukraine.
17. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1916 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 51 ocherednoho sozyva, 1915 hoda. (1916). Poltava, Ukraine.
18. Obyasnitelnaya zapyska k smete hubernskykh zemskykh potrebnosti Poltavskoi hubernyy na 1917 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 52 ocherednoho sozyva, 1916 hoda. (1917). Poltava, Ukraine.
19. Otchet deiatelnosti Poltavskoi hubernskoi zemskoi upravy za 1898 hod. (1899). Poltava, Ukraine.
20. Otchet Poltavskoi hubernskoi zemskoi upravy za 1910 hod. (1911). Vol. I. Poltava, Ukraine.

21. Otchet Poltavskoi hubernskoi zemskoi upravly za 1911 hod. (1912). Vol. I. Poltava, Ukraine.
22. Otchety o sostoianyy professyonalnykh uchebnykh zavedenyi. Otchet o sostoianyy Myrhorodskoi khudozhestvenno–promyshlennoy shkoly ymeny N. V. Hoholia za 1903 hod. (1904). Poltava, Ukraine.
23. Otchety o sostoianyy professyonalnykh uchebnykh zavedenyi. Otchet o sostoianyy Myrhorodskoi khudozhestvenno–promyshlennoy shkoly ymeny N. V. Hoholia za 1909/10 uchebny hod. (1910). Poltava, Ukraine.
24. Otchety o sostoianyy professyonalnykh uchebnykh zavedenyi. Otchet o sostoianyy Myrhorodskoi khudozhestvenno–promyshlennoy shkoly ymeny N. V. Hoholia za 1913 hod. (1914). Poltava, Ukraine.
25. Otchety o sostoianyy professyonalnykh uchebnykh zavedenyi. Otchet o sostoianyy Myrhorodskoi khudozhestvenno–promyshlennoy shkoly ymeny N. V. Hoholia za 1914 hod. (1915). Poltava, Ukraine.
26. Otchety o sostoianyy professyonalnykh uchebnykh zavedenyi. Otchet o sostoianyy Myrhorodskoi khudozhestvenno–promyshlennoy shkoly ymeny N. V. Hoholia za 1915 hod. (1916). Poltava, Ukraine.
27. Poltavskoe hubernskoe zemskoe sobranie XXXIV ocherednoho sozyva 20 – 30 yanvaria 1899 hoda. (1900). Poltava, Ukraine.
28. Poltavskoe hubernskoe zemskoe sobranie XXXIX ocherednoho sozyva (30 noiabria – 10 dekabria 1903 hoda). (1904). Poltava, Ukraine.
29. Poltavskomu hubernskomu zemskomu sobranyiu 45 ocherednoho sozyva Hubernskoi zemskoi upravly doklady 1909 h. (1909). (Vol. I.) Poltava, Ukraine.
30. Poltavskomu hubernskomu zemskomu sobranyiu LX ocherednoho sozyva Hubernskoi zemskoi upravly doklady 1904 hoda. (1904). Poltava, Ukraine.
31. Poshyvailo O. (1999). Narodna tekhnolohiia honcharnoho vyrobnytstva honchariv mistechka Opishne, shcho na Poltavshchyni, u druhii polovyni XIX - na pochatku XX st. Opishne, Ukraine.
32. Poshyvailo Oles. (1993). Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina. Kyiv, Ukraine.
33. Poshyvailo Oles. (1989). Z dosvidu roboty po pidtrymtsi y rozvytku honcharstva Opishni v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolit. Opishnia, Ukraine.
34. Smeta raskhodov Poltavskoho hubernskoho zemstva na 1902 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia XXXVII ocherednoho sozyva, 1901 hod. (1901). Poltava, Ukraine.
35. Smeta raskhodov Poltavskoho hubernskoho zemstva na 1903 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia XXXVIII ocherednoho sozyva, 1902 hod. (1903). Poltava, Ukraine.
36. Smeta raskhodov Poltavskoho hubernskoho zemstva na 1906 hod. Zhurnali Poltavskoho hubernskoho zemskoho sobranyia 41 ocherednoho sozyva, 1905 hoda. (1906). Poltava, Ukraine.
37. Stroytelnoe otdelenye. Meropryiatyia po ohnestoikomu stroytelstvu // Otchet Poltavskoi hubernskoi zemskoi upravly za 1915 hod. (1916). (Vol. II.) Poltava, Ukraine.
38. Khanko Vitalii. (1994). Oseredok mystetskoi osvity na Poltavshchyni. Ukraina v mynulomu. (Vol. 6.). Kyiv–Lviv, Ukraine.

Белько Олег Александрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач вищої категорії Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка (Полтава, Небесної Сотні, 17).

Тел. +380504041169, e-mail: belko.poltava@gmail.com

Oleh Belko

Candidate of Historical Sciences, scientific researcher of the Scientific Department of Exhibitions of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne, junior researcher at the Department of Ceramics of the Newest Time at the Institute of Keramology - Department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Editorial and Publishing Department of Poltava Regional Universal Scientific Library named after Ivan Kotlyarevsky, teacher of the highest category of the Poltava Music School named after Mykola Lysenko (Poltava, Nebesnyi Sotni, 17)

THE BEGINNING OF IMPLEMENTATION OF INITIATIVES OF THE LOCAL COUNCIL TO USE CLAY IN RESIDENTIAL CONSTRUCTION IN POLTAVA (1894-1916).

This article is focused on organization of the educational process in pottery educational institutions of the Poltava provincial local council (zemstvo).

Cultural processes which were happening in the post-reform period were getting new meaning under the influence of series of objective and subjective factors. According to archive sources of 34 provinces of Russian Empire, from 1899 to 1908 the Poltava provincial local council occupied the first place in the development of educational network, Viatka - second and Yekaterinoslav - third.

The article provides a brief analysis of gradual achieving by the Poltava provincial local council its goals to open model educational workshops in places with suitable deposits of clay.

Laboratory research of clays suitable for production of roof tiles and bricks has been beyond the scope of researchers.

The article reviews laboratory research of clays and glazes conducted with assistance of local government of Poltava. According to economic program of Russian empire, Poltava provincial local council paid extra attention to helping artisans, putting in place fire safety measures, specifically clay fireproof construction. This article covers the research conducted in Myrhorod Artistic-Industrial School named after Mykola Hohol, educational institutions of Opishnia and Hlynske, and Postavmutska educational and display workshop.

The article provides data from laboratory analysis of raw clay used for producing fireproof materials, performed as part of educational process. Practical lessons included familiarizing students with materials used: clays of different properties, sand, lime, cement. In particular, in chemical laboratory of Myrhorod Artistic-Industrial School students were acquainted with the process of obtaining gases: oxygen, hydrogen, nitrogen and carbon monoxide, their properties and role in burning.

The article analyses specifics of conducting experiments for determining plasticity of clays. It describes stages of testing ability of clay to bind powders together.

Revolutionary achievements of the Poltava provincial local council consisted in the fact that the educational institutions managed by local council gave birth to innovations in clay processing and glaze production. About 50 new sorts of masses, glazes, slips and paints were invented.

The article demonstrates how results of conducted laboratory tests of fitness of clays for fireproof construction were introduced by the local government into production processes and how preparatory work in ceramics laboratory aided development of network of small private brick and tile workshops.

Keywords: *Poltava Government Council, pottery educational establishments, laboratory researches of clays and glazes, manufacturing of bricks and tiles.*

Дата подання: 11 лютого 2019 р.

Дмитро Миколенко

ПОРАЗКА БОЛГАРІЇ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В ОЦІНКАХ НАРОДНО-ЛІБЕРАЛЬНОЇ («СТАМБОЛОВІСТСЬКОЇ») ПАРТІЇ

У статті розглядаються інтерпретації Народно-ліберальною партією Болгарії поразки країни у Першій світовій війні. Автор підкреслює спроби представників двох угруповань зазначеної політичної сили – «генадієвістів» і «петковістів» – виправдатися в очах громадськості шляхом перекидання провини за воєнну невдачу і її наслідки на плечі царя Фердинанда I Кобурга.

Ключові слова: Перша світова війна, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», «генадієвісти», «петковісти», Стефан Стамболов.

З часів свого заснування в 1886 році й до припинення функціонування 1920 року Народно-ліберальна партія (НЛП) залишалася однією з провідних політичних сил Болгарії. Достатньо згадати, що стамболовіці шість разів – у 1887, 1899, 1903, 1906, 1907 і 1913 роках – делегували членів організації до новосформованих урядів, а їхні лідери і найбільш авторитетні представники – Стефан Стамболов, Димитр Греков, Димитр Петков і Петр Гудев – відповідно у 1887–1894, 1899, 1906–1907 і 1907–1908 роках обіймали посаду прем'єр-міністра країни. Отже, вплив цієї політичної сили на внутрішній і зовнішній курси князівства/царства наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття не викликає сумнівів.

Діяльність Народно-ліберальної партії доволі ґрунтовно досліджена в історіографії¹, проте деякі аспекти зазначеної теми все ж потребують додаткового вивчення. Серед них – інтерпретації представниками партії поразки Болгарії у Першій світовій війні. Складність вказаної проблеми полягає в тому, що упродовж 1913–1920 років НЛП переживала розкол у своїх лавах. Незадовго до залучення царства у глобальний збройний конфлікт одні члени організації на чолі з тогочасним головою Центрального бюро партії Николею Генадієвим підтримували орієнтацію нейтральної на той момент Болгарії на Антанту, протиставляючи власні погляди в цьому питанні думкам монарха і більшості у виконавчому органі влади на чолі з Василем Радославовим, при цьому на посаді міністра залізниці, пошти і телеграфу до березня 1917 року в уряді працював «генадієвіст» Никола Апостолов. Інші представники політичної сили, об'єднавшись навколо секретаря Центрального бюро, міністра громадських будівель, доріг і благоустрою Добри Петкова (однофамільця керівника організації у 1892–1895 і 1895–1907 роках Димитра Петкова), входили як і «генадієвісти» до складу кабінету міністрів і правлячої парламентської коаліції, проте на відміну від них схвалювали обраний владою курс на оформлення членства Болгарії у Троїстому союзі, що й сталося у вересні 1915 року. З цих причин кожне угруповання по-своєму трактувало ситуацію, в якій опинилася країна у вересні 1918 року після капітуляції. При цьому «генадієвісти» і «петковісти» з метою роз'яснення й виправдання власних

1 Колев В. Партии и парламентаризъм в България // Очерци по българска история (1878–1948). София, 1995. С. 5–53; Миколенко Д. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків, 2017. 804 с.; Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.). Велико Търново, 2008. 280 с.; Кокеров Г. Стефан Стамболов: Создателят на модерна България. Велико Търново, 2015. 336 с.; Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София, 1986. 203 с.

позицій напередодні й під час Першої світової війни використовували колективну пам'ять болгар про свого засновника, видатного державника Стефана Стамболова, який був прибічником обмеження втручання Росії у внутрішні справи Болгарії та чимало зробив для соціально-економічної і політичної модернізації країни. Вказані комеморативні практики «стамболовістів» дотепер не знайшли достатнього висвітлення у науковій літературі.

Метою представленої роботи є виклад і аналіз інтерпретацій угрупованнями НЛП поразки Болгарії у Першій світовій війні та характеристика їхньої політики пам'яті, яка застосовувалася ними, аби розкрити мотиви віддання переваги тій чи іншій зовнішньополітичній орієнтації у 1914–1918 роках та відновити власний імідж. У процесі вирішення поставлених завдань ми послуговувалися партійною пресою², стенограмами публічних промов стамболовців³, а також агітаційними брошурами під авторством членів партії⁴.

Після капітуляції 29 вересня 1918 року Болгарії у війні та скасування військової цензури в країні «генадієвісти» і «петковісти» на шпальтах своїх органів друку – відповідно газет «Воля» і «Свобода», а також під час парламентських виступів і зустрічей з електоратом почали активно обговорювати три питання. Перше стосувалося ступенів вини у катастрофі, що її зазнала держава, коаліційного уряду Василя Радославова й монарха – царя Фердинанда, який 3 жовтня того ж року зрікся престолу на користь свого сина Бориса та залишив країну. Друге зводилося до інтерпретації наслідків зовнішньополітичного вибору Софії у 1915 році на користь Троїстого союзу. Третє ж було пов'язане з викладом тих чи інших версій подальшої міжнародної політики держави.

Наприкінці вересня 1918 року лідера НЛП Николу Генадієва було звільнено з-під варту, де він перебував з жовтня 1915 року в зв'язку із звинуваченням у шахрайстві у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією на державному рівні (так звана «деклозієрова афера»). Політик і надалі продовжив виконувати обов'язки голови Центрального бюро партії, намагаючись об'єднати навколо себе якомога більше число прихильників, хоча недавнє членство «генадієвіста» Николи Апостолова в уряді Василя Радославова і перешкоджало досягненню мети. Своїм представництвом у цьому ж кабінеті міністрів «петковісти» теж дискредитували себе, втративши так само вплив у суспільстві. Николі Апостолову, хоча він і не підтримував германо-фільську орієнтацію влади, і Добри Петкову разом з іншими колишніми колегами-урядовцями і прем'єр-міністром не вдалося уникнути судових тяжб і покарань у вигляді позбавлення волі з різними термінами ув'язнення. У січні 1920 року їм було інкриміновано заздалегідь сплановану агресію проти Сербії, що втягнуло Болгарію у трирічну виснажливу війну на боці Центральних держав та призвело до тяжких результатів поразки.

Повоєнні публічні промови Николи Генадієва і його прибічників починалися з обвинувачень першого болгарського царя у втягненні країни в збройний конфлікт та у воєнних невдачах і їх катастрофічних наслідках для держави, а закінчувалися вітаннями його сина Бориса III з нагоди сходження на престол. Згадуючи попереднього монарха, лідер НЛП зазначав: «Фердинанд завжди був імпульсивною натурою. У своєму виборі зовнішньополітичної орієнтації він керувався жадобою помсти за 1913 рік. Наш колишній цар хитра людина, але при цьому недостатньо розумна для реалізації важливих державних і національних завдань»⁵. Поразка 1918 року, вважали «генадієвісти», стала наслідком внесеної в 1911 році поправки до статті 17 конституції, що забезпечило монарху необмежену свободу й можливість протягом тривалого періоду одноосібно, без узгодження з парламентом, приймати рішення та

2 Свобода. 1918–1919; Воля. 1919.

3 *Генадієв Н.* Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София, 1920. 50 с.

4 *Генадієв Н.* Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. 34 с.

5 *Генадієв Н.* Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София, 1920. С. 12.

визначати зовнішньополітичний курс країни. Ось чому вони ратували за скасування зазначених змін в основному законі та обмеження в такий спосіб повноважень монарха у системі державної влади.

Добри Петков після залишення Фердинандом Болгарії кардинально змінив своє ставлення до колишнього монарха. У спогадах про Стефана Стамболова, опублікованих у 1921 році в збірці статей, він називає Кобурга «цинічною, аморальною, жорстокою, безхарактерною і мстивою людиною», яка мала б взяти на озброєння досвід ведення політики засновником НЛП, але не зробила цього та вдруге втягла країну в катастрофічне становище⁶.

Утім, незважаючи на власне критичне налаштування по відношенню до царя Фердинанда, і «петковісти», і «генадієвісти» залишалися послідовними ревнителями монархії як форми правління та не виступали за скасування вказаного політичного інституту⁷. Обидва угруповання звалювали всю вину за невдачі на Кобурга, адже у такий спосіб можна було відвернути від себе гнів громадськості, яка сприймала НЛП прихильницею орієнтації Болгарії на держави Троїстого союзу, а відтак і винуватицею воєнної поразки, завданої країні Антантою. Причому вказане ставлення болгарського суспільства до стамболівців поширювалося й на прибічників Николи Генадієва, хоча той, як відомо, у березні 1915 року виступив за приєднання царства до військово-політичного блоку Великої Британії, Франції і Росії. Таке рівняння під одну мірку пояснюється тим фактом, що у передвоєнні для нейтральної Болгарії місяці позиція лідера НЛП була відома лише обмеженому колу політичних еліт країни, а в умовах оголошеної 10 (23) вересня того ж року мобілізації і введеної військової цензури та тиску з боку монарха і прем'єр-міністра «генадієвісти» не мали можливості популяризувати власні помисли серед населення⁸. Враховуючи цей факт, сподвижники Николи Генадієва вже після завершення бойових дій, відновивши 23 листопада 1918 року видання газети «Воля», оприлюднювали свою передвоєнну концепцію міжнародної політики та дискредитували Фердинанда, аби доказати непричетність угруповання до прийняття рішень про підписання з Німеччиною, Австро-Угорщиною й Османською імперією документів, які оформили 24 серпня (6 вересня) 1915 року існування Четверного союзу.

Популяризуючи свої передвоєнні зовнішньополітичні переконання та уникаючи згадок про членство до березня 1917 року свого представника у кабінеті міністрів Василя Радославова, прибічники Николи Генадієва називали винуватцями проницького курсу не лише царя, а й уряд, до складу якого входив лідер «петковістів». Саме тому «генадієвісти» нещадно критикували, окрім монарха, ще й правлячу упродовж 1913–1918 років коаліцію⁹. Більшість же соратників Добри Петкова уникали будь-яких обвинувачень на адресу тогочасної Ради міністрів, а лише виправдовували представництво Болгарії у Четверному союзі, вважаючи його інструментом протидії завойовницькій експансії Росії на Балканах¹⁰. Заново започаткувавши 2 листопада 1918 року видавництво газети «Свобода», вони популяризували негативний образ новозаснованої минулого року першої у світі соціалістичної держави та час від часу нагадували суспільству про перманентну небезпеку з боку Петрограда з його постійними прагненнями закріпитися в зоні протоків Босфор і Дарданелли, а отже, й про подальшу загрозу від нього інтересам Болгарського царства¹¹.

В умовах загальнонаціонального розчарування й революційної кризи «петковісти» і «генадієвісти» взялися за оновлення власних зовнішньополітичних засад. Перші

6 Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София, 1921. С. 52.

7 Генадиев Н. Речь произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София, 1920. С. 12; Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 52.

8 Миколенко Д. Страсти за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків, 2017. С. 510.

9 Воля. 1919. 1 февруари.

10 Свобода. 1919. 2 май.

11 Там само.

до того ж схилялися до реваншистських ідей та демонстрували ненависть і злобу по відношенню до новоствореного 1 грудня 1918 року Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. «Забудьте Югославію, забудьте перемир'я, ці казки та застарілі погляди на слов'янську солідарність», – звучало з вуст «петковіста» Димо Кьорчева в одній із його промов через кілька місяців після виходу Болгарії з війни. Відомий політик і публіцист переконував, що через розпад Австро-Угорщини «...надійним союзником для країни наразі є Велика Британія, в якій треба завоювати довіру та заручитися її підтримкою»¹².

Та все ж поступово войовничі гасла членів угруповання з огляду на їхню недовірливість і безперспективність поступово вщухали. Втративши авторитет і довіру електорату, «петковісти» змушені були декларувати мирний шлях вирішення національного питання й територіальних суперечностей, дружнє співіснування з сусідніми державами та підтримку ідеї Балканської федерації після об'єднання болгарських земель, про що йшлося в одному з положень їхньої програмної резолюції, ухваленій 25 квітня 1919 року на так званому «III конгресі «стамболовістів»¹³.

На відміну від «петковістів» Никола Генадієв і його прибічники були переконані, що у процесі моделювання подальших міжнародних відносин офіційна Софія не мала іншого вибору, окрім застосування гнучких, мирних засобів вирішення державних зовнішньополітичних завдань. «Зброю, силою якої послуговувалися наші сусіди, ми відкидаємо. Залишається наша культура і дипломатія»¹⁴, – йшлося в одній зі статей газети «Воля». При цьому, щоб виправдати агресивну позицію представників угруповання, як і всіх членів НЛП, напередодні втягнення країни у Першу світову війну лідер «генадієвістів», посилаючись на судження Стефана Стамболова, начебто відомі йому з особистого спілкування із тогочасним прем'єр-міністром, стверджував, що і засновник партії не вірив у мирний шлях розв'язання національної проблеми та вважав воєнні дії, зокрема проти Османської імперії, неминучими¹⁵.

«Генадієвісти» вже не розглядали Росію як важливий чинник міжнародних відносин, вважаючи, що після більшовицького перевороту 1917 року нею було втрачено вплив на Балканах. Та все ж, незважаючи на вказане, вони вдавалися до оприлюднення та інтерпретації причин обрання ними в 1915 році курсу на приєднання Болгарського царства до союзу з державою-визволителькою і її партнерами по Антанті. Їхній керманіч, знов-таки посилаючись на переконання Стефана Стамболова, пояснював такий вибір наслідуванням принципам фундатора, який теж не відкидав можливості болгарсько-російського альянсу, спрямованого проти Оттоманської імперії¹⁶.

На думку Николи Генадієва, переможена й розорена країна найближчим часом не зможе здійснити об'єднання свого народу. «Старшому поколінню, ймовірно, не доведеться побачити єдину Болгарію, а молоде ще далеке від цього ідеалу»¹⁷, – констатував лідер угруповання. Його песимістичні прогнози щодо перспектив царства приєднати Македонію пояснювалися критичним ставленням політика до принципів, закладених країнами-переможницями в основу мирних договорів, які підсумували результати Першої світової війни: «Треба тверезо оцінювати справжній стан речей. Усі, хто говорять сьогодні про права націй на самовизначення, сприймають власні слова як красиву декларацію. Коли вони [представники великих держав. – Д. М.] сіли за стіл переговорів з метою облаштування повоєнного світу, при цьому диктуючи свої умови, то враз забули про принципи, проголошені раніше»¹⁸. Пояснюючи власні песимістичні прогнози, Никола Генадієв звертав увагу на негативний імідж, що його набула Болгарія в світі після вступу у війну на боці Німеччини¹⁹.

12 Свобода. 1918. 27 грудня.

13 *Георгиев В.* Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 131.

14 Воля. 1919. 11 грудня.

15 *Генадиев Н.* Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. С. 16.

16 Там само.

17 *Генадиев Н.* Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София, 1920. С. 46.

18 Там само. С. 12–13.

19 Там само. С. 15.

Таким чином, після капітуляції Болгарії у Першій світовій війні обидва угруповання стамболівців аж до злиття восени 1920 року разом з Ліберальною («радославовістською») і Молодоліберальною («тончевістською») партіями в єдину Націонал-ліберальну партію намагалися виправдатися й реабілітуватися в очах громадськості. Задля цього вони застосовували такі механізми, як заперечення своїх провин у військовій поразці, перекладання відповідальності за катастрофу 1918 року на плечі царя Фердинанда, демонстрацію безальтернативності власних зовнішньополітичних орієнтацій у 1913–1918 роках, а також розробку нових стратегій розбудови взаємовідносин Софії з великими державами та сусідніми країнами.

Та все ж у нових політичних умовах і «генадієвісти», і «петковісти» сприймалися болгарським суспільством як угруповання організації, що мала безпосереднє відношення до фатальної військової поразки, наслідком якої стали розруха, занепад економіки та виникнення революційної ситуації. На той час популярності набували політичні сили лівого толку, на кшталт Болгарської землеробської народної спілки й Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («широких соціалістів»), котрі разом з організаціями, що протягом воєнного періоду залишалися послідовними прихильниками курсу на приєднання держави до Антанти, утворили після капітуляції перші повоєнні уряди Александра Малинова й Теодора Теодорова.

Зрештою, не знайшовши дієвих засобів повернення на авансцену політичного життя країни, обидва угруповання НЛП пішли на компроміс одне одному та розпочали зближення з ідеологічно спорідненими з ними «радославовістами» і «тончевістами», щоб разом сформувати потужну конкурентоздатну політичну силу. Цей процес завершився створенням наприкінці листопада 1920 року Націонал-ліберальної партії, котра виступала за нормалізацію відносин з усіма сусідніми державами та водночас за скасування обтяжливих для країни положень Нейїського мирного договору²⁰. Позиція у вказаному питанні новоутвореної політичної сили абсолютно співпадала з поглядами Стефана Стамболова, який неодноразово наголошував на необхідності нормалізації відносин із сусідами, на що вказує у своїх надрукованих спогадах Н. Генадієв²¹.

References

Genadiev, N. (1920). Rech proiznesena na 29 fevruari 1920 g. v salona na Gradskoto kazino v Sofia. Sofia, Bulgaria.

Genadiev, N. (1925). Stefan Stambolov: 19 yuli 1895 – 19 yuli 1925. Sofia, Bulgaria.

Georgiev, V. (1977). Obrazuvane na Natsionalnoliberalnata partia // Izvestia na Balgarskoto istorichesko druzhestvo. T. 30, Bulgaria.

Kokerov, G. (2015). Stefan Stambolov: Sozdatelyat na moderna Bulgaria. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Kolev, V. (1995). Partii i parlamentarizam v Bulgaria // Ochertsi po balgarska istoria (1878–1948). Sofia, Bulgaria.

Mykolenko, D. (2017). Strasti za Stambolovym: bolgarske derzhavotvorenniya u 1895–1920 rokax. Kharkiv, Ukraine.

Palangurski, M. (2008). Izbori po stambolovistki (1887–1894 g.). Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Popov Zh. (1986). Narodnoliberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria: 1903–1920. Sofia, Bulgaria.

Savov, V. (1921). Stefan Stambolov kato revolyutsioner, obshtestvenik i darzhavnik: Sbornik ot ctatii / Uredn.: V. Savov, D. Sakakushev. Sofia, Bulgaria.

Svoboda (1918). Bulgaria.

Svoboda (1919). Bulgaria.

Volya (1919). Bulgaria.

---

²⁰ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 157.

²¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София, 1925. С. 15.

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, майдан Свободи, 4).

Dmytro Mykolenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Modern and Contemporary History at V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Svo-body Sq., 4).

THE DEFEAT OF BULGARIA IN THE FIRST WORLD WAR IN THE ESTIMATIONS OF THE PEOPLE'S LIBERAL (STAMBOLOVISTS) PARTY

The article deals with the People's Liberal Party of Bulgaria and its interpretations of the country defeat in the First World War. The author points out that the representatives of both political groups – “Genadiists” and “Petkovists” – tried to restore public confidence by shifting the blame for military failure and its consequences on King Ferdinand I Coburg. The paper also focuses on the attempts of supporters of the PLP leader (Nikola Genadiev) and the Party Central Bureau Secretary (Dobri Petkov) to demonstrate the lack of any alternative to their foreign policy concepts on the eve and during the global armed conflict in order to offer new avenues for Sofia's international course in the post-war world. However, the majority of the country's population regarded the “stambolovists” as the one of perpetrators of the military catastrophe in 1918. Thus, they were unable to regain their lost positions and take one of the significant places on the political scene of Bulgaria.

Key words: First World War, People's Liberal Party, «stambolovists», «genadievists», «petkovists», Stefan Stambolov.

Дата подання: 26 лютого 2019 р.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94 (477) «16» (092) +821.161.2'01

Володимир Пришляк, Радослав Гжеськов'як,
Ольга Циганок***

«ЩАСЛИВЕ ПРОРОЦТВО», АБО «ПРОГНОСТИК ЩАСЛИВИЙ»: ПАНЕГІРИК ПИЛИПА ОРЛИКА МИРГОРОДСЬКОМУ ПОЛКОВНИКОВІ ДАНИЛУ АПОСТОЛУ

У статті подані передмова й перша публікація тексту оригіналу панегирика польською мовою. Уперше здійснено переклад українською мовою з примітками й коментарями до маловідомого панегирика Пилипа Орлика 1690-х рр. Він присвячений оспівуванню звитяжної перемоги миргородського полковника Данила Апостола над кримськотатарським військом 1692 р., коли Миргородським полком Гетьманщини було відбито великий ясир і повернуто награвоване майно. У вишуканій алегоричній формі панегирик передбачував невідворотність козацької перемоги і в наступному 1693 р. завдяки Божому покровительству, гербовим клейнодам і військовому таланту досвідченого полковника. У своєму віршованому панегиричному творі Пилип Орлик не лише віддає належну увагу гербовій традиції, але й синтезував символіку різних епох у межах естетики культури Бароко. Порівняння цього вірша з його іншими творами, а також пологомовною поезією Лазаря Барановича та Івана Орновського дозволяє розставити акценти й спробувати змалювати ширше тло жанру барокової батальної поезії. Історична реконструкція контексту подій, які передували та відбувалися під час і після цієї військової кампанії, дозволяє зробити висновок про героїзацію і навіть сакралізацію конкретних історичних постатей козацького Гетьманату у звичному для панегиричних творів цього періоду стилі грецької античної міфології.

Поодинокий оригінал вірша з гравюрою Івана Щирського зберігається нині в колекції Красінських Відділу стародруків Національної бібліотеки у Варшаві. Літературознавчий аналіз тексту, що погано прочитується в окремих місцях, дає змогу суттєво розширити та доповнити дані до просопографічного портрета козацької старшини та інтелектуальної творчої еліти Гетьманщини. Допомогає простежити характерні риси розвитку алегоричного поетичного образу в українській героїчній поезії та гравюрі доби мазепинського Бароко.

Ключові слова: Пилип Орлик, Іван Щирський, Данило Апостол, полковник, Військо Запорозьке, Гетьманщина, кримські татари, ясир, героїчна поезія, алегорія, гравюра-панегирик, Бароко.

Героїчна поезія доби розвиненого або мазепинського Бароко залишила прекрасні взірці оригінального віршування. Центральне місце в цьому літературному процесі по праву належить віршотворному Парнасу золотоверхого Києва – Могилянсько-Мазепинському колегіуму. Польськомовна українська поезія у літературній полімовній творчості її представників займає чималу частку. Феномен польської мови полягав у тому, що навіть після утворення внаслідок Хмельниччини 1648–1657 рр.

* Старопольський текст.

** Переклад зі старопольської, коментар і примітки.

своєї держави у мілітарній формі Війська Запорозького вона продовжувала функціонувати як елітарна літературна упродовж другої половини XVII – на початку XVIII ст. Залишаючись державною мовою колись спільного простору Речі Посполитої, у Гетьманщині польська стала не лише лінгвістичним вибором чи відгомном старих часів, але й своєрідним ключем до європейських культурно-освітніх цінностей. Багато українських юнаків здобували вищу освіту в Речі Посполитій саме в латино-польському варіанті. За доби Івана Мазепи вона стала своєрідною офіційною «церемоніальною мовою» в козацькому Гетьманаті. Відтак через мовний бар'єр і недоступність для широкого загалу тодішнього простого посільства засвідчувала певну традиційність, моду та езотеричну обраність лише для провідної верстви й вищої школи на кшталт Києво-Могилянського колегіуму. В останній чверті XVII ст., зрештою, тогочасна «проста» українська могла бути заслабкою, аби витримати тиск «престижної» польської мови.

Панегіричне віншувальне віршування польською, як і латиною, стало певним каноном українського літературного бароко. Майбутній гетьман у вигнанні Пилип Орлик (1672–1742), власне, належав до цієї плеяди, яка зуміла створити оригінальні взірці цієї високої літературної спадщини. За усталеним, але трохи сумнівним датуванням, на початку 1693 р., себто майже за рік до закінчення «Могилянки», талановитий і улюблений спудей професора Стефана Яворського (1658–1722) Пилип Орлик написав у жанрі барокової батальної поезії панегіричного вірша «*Prognostyk szczęśliwy*». Його повна назва в українському перекладі: «Щасливе пророцтво. Триумфальну перемогу над ворогом із гербових знаків вельможного його милості пана Данієля Апостола, хороброго й у шляхетській мужності досвідченого миргородського полковника Війська їх царської пресвітлої величності Запорозького пророкує Росії». Того ж року вірш нібито вийшов друком у Києві з ілюстрацією, виконаною у техніці мідьориту, авторства відомого українського гравера Івана Щирського¹. Очевидно, у датуванні твору могла вкратися помилка, оскільки вірш підписаний автором як «Пилип Орлик Якимович, писар катедральний митропольний». Бо лише після ймовірного закінчення в 1694 р. колегіуму за протекцією того ж таки Стефана Яворського він став катедральним писарем Київської митрополії². Можлива версія чи попереднє обережне припущення про те, що Орлик із, ймовірно, спудейським чи писарським прізвиськом «Якимович» міг паралельно підробляти писарем при митрополичій катедрі у Київській духовній консисторії в останні роки свого навчання на Подолі?

У бібліографічному списку використаних стародруків науково-популярного видання 2006 р. Ростислава Радишевського і Володимира Свербигуза «*Nipromenes Sarmacki*» під 1698 р. позначено, свідомо чи, можливо, через технічну помилку – автоматичну копію з попереднього рядка. У наступній позиції бібліографії так само 1698 р. датовано видання друкарнею Києво-Печерської лаври Орликового панегірика Апостола. Гравюра Івана Щирського з панегіриком на честь миргородського полковника в тексті книжки датується 1693 р.³

Поодинокий примірник гравюри-панегірика зберігається нині у колекційній збірці ординації Красінських Відділу стародруків Національної бібліотеки у Варшаві (польською Biblioteka Narodowa w Warszawie).

Бібліотека ординації графів Красінських гербу «Сліповрон» була заснована генералом Вінцентієм Красінським (1782–1858) у Варшаві 1844 р. як приватна

¹ *Orlik Filip. Prognostyk szczęśliwy*. [Київ, кін. XVII ст.] // Biblioteka Narodowa w Warszawie. Kol. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. Sygn. Sz. 7. Nr G 2156. 1 s.

² Дискусійне різночитання про це див.: *Прокон'юк О., Яременко М.* На початку кар'єри: катедральний писар Пилип Орлик // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: [матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes» до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р.], (Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року) / ред.-упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2011. С. 49–51.

³ *Радишевський Р., Свербигуз В.* Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 521, 463. На сайті польської цифрової бібліотеки *Polona* твір продатовано: [nie przed 1693] / [не раніше 1693] р.: <https://polona.pl/item/prognostyk-szczesliwy,NTU2Njg2OA/0/#info:metadata>

книгозбірня ординації. У 1860 р. до її фондів приєднали цінні збірки знаного польського бібліофіла, колекціонера пам'яток мистецтва й мецената Костянтина Свідзинського (1793–1855). Відтак вона перетворилася в науковий заклад⁴. Під час Другої світової війни була частково знищена. Урятовані її частини, зокрема й ілюстрація-мідьорит Івана Щирського з віршем Пилипа Орлика, зберігаються у спеціальному колекційному відділі манускриптів і старовинних гравюр – Відділі стародруків Національної бібліотеки у Варшаві, розташованому у бароковому Палаці Красінських 1677–1683 рр. – нині Палац Речі Посполитої за адресою: площа Красінських, 3/5. Відбиток на папері розміром 32,3×20,4 см із плямами. Сам папір поживк і постарів з часом, затерті й не прочитуються істотні деталі в окремих строфах вірша.

У бібліотечній картці-паспорті атрибуції гравюри-панегірика, датованого кінцем XVII ст., вказано автора – «Szczyrski Ioannes, imię zakonne Innocenty» / «Щирський Іван, чернече ім'я Інокентій». А в описі зазначено: «Kompozycja alegoryczna. W obłokach Oko Opatrzności oraz Matka Boska i Chrystus zrzucający pioruny na pierzające wojsko tureckie. U dołu, pośrodku militaria, na tle których krzyż maltański z gwiazdami i skrzyżowanymi strzałami. Kompozycje przeplatają napisy cyrylicą, również na wstęgach. Poniżej tekst: «PROGNOSTYK SZCZĘŚLIWY. Tryumfalne nad nieprzyjacielem zwycięstwo... DANIELA APOSTOŁA... полковника Wojsk Ich Carskiej... ROSYJEJ OMINUJĄCY», oraz osiem zwrotek panegiriku zakończonego napisem: «Czego u życzy życzliwie prognostykujący o Zwycięstwie... Filip Orlik Jakimowicz pisarz katedralny...» Sygn.[atura] pod krzyżem maltańskim: «I.[oannes] S.[zczyrski]». / «Алегорична композиція. У хмарах Всевидяче Око, а також Богоматір і Христос, який метас блискавки на палаюче турецьке військо. На споді, посередині військові сюжети, на тлі яких мальтійський хрест із зірками й перехрещеними стрілами. Композицію переплітають написи кирилицею, так само й на стрічках. Нижче текст: «ЩАСЛИВЕ ПРОРОЦТВО. Триумфальну перемогу над ворогом... ДАНИЕЛЯ АПОСТОЛА... полковника Війська їх царської... ПРОРОКУЄ РОСІЇ», а також вісім строф панегірика завершуються написом: «Чого і зичить, приязно передбачаючи перемогу... Пилип Орлик Якимович писар катедральний...». Сигн.[атура] (ініціали) під мальтійським хрестом: «I.[ван] Щ.[ирський]»⁵.

Випускник «Могилянки», чернігівець за родоводом Іван Щирський (бл. 1650–1714) належав до культурно-мистецького осередку чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який, до слова, чинив безперервний опір численним спробам підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархатові. Майстер Іван досконало володів технікою гравюри на міді та дереві. Малював ікони, офорти й добре знався на видавничій справі. У 1692 р. прийняв чернечий постриг під іменем Інокентій і розбудував під Черніговом Антонієву обитель у Любечі, пізніше відому як Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Там прослужив Богові ігуменом аж до своєї смерті⁶.

Приводом і сюжетом для цього оригінального вірша стала успішна відсіч козаками 20-тисячного грабіжницького набігу кримських татар на територію Гетьманщини в ході другого етапу (1690–1695 рр.) російсько-турецької війни 1686–1700 рр. У травні 1692 р. кримська орда, перейшовши р. Дніпро під Казикерменом (Кизикермен, нині м. Берислав Херсонської області) і понад р. Інгульцем Чорним шляхом підійшла до Чигирини. Вторгнення неприятельського війська під орудою калги Девлет-Герая, мурзи Батирчі та колишнього військового писаря Мазепи – Петра Іваненка (Петрика)

⁴ *Muszkowski J.* Biblioteka Ordynacji Krasieńskich: 1844–1930. Warszawa, 1930.

⁵ У картці також зазначена бібліографія твору: *Katalog wystawy jubileuszowej.* [Warszawa], 1933. S. 161, poz. 363; *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej.* Katalog wystawy. Warszawa, 1996. S. 79–80, poz. 142; *Rastawiecki E.* Słownik rytmowników polskich. Poznań, 1886 – adnotacja atram. po s. 282 / vol. ze zb. Krasieńskich.

⁶ Детальніше про гравера та його творчість див.: *Степовик Д.* Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ, 1988; *Його ж.* Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. Київ, 2013. С. 365–471.

Гравюра Івана Щирського з панегириком Пилипа Орлика «Prognostyk szczęśliwy» («Прогностик щасливий») на честь миргородського полковника Данила Апостола. Київ, [не раніше 1693] р.

розпочалося аж у серпні⁷. Останній утік з Батурина на Запорозжя, підняв повстання, проголосив себе гетьманом Ханської України – земель між Південним Бугом і Дністром і того ж року уклав з Кримом сепаратну угоду⁸. Гетьман Іван Мазепа надіслав на р. Самару в авангарді Миргородський, Прилуцький, Гадяцький і Лубенський полки⁹. Сам з п'ятьма охотницькими й частинами Київського, Чернігівського й Стародубського городових полків підійшов до Полтави й отаборився, очікуючи підходу московського війська білгородського воєводи Бориса Шереметєва і князя Івана Барятинського.

Апостол разом з іншими полковниками, власне, узяв участь у пошуках Петрика, який почав робити наскоки на українські землі разом з татарами. Розділившись на чамбули, одна частина орди заходила хапати ясир. Друга – пішла на слободи, що викликало велике незадоволення місцевого люду. Наприкінці жовтня 1692 р. інший загін кримців, перейшовши Дніпро знову під Казикерменом, вийшов на Чорний шлях і з'явився під Чигирином. Йому назустріч вийшли разом два полки: охотницький Іллі Новицького й Миргородський Данила Апостола. Упродовж десяти днів, 4–14 листопада 1692 р., козаки не лише зупинили ординців, але й змусили їх утікати назад¹⁰. За таких обставин тоді особливо відзначився Миргородський полк під перначем Данила Апостола, який не тільки вдало переслідував ординців, але й зумів наздогнати й відбити ясир та повернути награване майно. Полковник, ймовірно, використав також задніпровські сотні, переважно лівобічного Миргородського полку, які формувалися на «Задніпрських місцях» Правобережжя і межували з Вольностями Війська Запорозького низового.

У січні 1693 р. кримський хан Селім-Герай зібрав для нового набігу ще більше – вже 40-тисячне військо, яке очолив його зять Нуреддин-султан і ханський син Ширинбей. Оминувши фортеці лівим берегом р. Ворскли, татари вторглися на територію Полтавського полку. Паралельно правим берегом Дніпра сюди рухався аккерманський (білгородський) султан Онита¹¹. Літопис Граб'янки зафіксував: «Року 1693. Взимку ханський син та Петрик з ордами прийшли під Полтаву. Проте, заставши там гетьмана Мазепу й військо напоготові, побоялися і, небагато лиха окіл Полтави накоївши, безуспішно повернулися в свої краї»¹². У питанні відсічі велику надію покладали на недавнього минулорічного звитяжця – миргородського полковника Данила Апостола. Загалом він воював з Петриком і татарами три роки й здобув чимало перемог, у тому числі в 1693 р. біля р. Інгула. Нарешті, у 1696 р. разом з гадяцьким полковником Михайлом Бороховичем розбив на р. Ворсклі війська кримського хана й гетьмана Ханської України Петрика. Ці події, очевидно, слугували сюжетом для Орликового панегірика на його честь.

Прогностики в Європі йшли в ногу з розвоєм університетської освіти. З останньої чверті XV ст. стало відоме ім'я Юрія Котермака-Дрогобича (бл. 1450–1494) та його книжка «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету»¹³. У бароковому стилі в своєму творі Пилип Орлик прогнозував, передбачаючи невідворотність козацької перемоги над татарським військом під сюзеренним покровительством османської Високої Порти, на підставі характеристики символічних знаків християнського герба. Варто уточнити, що за усталеним твердженням представники козацько-старшинського роду Апостолів у кінцевому варіанті нібито користувалися різновидом польського

⁷ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Л. Винар; упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. 3-е вид., доповн. і виправл. Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто, 2003. С. 188–189.

⁸ *Короткий опис Малоросії (1340–1776) / підгот. до друку, вступ. ст. А. Бовгирі.* Київ, 2012. С. 96.

⁹ *Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. І. Дзира.* 2-е випр. стереотип. вид. Київ, 1971. С. 153.

¹⁰ *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. С. 377.

¹¹ Там само. С. 378–379; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 190.

¹² *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / пер. із староукр. Р. Іванченка.* Київ, 1992. С. 163.

¹³ *Ісачевич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 78–87.

герба «Юнчик». У його основі – щит: у лазуровому полі, обсіпаному десятьма золотими шестикутними зірками і на краї кавалерським хрестом, щиток, у червоному полі якого срібний двічі перехрещений і внизу роздвоєний хрест¹⁴. Часто-густо закрадаються сумніви з приводу легітимності гербової традиції в Гетьманщині. Нова козацька знать, аби дорівнялась до гонорового статусу річпосполитської шляхти, інколи не лише запозичувала, але й придумувала собі власні герби.

Відбиток восьмикутної печатки миргородського полковника Данила Апостола за 6 червня 1721 р. свідчить, що на ній зображено не зовсім герб «Юнчик», тобто не двічі перехрещений хрест, а двічі перекреслена стріла із роздвоєним кінцем вістрям угору. Над щитом – коронований шолом, з якого виходить озброєна мечем рука, а по краях абрєвіатура: «Д А П В Є Ц П В З М» («Данило Апостол Полковник Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорозкого Миргородский»)¹⁵. Аналогічною є печатка з більш раннього періоду, а саме з 8 листопада 1711 р.¹⁶. Видно, що існує ще один графічний варіант родинного герба у вигляді двічі перекресленої стріли із роздвоєним кінцем та вістрям угору. Він поміщений під портретом гетьмана, зробленим, ймовірно, німецьким гравером Мартіном Бернігеротом (1670–1733) на початку друкованої німецькою мовою 1728 р. біографії Данила Апостола на сторінках ляйпцізького альманаху «Die Europäische Fama»¹⁷. Можливо, усе-таки, це один з різновидів польського герба «Костеша» чи навіть його підвиду – герба «Карницькі»? Із таким зображенням, але не на червоному, а на голубому щиткові фамільний герб, можливо, розроблений самим гетьманом, що вмонтований на більшому дерев'яному фігурному щиті. За його основу послужив орден св. Олександра Невського «За труди і Вітчизну», кавалером якого згідно з імператорським указом Анни Іоанівни від 21 лютого 1731 р. став гетьман. Цей гербовий щит досі висить праворуч на стіні Спасо-Преображенського храму – родинної усипальниці Апостолів у Великих Сорочинцях. Вона була зведена завдяки досконалому таланту лаврського мистця-архітектора Степана Ковніра у бароково-ранньому рококо стилі на кошти гетьмана в 1732–1734 рр. Під цим символом традиційно під час служби Божої за життя стояв і молився гетьман зі своєю родиною і старшиною.

Достеменно не відомо, чи Іван Щирський вникав спеціально в особливості фамільного герба Апостолів. Хоча не можна не зауважити у центрі гравюри кавалерського хреста, трьох зірок та двох перехрещених стріл¹⁸ з елементів одного з перших варіантів герба полковника на вранішній шестикутній зірці з написом «Знаменієм сим побідитиши (Із цим знаменням переможеши)» у хмарах, трохи нижче трикутника Всевидячого Ока. У цій символічній конструкції головну хвалу звитяги полковника Апостола над бусурманським ворогом спільними творчими зусиллями поет і гравер таким чином покладали на допомогу його герба. Мальтійський же великий хрест як основа і центральний, тому й найбільший, знак композиції на його гравюрі став ще одним узагальненим символом незламної зброї, уособленням духовного та тілесного й традиційним оберегом кожного християнина. На цьому

¹⁴ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник, с рисунками Егора Нарбута. Київ, 1993. [репринт. изд.]. С. 3–4, XL, XLII; Сенютович-Бережний В. Герб гетьмана Данила Апостола // Віра й культура. 1954. Ч. 3. С. 24–25.

¹⁵ Про старшинську печатку полковника див.: Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. Київ, 2017. С. 565–566, 581. Добре збережена печатка на червоному сургучі міститься наприкінці листа миргородського полковника від 23 липня 1722 р.: Пришляк В. В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. 2013. № 1 (283). С. 150.

¹⁶ Однороженко О. Печатка Данила Апостола // Знак. 1998. Ч. 17 (вересень). С. 3. Дослідник простежує тут подібність цього знаку на печатці до герба «Косцеша». Аналогічне зображення герба полковника див. також: Морозов Д. А. Арабское евангелие Даниила Апостола (К истории первой арабской типографии на Востоке) // Архив русской истории. Москва, 1992. Вып. 2. С. 197.

¹⁷ Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdecket. Leipzig, 1728. T. 315. S. 214.

¹⁸ Radyszewski R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do końca XVIII wieku. Cz. I: Monografia. Kraków, 1996. S. 240.

прикладі добре видно, як гербові мотиви загалом домінували в барокових гравюрах-панегіриках Мазепиної доби.

За родоводом Данило Апостол, очевидно, походив зі знатної молдавської боярської родини Катарджі (Catargi)¹⁹. Індигенат – привілей про визнання за шляхтичем-іноземцем шляхетства у Речі Посполитій – його батька Павла – «urodzonego Apostola obywatela ziemi woloskiej», виданий 26 квітня 1727 р. у Варшаві польським королем Августом II Данилові Апостолу, засвідчував їхнє шляхетське походження²⁰. Його батько, Павло Апостол свого часу поступив на службу до Яреми Вишневецького, де став ротмістром, згодом був хомуцьким сотником, гадяцьким, а у 1676–1678 рр. і миргородським полковником²¹.

Гетьман Іван Мазепа, усіяко виправдовуючи свого однодумця Д. Апостола у непростому 1708 р. перед царем, подав йому вичерпну характеристику: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»²².

Правда, гетьман у вигнанні Пилип Орлик, який у своєму панегірику замолоду в 1690-х рр. так щиро захоплювався військовою доблестю миргородського полковника, пізніше не вважав свого головного конкурента на гетьманській посаді Данила Апостола законно обраним гетьманом. А лише як посадженого росіянами, взагалі навіть не козаком і не шляхтичем. Відгукувався про нього з принизливим відтінком, обзиваючи «*Moldavus obscurissimo loco natus*» / «молдаванином найнижчого походження»²³.

Натомість, Данило Апостол у 1682–1727 рр., загалом 45 років, обіймав фактично спадковий уряд миргородського полковництва²⁴. Нетривала перерва була лише в 1687 р., коли він був тимчасово звільнений з посади новообраним гетьманом Іваном Мазепою як прибічник попереднього гетьмана Івана Самойловича. Користувався беззастережним авторитетом у всьому Війську Запорозькому та особливо серед тогочасного козацького нобілітету²⁵. Полковницьку династію, до речі, продовжили гетьманські сини, урядуючи в Лубенському та Миргородських полках, відповідно: сeredульший Петро й наймолодший Павло, названий на честь діда²⁶.

Іван Щирський проілюстрував це гравюрою у вигляді алегоричної композиції. У клубчастих хмарах наверху по центрі – Всевидяче Око, по боках – Богородиця й Христос, які метають блискавки на дракона й мусульманське військо, що відступає. Центральною фігурою гравюри батального жанру як своєрідна запорука майбутньої

¹⁹ *Lessa O.-G. Familiile boeresti române. București, 2000. S. 215, 217; Пришляк В.* Листи з України козацького полковника і гетьмана Данила Апостола (1720–1734) // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej. T. IV. Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa* [red. Piotr Borek, Marcei Olma]. Kraków, 2013. S. 202–204.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. Оп. 3. Спр. 17013. Арк. 15–16 зв. Копія; *Свербигуз В.* Гетьманські студії. Київ, 2009. С. 37.

²¹ *Крупницький Б.* Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага, 1944. Т. 5. С. 42–46.*

²² *Його жс.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 – 1734). Авґсбург, 1948. С. 10.

²³ Дослівний переклад: «*Молдаванин, народжений у дуже глухому місці*». Про непрості стосунки Апостола і Орлика детальніше див.: *Пришляк В.* Пилип Орлик і Данило Апостол: однодумці чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. С. 207–215.

²⁴ *Його жс.* Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // *Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: [зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.].* Полтава; Харків, 2009. С. 299–310.

²⁵ *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій та ін.* Київ, 2018. С. 165.

²⁶ *Його жс.* Миргородський полковник Павло Апостол (1727–1736) // *Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 17: Ювіл. зб. на пошану докт. істор. наук, проф. Валерія Степанкова.* Київ, 2017. С. 205–224

перемоги є мальтійський хрест із трьома зорями на бічних і нижньому раменах та двома перехрещеними поверх нього стрілами в обрамленні різної військової атрибуції: хоругв, гарматних стволів і ядер, діжки з порохом і тулумбасів. На правому нижньому боці відтворено двобій Геркулеса з булавою і стрілами, який уособлює Данила Апостола, з міфічним драконом, увінчаним діадемою-півмісяцем, що символічно маркує мусульманське військо неприятеля:

*Магометанське страховисько вже нахилило свої роги
у вигляді півмісяця, щоб вразити руського Геркулеса в ноги.
Але та²⁷, що сильніша будь-якого озброєного полку,
випустила гербові перунові стріли просто в мерзенну шию²⁷.*

Із правого боку бачимо картину панічної втечі татар і, можливо, яничарів у характерних тюрбанах-чалмах, які збилися в ошаленілий натовп, гублячи щити, зброю, шапки й підминаючи під себе вбитих і поранених. Порослий травою гребінь землі на передньому нижньому плані ніби приземлює сюжет, нагадуючи про плинність життя та довговічність подвигу оборони рідного краю на ратному полі.

Протистояння турецько-татарській агресії стало однією з улюблених тем барокових поетів. У 1475 р. турецька Висока Порта, підкоривши міста Кафу, Мангун, Перекоп, Очаків, примусила Кримський ханат визнати васальну залежність від неї й таким чином встановила своє панування на північних узбережжях Чорного та Азовського морів. Турецький уряд збудував тут ряд фортець, що використовувалися для нападів на українські землі. Наприкінці XV ст., після завоювання Буджака й зведення потужних фортець в Аккермані (Білгороді), Бендерах і Хотині, розпочалися напади турків на Червону Русь (Галичину) та Поділля. Трохи раніше, з 1482 р. від перших походів на Київ та Луцьк із підвладних Кримському ханатові територій, українські землі потерпали від набігів передовсім татарських чамбулів, кінцевою метою яких був найдорожчий «людський товар» – ясир²⁸. Татарські орди (загони) на чолі з беями і мурзами майже щороку грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста, містечка й села, гнали в ясир десятки-сотні людей, продаючи їх у рабство на східних ринках. Найбільшим невільничим ринком стала кримська Кафа (нині Феодосія). Чотири найбільші татарські шляхи-сакми: Чорний, Кучманський, Волоський або Покутський (Золотий) і Муравський щороку протоптували ординські коні. Ці спустошливі набіги татарських людоловів, які спиралися на підтримку султанської Туреччини, стали справжньою трагедією для українських земель. Про ці події з XVII ст. збереглася історична пісня:

*Зажурилась Україна, що нігде ся діти:
Витоптала Орда кіньми усі малі діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А середній забрала, у полон погнала²⁹.*

Певним віддзеркаленням цих подій стала поезія останньої чверті XVII ст. Чернігівський архієпископ і поет Лазар Баранович у київському виданні 1671 р. «Аполлонової лютні» помістив польською мовою вірш «Татарин плюндрує, як в себе кочує», в якому наголошував:

²⁷ Діва Марія.

²⁷ Український переклад 4 строфи панегірика вперше опубл.: *Степовик Д.* Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ, 1988. С. 90; *його ж.* Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. Київ, 2013. С. 424. У польській історіографії історії ранньомодерної графіки мовою оригіналу цю строфу зачитував і прокоментував проф. Вальдемар Делюга, див.: *Deluga W.* Grafika z kręgu Ławgu Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku. Kraków, 2003. S. 86–87, il. 59.

²⁸ *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Україна і Схід / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. С. 191–200.

²⁹ Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Ч. I. Кн. II: Песни козацкие былевые. Москва, 1834. С. 108.

*Нехай зірветься татарська тятива,
Що з турком разом на кров нашу хтива,
Нехай роздує татарських бахматих*,
Хай в поле дике почнуть утікати,
Хай більше гостра нас шабля не голить,
Вже болю досить, нехай не неволить!³⁰*

У іншій поезії під промовистою назвою «Турка зіб'ємо при Христовім знаку, вийди поляку, русаку і козаку при власнім сагайдаку», що увійшла до видрукуваної в Чернігові 1680 р. книжки «Відмітка п'яти ран Христових», Лазар Баранович наголошував:

*Монархам християнським згоди тільки треба,
Тоді із турком буде неважка потреба*,
Як християнам турок згуби забажає,
Бича берить у руки, хай його хльостає!
Й Орда, що її турчин научивсь ярмити,
Як золотом купити, стане турка бити...³¹*

Придворний поет ясновельможного гетьмана Івана Мазепи, випускник «Могилянки», поет кола Лазаря Барановича Іван Орновський ще 1688 р. надрукував у Чернігові панегірик своєму ясновельможному патроніві під назвою «Муза Роксоланська»³². 1693 р. в друкарні Києво-Печерської лаври цей «Роського Парнасу і сармацьких муз слуга» пустив у білий світ ще одну віршовану поему «Скарбниця коштовного каміння» на честь небожа-племінника гетьмана – українського шляхтича герба «Сулима», майбутнього ніжинського полковника в 1698–1701 рр. Івана Обидовського (1672–1701)³³. Головна патріотична ідея твору акцентувала на тому, що «шляхетна Вітчизна народжує зацних синів» і «хто робить достойно, той честь здобуває»³⁴.

Іван Мазепа вбачав у своєму небожеві найвірогіднішого спадкоємця-наступника на гетьманство. Тому добре дбав про його освіту. 1689–1693 рр. минули у стінах Київського колегіуму³⁵. У 1695 р. ходив з козаками на Азов, а у 1697 р. – на Казикермен. 30 червня з допомогою підкопу козаки підірвали наріжну вежу, відтак увірвалися у фортецю і розпочали рукопашний бій, який тривав упродовж майже п'яти годин. Наступного 1698 р. в Батурині одружився з донькою багатолітнього генерального писаря Василя Кочубея – Ганною. На честь їхнього шлюбу Пилип Орлик – його ширий друг і однокурсник з могилянської Alma mater, консисторський писар Київської митрополії – спеціально написав шлюбний панегірик «Hippomenes

*Бахматий – татарський кінь.

³⁰ Антологія української поезії: в 6-ти т. Т. 1: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI–XVIII ст. / упоряд. В. Шевчук. Київ, 1984. С. 175 (переклад В. Кречотня).

³¹ Там само. С. 179 (переклад В. Кречотня).

* Потреба – змагання, бій.

³² *Ornowski Jan*. Muza Roksolańska o tryumfalnej sławie i fortunie z herbowych znaków Jana Mazepy Hetmana woysk JCM Zaporoskich szczęśliwy omen biorąca. Czernihów, 1688. 37 s. Див. також: *Шевчук В.* Чернігівський поет другої половини XVII – поч. XVIII ст. Іван Орновський // Сіверянський літопис. 2007. № 6. С. 53–85. *Його ж.* Про панегірик Івана Орновського «Скарбниця дорогого каміння», присвячений І. Обидовському // Там само. 2008. № 3. С. 75–82.

³³ *Ornowski Jan*. Bogata drogich kamieni speza na wysławienie złotoświatnego pałacu wiekopomnej sławie welmożnego Jmci pana Jana z Obidowa Obidowskiego. Czernihów, 1693.

³⁴ *Орновський І.* Из книги: «Скарбниця дорогого каміння» Чернігів, 1693 року // Марсове поле. Кн. 2: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – поч. XIX ст. / упоряд., біогр. довід. та приміт. В. Шевчука. Київ, 1989. С. 142, 143.

³⁵ *Хижняк З. І.* Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII – XVIII ст.: Енциклопед. вид. Київ, 2001. С. 399.

* Гіппомен сарматський – дослівно «сарматський лев», герой давньогрецької античної міфології, який перетворився у лева; див.: *Полошко Г.* Герб гетьмана Івана Мазепи. Київ, 2015. С. 27.

Sarmacki»*, видрукований 1698 р. в друкарні Києво-Печерської лаври³⁶. Як і у панегіричній поемі Пилипа Орлика на честь звитяги полковника Данила Апостола, там також у тексті є звертання до гербових традицій. Про це, зокрема, свідчить вірш «На гербовий клейнод високого дому їхніх милостей панів Обідовських»³⁷.

Приписом «на гербовий клейнод дому ясновельможних милостей панів МАЗЕП» розпочинається знаменитий панегірик Пилипа Орлика «Алцід російський», видрукований у Вільно 1695 р. Тут гетьман Іван Мазепа родового шляхетського герба «Курч» – улюблений античний герой поета, як і у «Щасливому пророцтві» – Геркулес, який як «вишній Алцід у стигійській Лерні хрестом карка сокрушив багатоголовий гідрі»:

*Лавр тріумфальний – скроням твоїм слава.
Тож у стамбульській хай не тріумфує
Він Лерні, фальш де Місяця і жвава
Є Гідра, ХРЕСТ-бо у МАЗЕП гербовий
Зітре карк змію, що велеголовий»³⁸.*

Ідеться про перший Азовський похід 1695 р. – воєнну кампанію царської Московії проти султанської Туреччини, в яких брали безпосередню участь козацькі полки з Гетьманщини, у тому числі й Миргородський на чолі з Апостолом, під булавою гетьмана Мазепи. «И в той потребі полковник миргородський, Данило Апостол (котрий послі и гетманом бил) знатную паче протчих показивал храбрость»³⁹ – під 1695 р. записав у своєму літописі Самовидець.

У панегірику «бойового російського Алціда» гетьмана Мазепу, аналогічно до Апостола, Орлик зобразив як найсильнішого античного героя:

*Геркулес булавою громить, вогнем палить
Марсовим, стервина в Аверн крутий валить
В дикій далечині,
Де кров ота пінить
Грубих мусульманців»⁴⁰.*

Певна суголосність цих рядків у «Алціді російському» прочитується в рядках тексту «Гіппомену сармацького». Зокрема, у порівнянні «в юних літах» ніжинського полковника з «новим Ганнібалом», де:

*Ти той перун, власне, Йване,
на бісурман ти насланя,
Знати, Беллона до тебе прихильна,
Бо в Казикерменські шанці
не змогли ввійти поганці,
Де був над військом регімент твій пильний»⁴¹.*

З початком Північної війни Івана Обідовського було призначено наказним гетьманом козацьких військ, що за царським велінням були кинуті під Нарву. В

³⁶ *Orlik Filip*. Hippomenes Sarmacki / *Орлик Пилип*. Гіппомен сармацький // Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори / упоряд. та примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука. Київ, 2006. С. 511–612.

³⁷ Там само. С. 512, 560.

³⁸ *Orlik Filip*. Alcides Rossiyski / *Орлик Пилип*. Алцід російський // Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 390, 449, 461. Переклад з польської В. Шевчука, з латині – М. Трофимука. «Російський» тут вживається як «руський /український».

³⁹ Літопис Самовидця. С. 155.

⁴⁰ *Orlik Filip*. Alcides Rossiyski / *Орлик Пилип*. Алцід російський // Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 462.

⁴¹ *Орлик П.* Из книги «Гіппомен сармацький». Київ, 1698 року. Парагон // Марсове поле. Кн. 2: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – поч. XIX ст. / упоряд., біогр. довід. та приміт. В. Шевчука. Київ, 1989. С. 174, 176, 177.

одному з військових рейдів проти шведів полковник сильно застудився. За іншими даними, його смертельно поранили. А згодом, 31 січня 1701 р. помер під Псковом і похований у Києво-Печерській лаврі⁴².

Іншим захисникам рідної землі судилася інша доля. Автор панегірика Пилип Орлик після Івана Мазепи став гетьманом у вигнанні, автором Конституції 1710 р. двома мовами: рідною й латиною, аби могла читати решта Європи, і подорожнього діаріуша-щоденника зрозумілою йому з молодих літ польською мовою⁴³. До кінця своїх днів він по різних світах бився мов риба об лід і не здавався, аби сотворити антимосковську коаліцію і таки визволити милу серцю козацьку Вітчизну з-під імперського домінування. Інший, Данило Апостол, у дуже поважному віці вдома на рідних теренах зважився на гетьманську булаву.

Татарські ж набіги потроху вщухли, але не припинялися практично до початку 1740-х рр., допоки в 1731–1736 рр. в останні роки Апостолового гетьманування не розпочали спорудження суцільної та масштабної Української лінії. Нова система фортифікаційних укріплень мала форму суцільного високого земляного валу та широкого й глибокого рову з боку степу з 16 фортецями й 49 редурами, а також слобідських поселень, з мешканців яких комплектувалися фортечні гарнізони. Уздовж південних кордонів Полтавського й Харківського полків загальною довжиною 285 км вона пролягла від притоки Дніпра – р. Орелі, її притоки Берестової й аж до Сіверського Дінця, точніше його допливу – р. Береки, що своїми водами прикривали лінію зі степової сторони. Таким чином укріплена лінія мала перегородити одну з чотирьох найутоптаніших татарських сакм – Муравський шлях, що вів на лівобічну Гетьманщину і Слобожанщину⁴⁴.

Миргородський полковник, а відтак гетьман Данило Апостол, як і всі українські гетьмани, залишив непересічний слід і на культурному полі козацького Гетьманату⁴⁵. Так само, як і серед поетичного барокового доробку яскравого представника «літератури канцеляристів» Пилипа Орлика, безсумнівно, є ціла низка блискучих творів, написаних у різних, напрочуд вишуканих формах⁴⁶. Написаний старопольською мовою, звичною для багатьох представників козацької старшини Гетьманщини доби Івана Мазепи останньої чверті XVII – початку XVIII ст., цей маловідомий твір Пилипа Орлика, нарешті вповні вичитаний, в оригіналі уперше повертається до сучасного читача як переклад-першодрук рідною мовою.

ПУБЛІКАЦІЯ

На гравюрі⁴⁷ роботи Івана Щирського вирази («девізи») слов'янською⁴⁸ мовою:

⁴² *Модзалевський В. Л.* Обидовские // Малороссийский родословник: В 4 т. Киев, 1912. Т. 3: Л–О. С. 695. Вдумливу реконструкцію життєпису І. Обидовського див.: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 67–71.

⁴³ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726) / introd. O. Subtelny // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. V / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. Т. V / передм. О. Субтельний. [Cambridge, Mass.], 1989; The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1727–1731) / introd. O. Pritcak // Harvard Library of Early Ukrainian Literature / Texts. Vol. V / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. Т. VI / передм. О. Прицак. [Cambridge, Mass.], 1988; *Орлик П.* Діарій подорожній по землі Українській Польської держави / пер. Р. Радишевський // Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 209–386.*

⁴⁴ *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: [зб. наук. праць на пошану акад., проф. Валерія Смолія]. Київ, 2010. С. 587.

⁴⁵ *Його жс.* Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола // *Studia Ucrainica Varsoviensia*. Nr 3 (2015). Warszawa, 2015. S. 331–346.

⁴⁶ *Трофимук О.* Літературна спадщина гетьмана Пилипа Орлика // Слово і час. 2010. № 10. С. 42–48.

⁴⁷ Про пам'ятки такого роду – алегоричні композиції – дивись праці Вальдемара Делюги, а також: *о. Юрій Мицик, Ольга Циганок.* Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 111–119. Див. також розділ про емблематичну поезію в: *Чижевський Дмитро.* Українське літературне бароко. К., 2003. С. 189–225.

⁴⁸ Так називали мову своїх пам'яток автори кола Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст., цією назвою як терміном послуговувалися також деякі авторитетні українські дослідники.

Кто сия есть приникающая аки утро. Пн. 6⁴⁹ (Хто це така, що вона виглядає, немов та досвітня зоря. Піс. 6)⁵⁰

Страшна яко полк она...⁵¹ (Страшна вона, як полк)

И се есте днесь яко звiзды небесные. В:з. 1⁵² (І ось ви сьогодні як зорі небесні)

И узнесете?⁵³ до конца суд мой. **Io?**⁵⁴ (... до кінця суд мій)

Дам ему звiзду утреннюю. Ап. 1?⁵⁵ (І дам я йому зорю досвітню)

Побiждающему дам. Ап. 4?⁵⁶ (Переможцеві... я дам)

Знаменiем сим побiдиши (Із цим знаменням переможеш)⁵⁷

Яко звезда утренняя посреди облаков. Сирах (Як вранішня зірка серед хмар. Сирах)⁵⁸

Тисяча щитов висит на нем и вся стрiлы сильных. Пi. 4. (Тисяча щитів висить на ньому, і всі щити сильних. Піс. 4)⁵⁹

Стопн крiпости от лица вражiя (Стопн захисту від ворога)⁶⁰

Стрiли своя согорящими содiла. Пса: (Він зробить огнистими стріли Свої)⁶¹

Упою стрiли моя кровiю... (Я стріли Свої понапоюю кров'ю)⁶²

Стрiли моя скончаю в них. Вт: зак (...Зуживу Свої стріли на них)⁶³

PROGNOSTYK SZCZĘŚLIWY

Tryumfalne nad nieprzyjacielem zwycięstwo z herbowych znaków Wielmożnego Jego Miłości Pana DANIELA APOSTOŁA, dzielnego i w rycerskim męstwie doświadczonego pułkownika wojsk Ich Carskiej Prześwietnej Miłości Zaporozskich Mirhorodzkiego, ROSYJEJ OMINUJĄCY⁶⁴

1.

Tam, kędy się Empiry żywym światłem palą

A ognistą Serafin broni wstępu stałą,

⁴⁹ Тут і далі ідентифікація цитат Ольги Циганок. Цифри на гравюрі подаються за кириличною системою числення.

⁵⁰ Пісня над піснями 6:9. Тут і далі Біблія цитується у перекладі Івана Огієнка (Біблія. Старий Заповіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya>)

⁵¹ Надруковано дзеркальним шрифтом. Дмитро Туптало писав про те, що Богородиця веде за собою полки учителів, мучеників і цнотливих. йменував її Стопном Вогнехмарним, а також мечом, як пише про це Дмитро Чижевський. Свята Церква також іменує Пресвяту Діву морем, яке потопило фараона мисленого. Через народження Господа Вона стала для сатани і всієї сили його морем погібелі. Просимо допомоги фахівців у ідентифікації цієї, ймовірно, цитати, а віддак – точного перекладу фрази, яка обігрується також у поетичній частині пам'ятки.

⁵² Повторення Закону 1:10.

⁵³ Тут і далі «?» вказує на сумніви у відчитанні.

⁵⁴ Джерело цитування не встановлено.

⁵⁵ Об'явлення 2:28.

⁵⁶ Об'явлення 3:21.

⁵⁷ Старослов'янська версія латинського виразу «*Hoc signo vinces*». Із твору «Життя царя Костянтина» візантійського історика Є. Памфіла (263–340). У цій праці він повідомляє, що римський імператор Костянтин напередодні битви з Максенцієм побачив на небі хрест, під яким були слова: «Сім знаменням переможеш». І коли Костянтин здобув перемогу в цій битві, то він остаточно повірив у Бога, припинив переслідування християн і зробив християнство державною релігією Риму. Але все вищевикладене не більше ніж християнська легенда. Як вказують багато джерел, Костянтин так і не зрікся традиційного культу римських богів. Алегорично: тільки діючи певним чином, при певній умові, можна домогтися перемоги, успіху.

⁵⁸ Книга Премудрості Ісуса, сина Сирахового 50:6.

⁵⁹ Пісня над піснями 4:4. Переклад Івана Огієнка: Тисяча щитів повішена в ній, усе щити лицарів! У версії, як на гравюрі (...стріли сильних), на цей вислів натрапляємо у творах Дмитра Туптала.

⁶⁰ На цей вислів також натрапляємо у творах Дмитра Туптала.

⁶¹ Книга Псалмів 7:14.

⁶² Повторення Закону 32:42. Переклад Івана Огієнка.

⁶³ Повторення Закону 32:23.

⁶⁴ Підготовка польського тексту на засадах транскрипції Радослава Греськов'яка.

Patrz, APOSTOŁA w jakim są gwiazdy walorze,
Tuż przy Boskim zarzą się niezmierzchłym splendorze.

2.

Czy mogąż przytępić gwiazd herbowych promienie
Zawisne Awernu w kłęb wiążące się cienie,
Kiedy ta, która w munsztuk Awern uchełznała,
W Empirze twoją gwiazdą głowę przyodziła?

3.

Danijel, co sąd Boży w swym nosi imieniu,
Kiedy w niebie ma głowę w gwiaździstym odzieniu,
Pewnie, że bisurmanin łuną uwieńczony
Sądem Bożym w swej dumie będzie poskromiony.

4.

Mahmetańskie straszdyło, nachyl już swe rogi
Miesięczne pod roskiego Herkulesa nogi,
Kiedy ta, która straszna jak półk uzbrojony,
Herbowych strzał piorunem zetrze kark mierzony.

5.

Nie siej żelaznych śmierci na polu Gradywa,
Bisurmanie, byś zebrał z nich laurowe żniwa.
Nie drzymią z Morfeuszem APOSTOŁÓW strzały,
Grzmi w ręku Danijela grot ich niestępały.

6.

Nie sam Konstantyn, przez Krzyż zjawiony na niebie,
W Maksentego krwi płocze miecz mściwy w potrzebie,
Taż i Apostołowi gdy w herbie obrona,
Będzie laurowym bluszczem głowa umajona.

7.

Niech mieczem Taurykańczyk łakomy nie trwoży
Rosyjej, niech się wzajem z swą ...ną⁶⁵ nie sroży.
Pęknieś dumą rozdęty, srogi bisurmanie,
Gdy zasług niezwalczony krzyż herbowy stanie.

8.

Gdy wszystek pałasz Marsem, a mężne tve cnoty
Aż w same Arkturowe pną się kołowroty,
Niechaj tam, gdzie Stambulski swe zwy... ..awi⁶⁶
Dywan, twój się miecz we krwi bisurmańskiej pławi.

Czego życzy życzliwie prognostykujący o zwycięstwie Wielmożności
Waszej Panu i Dobrodziejowi swemu, najniższy [sługa]
Filip Orlik Jakimowicz, pisarz katedralny metropolitalny

Відчитання і підготовка старопольського тексту *проф. Радослава
Гжеськов'яка*

ПЕРЕКЛАД
ЩАСЛИВЕ ПРОРОЦТВО⁶⁷.

Триумфальну перемогу над ворогом із гербових знаків вельможного його милості
пана ДАНИЄЛЯ АПОСТОЛА, хороброго і у шляхетській мужності досвідченого
миргородського полковника Війська їх царської пресвітлої величності Запорозького
ПРОРОКУЄ РОСІЇ⁶⁸

⁶⁵ Із-за мініатюрності композиції (32,3 × 20,1 см) та пошкоджень текст відчитати і перекласти не вдалося. Такі місця позначені ... і [...].

⁶⁶ Тут, можливо, *wystawi*.

⁶⁷ Пророцтво (прогностик) можна розглядати як жанровий різновид панегіричної поезії, коріння якого сягає астрологічних прогнозів (див. прогностики Юрія Дрогобича).

1.
В місці, де Емпіреї⁶⁹ ясним сьйвом світять
Й Серафим⁷⁰ вогнем-сталлю не дає вступити,
Тут при Божому блиску, який не згасає,
Глянь, АПОСТОЛА зорі⁷¹, всі їх почитають⁷².
2.
Чи затемнити можуть з герба зір проміння
Ті зависні з Аверну⁷³ в клуби збиті тіні?
Коли голову та, що Аверн загнузда,ла,
В Емпіреї твоею зорею убрала⁷⁴.
3.
Данієль⁷⁵, що суд Божий носить у найменні,
Коли голову має з зорею на небі⁷⁶,
Бусурману, якого місяць прикрашає⁷⁷,
Божим судом напевно пиху позбиває.
4.
Магомета почваро, свої місяць-роги
Нахили під Геракла російського ноги,
Коли та, мов полк дужа, що оружжя має,
Стріл гербових вогнями карк бридкий зламає.
5.
Не сій смертей залізних на полі Градива⁷⁸,
Бусурмане, щоб зняти з них лаврове⁷⁹ жниво,
Бо АПОСТОЛІВ стріли не сплять із Морфеєм,
Гримить вістря їх гостре в руці Данієля.

---

⁶⁸ Віршовий переклад із старопольської та примітки Ольги Циганок за участі Радислава Греськов'яка. Форма запису, вживана в українських перекладах Валерія Шевчука, полегшує читання віршовим розміром оригіналу (13-складовий силабічний вірш із цезурою після 7-го складу і каденцією (римою) на 6-ому складі). У складніших місцях, де дотримання віршового розміру змушувало дещо відхилитися від оригіналу, у примітках подається дослівний переклад.

⁶⁹ Емпіреї у старогрецькій міфології – найвища частина неба, наповнена вогнем і світлом, де жили боги. У середньовічній християнській філософії були символом потойбічного світу. У «Божественної комедії» Аліг'єрі Данте емпірей – нескінченна область, населена душами блаженних, які споглядають Бога.

⁷⁰ Серафим – у християнській традиції найвищий ангельський чин, найбільш наближений до Бога.

⁷¹ Апостоли користувалися відміною польського герба «Юньчик», який являв собою щит, на червоному тлі якого був зображений подвійний срібний хрест, розщеплений знизу, що утворювало щось подібне до якоря. Над шоломом у шляхетській короні клейнод у вигляді п'яти страусиних пір'їн. Власний герб Данила Апостола мав щит, на синьому тлі якого були розташовані золоті зірки й кавалерський хрест, а у середині – щиток з гербом «Юньчик».

⁷² Дослівний переклад: Там (у місці), де Емпіреї палають ясним світлом і Серафим загороджує дорогу (не дає увійти) вогнистою сталлю (залізом, у смислі: мечем), дивись (поглянь), які (у смислі: як дуже) шановані (або: яке велике мають значення) зірки АПОСТОЛА, що палають там само біля незгасимого блиску Божого.

⁷³ Аверн (Аверно) – озеро та печера, що знаходиться поряд з ним, вважалися одним із входів у царство мертвих.

⁷⁴ Дослівний переклад: Чи задрісна п'тьма Аверну, яка клубиться (навколо?), може притемнити проміння гербових зірок, якщо (коли) та (ймовірно, Мати Божа), яка приборкала Аверн, в Емпірейському небі оздобила свою голову твоею зіркою? Тут алюзія до символічного персонажа «Одкровення Івана Богослова» – Жінки, оповитої сонцем, під ногами якої місяць, а на голові – вінець із дванадцяти зірок.

⁷⁵ Ім'я Данієль означає «судив мене Бог», «Бог – мій суддя».

⁷⁶ Тобто має голову, убрану в зірки (прикрашену зірками).

⁷⁷ Дослівно: якого голова прикрашена блиском (тут ще немає мови про (пів)місяць, лише в наступній строфі).

⁷⁸ Градив – «крокуючий» у бій, епітет Марса.

⁷⁹ Йдеться про лавровий вінок як символ перемоги, тріумфу тощо.

6.
Не сам Константин миє меч, що в бою мститься,
У Максенція крові – хрест в небі явився.
Як в гербі такий захист і Апостол має,
Його голову також лавром увінчають⁸⁰.

7.
Хай тавриканець⁸¹ ласий мечем не турбує
Росії, один з одним хай [...] не лютує.
Ти від гордині луснеш, лютий бусурмане,
Як заслуг непоборний хрест на гербі стане.

8.
Ти весь палаєш Марсом, і мужні чесноти
Пнуться в самі північні⁸² аж коловороти,
Нехай там, де Стамбульська свої [...] ⁸³Висока Порта,
Хай твій меч аж розплавить та кров бусурманська.

Чого зичить Пану і Добродію своєму, приязно передбачаючи
перемогу Вашої Вельможності, найнижчий [слуга]
Пилип Орлик Якимович⁸⁴, писар катедральний метропольний

Переклад із старопольської, коментар і примітки
проф. Ольги Циганок

References

1. Antologija ukrajinskoj poeziji: v 6 t. (Vol. 1). (1984). V. Shevchuk (Ed.). Kyiv, Ukraine: Dnipro. [in Ukrainian].
2. Chyzhevskyi, D. (2003). Ukrainiske literaturne baroko: Vybrani pratsi z davnoi literatury. Kyiv, Ukraine: Oberehy. [in Ukrainian].
3. Dashkevych, Ya. (2012). Jasyr z Ukrainy (XV– persha polovyna XVII st.) jak istoriko-demografichna problema. *Ukraina i Schid*, 191–200. [in Ukrainian].
4. Deluga, W. (2003). Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku. Kraków: Collegium Columbinum. [in Polish].
5. Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt (1728). (Vol. 315), 217–230. Leipzig. [in German].
6. Isaievych, Ya. (2002). Ukrainiske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy. Lviv, Ukraine. [in Ukrainian].
7. Katalog wystawy jubileuszowej. (1933). [Warszawa]. [in Polish].
8. Korotkyj opys Malorosiji (1340–1776). (2012). A. Bovgyria (Ed.). Kyiv, Ukraine: Stylos. [in Ukrainian].
9. Krupnytskyi B. (1948). Hetman Danylo Apostol i yoho doba (1727 – 1734). Avgsburg. [in Ukrainian].
10. Krupnytskyi, B. (1944). Myrhorodskyi polkovnyk Pavlo Apostol (1618–1678). *Pratsi Ukrainskoho Istorychno-Filologichnoho Tovarystva v Prazi*, (Vol. 5), 42–46. Praha. [in Ukrainian].

⁸⁰ Зміст цієї строфи такий: Не сам Константин, а завдяки хресту, який з'явився на небі (небосхилі), полоще у крові Максентія меч, мстивий у бою. Якщо у Апостола в гербі така сама охорона, його голову прикрасить лавровий вінок. Див. примітку 57.

⁸¹ Таврія — історична назва Кримського півострова, тавриканець (таврієць) – татарин. На форму *таурыканецук* натрапляємо у поезії Івана Орновського.

⁸² Арктос (Арктус) – сузір'я Ведмедиці, північ, країни (народи) півночі.

⁸³ Оскільки в цьому місці текст оригіналу не відчитується, віршовий переклад рядка не зроблено.

⁸⁴ Вважається, що батька Пилипа Орлика звали Степан. За православним календарем Степан і Яків святкують день ангела в один день.

11. *Khyzhniak, Z. I.* (2001). Obydovskiy Ivan Pavlovych. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII – XVIII st.*: Entsykloped. vyd., 399. Kyiv, Ukraine: KM Akademia. [in Ukrainian].
12. *Lecca, O.-G.* (2000). Familiile boerești române. București. [in Romanian].
13. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky (1992). R. Ivanchenko (Tr.). Kyiv, Ukraine: Znannia. [in Ukrainian].
14. Litopys Samovydtisia. (1971). Ya. I. Dzyra. (Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. *Lukomskiy V. K., Modzalevskiy V. L.* (1993). [reprint]. Malorossyiskiy herbovnyk, s rysunkamy Ehora Narbuta. Kyiv, Ukraine: Lybid. [in Russian].
16. Marsove pole. (B. 2) Heroichna poezii na Ukraini. Druha polovyna XVII – poch. XIX st. (1989). V. Shevchuk (Ed.). Kyiv, Ukraine: Molod. [in Ukrainian].
17. *Modzalevskiy V. L.* (1912). Obydovskie. *Malorossyiskiy rodoslonyk*: v 4 t. (Vol. 3): L–O, 695–696. Kiev. [in Russian].
18. *Morozov, D. A.* (1992). Arabskoe evanhelje Danyyla Apostola (K istorii pervoi arabskoi typohrafii na Vostoke). *Arkhiv russkoi istorii*, (Vol. 2), 193–203. Moskva, 1992. [in Russian].
19. *Muszkowski, J.* (1930). Biblioteka Ordynacji Krasieńskich: 1844–1930. Warszawa. [in Polish].
20. *Mytsyk, Yu., o, Tsyhanok, O.* (2017). Dedykatsiia Lavrentiia Krshchonovycha «Kiot sribnokovanyi». *Siverianskyi litopys*. Nr. 3, 111–119. Chernihiv, Ukraine. [in Ukrainian].
21. *Odnorozhenko, O.* (1998). Pechatka Danyla Apostola. *Znak*. 1998. Nr. 17, 3. [in Ukrainian].
22. *Ohloblyn, O.* (2003). Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba. L. Vynar (Ed.). I. Hyrych, A. Atamanenko (Comp.). 3-e vyd., dopovn. i vypravl. New York; Kyiv; Lviv; Ostroh; Toronto: UIT. [in Ukrainian].
23. *Orlik, Filip.* (nie przed 1693). Prognostyk szczęśliwy. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Kol. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. Sygn. Sz. 7. Nr G 2156. 1 s. [in Polish].
24. *Orlyk, Pylyp.* (2006). Konstytutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybr. tvory M. Trofymuk (latynski teksty) (Ed., Tr.), V. Shevchuk (Ed., Tr.). Kyiv, Ukraine: MAUP. [in Latin, Polish and Ukrainian].
25. *Ornowski, Jan.* (1693). Bogata drogich kamieni speza na wystawienie złotoświatnego pałacu wiekopomnej sławie welmoźnego Jmci pana Jana z Obidowa Obidowskiego. Czernihów. [in Polish].
26. *Pavlenko, S.* (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky. Kyiv, Ukraine: KM Akademia. [in Ukrainian].
27. *Poliushko, H.* (2015). Herb hetmana Ivana Mazepy. Kyiv, Ukraine: ADEF Ukraina. [in Ukrainian].
28. *Prokopiuk, O., Yaremenko, M.* (2011). Na pochatku kariery: katedralnyi pysar Pylyp Orlyk. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty*: materialy Mizhnar. nauk. konf. «Ad Fontes» do 300-littia Benderskoi konstytutsii 1710 r., (Kyiv, NaUKMA, 14–16 zhovtnia 2010 roku), 41–60. N. Yakovenko (Ed.). Kyiv, Ukraina: Pulsary. [in Ukrainian].
29. *Pryshliak, V.* (2018). Instytut hetmana ta vyshcha kozatska starshyna v umovakh politychnykh transformatsii pershoi polovyny XVIII st. *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st.*, 161–235. U 2 kn. (Vol. 1.). V. Smolii (Ed.). Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].
30. *Pryshliak, V.* (2015). Kulturnyi prostir Hetmanshchyny doby Danyla Apostola. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. Nr 3 (2015), 331–346. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Polska. [in Ukrainian].
31. *Pryshliak, V.* (2013). Lysty z Ukrainy kozackoho polkovnyka i hetmana Danyla Apostola (1720–1734). *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. (Vol. IV). Stulecia XVI – XIX. Perspektywa historyczna i językowa, 197–224. P. Borek, M. Olma (Ed.). Kraków: Collegium Columbinum. (Biblioteka Tradycji, nr CXXXII). [in Ukrainian].
32. *Pryshliak, V. V.* (2013). Materialy Arkhivu zovnishnoi polityky Rosiiskoi imperii do istorii Hetmanshchyny chasiv Danyla Apostola. *Arkhivy Ukrainy*. Nr 1 (283), 146–161. Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].

33. Pryshliak, V. (2009). Myrhorodskiy polkovnyk Danylo Apostol do i pislia Poltavy. *Poltavska bytva 1709 roku v istorychnii doli Ukrainy, Rosii, Shvetsii ta inshykh derzhav: zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, 299–310. Poltava; Kharkiv. [in Ukrainian].
34. Pryshliak, V. (2017). Myrhorodskiy polkovnyk Pavlo Apostol (1727–1736). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi*. (Vol. 17), 205–224: Yuvil. zb. na poshanu dokt. istor. nauk, prof. Valeriia Stepankova. Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].
35. Pryshliak, V. (2011). Pylyp Orlyk i Danylo Apostol: odnodumtsi chy nepriyateli? *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty. materialy Mizhnar. nauk. konf. «Ad Fontes» do 300-littia Benderskoi konstytutsii 1710 r.*, (Kyiv, NaUKMA, 14–16 zhovtnia 2010 roku), 207–215. N. Yakovenko (Ed.). Kyiv, Ukraina: Pulsary. [in Ukrainian].
36. Radyszewski, R. (1996). *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do końca XVIII wieku. Cz. I: Monografia*. Kraków. [in Polish].
37. Radyshevskiy, R., Sverbyhuz, V. (2006). Ivan Mazepa v sarmatsko-roksolanskomu vymiri vysokoho baroko. Kyiv, Ukraina: Vyd. centr «Prosvita». [in Ukrainian].
38. Rastawiecki, E. (1886). *Słownik rytowników polskich*. Poznan. [in Polish].
39. Seniutovych-Berezhnyi, V. (1954). Herb hetmana Danyla Apostola // *Vira i kultura*, Nr. 3, 24–25. Ottawa, Canada. [in Ukrainian].
40. Shevchuk, V. (2007). Chernihivskiy poet druhoi polovyny XVII – poch. XVIII st. Ivan Ornovskiy. *Siverianskyi litopys*. Nr. 6, 53–85. Chernihiv, Ukraine. [in Ukrainian].
41. Shevchuk, V. (2008). Pro panehiryk Ivana Ornovskoho «Skarbnytsia dorohoho kaminnia», prysviachenyi I. Obidovskomu. *Siverianskyi litopys*. Nr. 3, 75–82. Chernihiv, Ukraine. [in Ukrainian].
42. Sverbyhuz, V. (2009). *Hetmanski studii*. Kyiv, Ukraina: Stylos. [in Ukrainian].
43. Stepovyk, D. (1988). Ivan Shchyrskiy: Poetychnyi obraz v ukrainskii barokkovi hraviuri. Kyiv, Ukraina: Mystectvo. [in Ukrainian].
44. Stepovyk, D. (2013). *Ukrainska hraviura baroko: maister Illia, Oleksandr Tarasevych, Leontii Tarasevych, Ivan Shchyrskiy*. Kyiv, Ukraina: Klio. [in Ukrainian].
45. Sytyi, I. (2017). *Kozatska Ukraina: pechatky, herby, znaky ta emblemy kintsia XVI–XVIII stolit*. Kyiv, Ukraina: Tempora. [in Ukrainian].
46. *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej. Katalog wystawy (1996)*. Warszawa. [in Polish].
47. The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726) (1989). O. Subtelny. (Introd.). *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*. (Vol. V). Cambridge, Mass., USA. [in English; in Polish].
48. The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1727–1731) (1988). O. Priteak. (Introd.). *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*. (Vol. VI). Cambridge, Mass., USA. [in English; in Polish].
49. Trofymuk, O. (2010). Literaturna spadshchyna hetmana Pylypa Orlyka. *Slovo i chas*. Nr. 10, 42–48. Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].
50. TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 51. Op. 3. Spr. 17013. P. 15–16.
51. *Ukrainskije narodnyje pesni, izdannyye Michailom Maksimovichem (1834)*. Vol. I. B. II: *Pesni kozatskije bylievyje*. Moskva. [in Russian].
52. Zaruba, V. (2003). *Ukrainske kozatske viisko v rosiisko-turetskykh viinakh ostannoi chverti XVII stolittia*. Dnipropetrovsk, Ukraina: Lira LTD. [in Ukrainian].

Прышляк Володимир Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна), e-mail: pryshliakv@ukr.net

Іжесков'як Радослав (*Radosław Marcin Grzeskowiak*) – доктор габілітований, професор Інституту польської філології Гданського університету (Польща), історик старопольської барокової літератури (Гданськ, Польща), e-mail: radoslaw.grzeskowiak@ug.edu.pl

Цыганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету, перекладачка з латини, польської та німецької мов (Київ, Україна), e-mail: olga.tsyganok@gmail.com

Information about authors:

Volodymyr Pryshliak – Candidate of Historical Sciences, Docent at Early Modern and Contemporary History of Ukraine Department, Lesia Ukrainka Eastern European National University (Lutsk, Ukraine), e-mail: pryshliakv@ukr.net

Radoslaw Gres'koviak – Doctor of Philology (Dr. Hab. in Philology), Professor of Polish philology Institute of University of Gdansk, historian of Old Polish baroque literature (Gdansk, Poland), e-mail: radoslaw.grzeskowiak@ug.edu.pl

Olha Tsyhanok – Doctor of Philology (Philological Sciences), Professor at Foreign Philology and Translation Department, Kyiv National University of Trade and Economics, the Latin, Polish and German translator (Kyiv, Ukraine), e-mail: olga.tsyhanok@gmail.com

«Shchaslyve prorotstvo» («Happy prediction») or «Prohnostryk shchaslyvyi» («Happy prognostic»): Pylyp Orlyk's panegyric devoted to Myrhorod Colonel Danylo Apostol

The article presents the foreword and the first publication of the original panegyric text in Polish language. The first translation into Ukrainian language with notes and comments to the unknown panegyric written by Pylyp Orlyk at 1690's were completed. The panegyric was dedicated to the glorification of the Myrhorod colonel Danylo Apostol's victory over the Crimean Tatar army in 1692, when the Myrhorod Regiment of the Hetmanate repelled a large yasir and returned to the looted property. In the elegant allegorical form, the panegyric predicted the inevitability of the Cossack victory in the following year of 1693 thanks to God's patronage, the coat of arms and the military talent of an experienced Colonel. In poetic panegyric form, Pylyp Orlyk not only paid tribute to the coat of arms' tradition, but also synthesized the symbols of various eras within the aesthetics of Baroque culture. The comparison of this poem with his other works, as well as polonomic poetry by Lazar Baranovych and Ivan Ornovsky, allows us to place accents and try to depict a wider background of Baroque battle poetry. Historical reconstruction of the context of the preceding events that took place during and after this military campaign allows us to conclude that the heroization and even sacralization of the specific historical figures of the Cossack Hetmanate took place in the panegyric works usual for this period that implemented the style of Greek antique mythology.

The single original of the poem with the imprint of Ivan Shchyrsky is currently kept in the Krasinsky collection in Old Prints department of the National Library of Poland in Warsaw. The literary analysis of the text, which is hard to read in some parts, makes it possible to substantially expand and supplement the data to the prosopographical portrait of the Cossack Staff officers (starshyna) and the intellectual creative elite of the Hetmanate. It helps to trace the characteristic features of the development of an allegorical poetic image in Ukrainian heroic poetry and engraving of the Mazepa Baroque times.

Key words: Pylyp Orlyk, Ivan Shchyrsky, Danylo Apostol, Colonel, Zaporozhian Host, Cossack Hetmanate, Crimean Tatars, Yasir, heroic poetry, allegory, engraving panegyric, Baroque.

Дата подання: 25 січня 2019 р.

МЕМУАРИ. СПОГАДИ

УДК 94 (477)

Сергій Соломаха

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ДЛЯ МЕНЕ БУЛА ТРЕТІМ МАЙДАНОМ

Переконаний, що революції останніх десятиліть вибухали через неспроможність або небажання владної верхівки країни здійснити реформи в інтересах народу або кардинально змінити персонально владу на всіх рівнях шляхом вільних демократичних виборів.

Євромайдан у листопаді 2013 року на Чернігівщині постав не випадково й не на порожньому місці, а був складовою третього етапу боротьби українського народу за суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. З кінця 80-х років ХХ століття йому передували масові протести й відкрите протистояння активних громадян і влади, що отримали назву «Майдан». Ці події спричинили зміни в суспільстві й владі, а в історію увійшли як Українська національно-демократична революція (1990–1992) та Помаранчева революція (2004–2005). Щоб об'єктивно оцінити події й процеси, що відбувалися на Чернігівському Майдані під час Революції Гідності, варто згадати основні події, рушійні сили та досягнення цих революцій.

Українська національно-демократична революція 1990–1992 років

Першим Майданом вважаю боротьбу мирними засобами з комуністичним тоталітарним режимом та за незалежність України у 1989–1992 роках, яку очолила громадсько-політична організація Народний рух України за перебудову. Основними досягненнями Першого Майдану є ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року та Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року.

Найяскравішими подіями Першого Майдану на Чернігівщині, на мою думку, були «Ковбасна революція» під час перших демократичних виборів до рад усіх рівнів у січні-березні 1990 року, масові протести проти свавілля влади на підтримку голодуючих демократично налаштованих директорів шкіл у місті Носівка 20–27 травня 1991 року та успішне проведення Всеукраїнського референдуму щодо проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року.

На Чернігівщині головними рушійними силами Першого Майдану були Чернігівська крайова організація Народного руху України та демократична депутатська група «Чернігів» у міській раді, яка утворилася 11 травня 1990 року після перших демократичних виборів до рад усіх рівнів 4 березня 1990 року. Майже половину цієї депутатської групи становили інженерно-технічні працівники або робітники найбільшого в області підприємства в/о «Чернігівський радіоприладний завод» імені В. І. Леніна, висунуті в депутати трудовими колективами підрозділів цього підприємства. Вони були найгуртованіші, бо мали досвід участі у «перестройке» у «советах трудових колективів (СТК)» та популярну демократичну заводську багатотиражну газету «Приборостроитель» (редактор Жанна Лозанюк). На жаль, депутатів-рухівців у міській раді було лише 4, а в обласній – один. Усі вони були інженерами в/о «ЧРПЗ».

Варто зазначити, що Чернігівський РУХ за часом заснування 9 липня 1989 року

був п'ятим серед крайових (обласних) організацій в Україні. Можливо, завдяки тому, що його становлення відбувалося у запеклій боротьбі з комуністичною владою й кдбістами за особистої участі відомого борця за незалежність України у ХХ столітті, автора Акта проголошення незалежності України Левка Лук'яненка.

Мабуть, не випадково увечері 6 січня 1990 року напередодні Різдва Христового вибухнула й наробила великого галасу на увесь Саветський Союз «Ковбасна революція». Вона почалася з інциденту з облвиконкомівською «Волгою» на розі вулиць Рокоссовського й Доценка неподалік від будинку №41-Б, де мешкав Левко Лук'яненко після першого 15-річного ув'язнення за виношування ідеї відокремлення України від СРСР. Це – мікрорайон міста, де більшість мешканців працювали на в/о «ЧРПЗ», яке, як і дніпропетровський «Южмаш», належало до Міністерства середнього машинобудування СРСР. Саме працівники в/о «ЧРПЗ» і рухівці були головною рушійною силою «Ковбасної революції». Саме їх голосами депутатом міської ради і народним депутатом України по Деснянському виборчому округу № 438 на виборах 4 березня 1990 року з 8 кандидатів під гаслом: «НАДІЯ У НАС ОДНА: РУХ, ЯХЕСЬВА, САРАНА!» було обрано доцента Чернігівської філії КПІ 32-річну Тетяну Яхєєву.

Варто відзначити, що висунування Тетяни Яхєєвої трудовим колективом інституту відбулося у запеклій боротьбі завдяки наполегливості студентів і викладачів, у першу чергу Юрія Філіппова, згодом голови демократичної депутатської групи «Чернігів», та однієї із засновниць Чернігівського Руху 9 липня 1989 року Любові Костюченко.

При цьому у другому турі з результатом у 53,3% голосів виборців Тетяна Яхєєва перемогла заступника генерального директора в/о «ЧРПЗ» 42-річного Миколу Бутка. Невдовзі, після скасування в СРСР виборності директорів підприємств, у серпні 1990 року наступник Леоніда Палажченка, усунутий «Ковбасною революцією» з посади 1-го секретаря обкому, Василь Лісовенко пролобіював у Москві Миколу Бутка на посаду генерального директора в/о «ЧРПЗ». При цьому у трудовому колективі більшою популярністю користувався 1-й заступник головного інженера-головний технолог Борис Суховірський.

Натомість, член бюро обкому КПУ, директор Чернігівського в/о «Хімволокно» Анатолій Лисенко у другому турі виборів у Новозаводському виборчому округу № 439 з результатом у 48,55% голосів виборців відібрав мандат народного депутата у голови обласного Руху Валерія Сарани, якого висунуло обласне Товариство української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ).

Тетяна Яхєєва одночасно була членом демократичної депутатської групи «Чернігів» у міській раді та членом депутатської групи Народного руху України опозиційного депутатського об'єднання Народна Рада у Верховній Раді України. У співавторстві з народним депутатом України Сергієм Семенцем, обраним по Борзнянському ВО № 443, нею було розроблено альтернативний варіант Декларації про державний суверенітет України, більшість положень якого увійшли в текст Декларації, ухваленій Верховною Радою України.

Саме завдяки взаємодії демократичної депутатської групи «Чернігів» і рухівців відбулася перша декомунізація влади в області. Було не тільки закрито обласний і міський комітети КПУ в Чернігові, але й призначено 23 березня 1992 року представником Президента України в області голову міської ради й виконкому Валентина Мельничука. При цьому першим заступником голови ОДА призначено депутата міської ради Бориса Суховірського, а на посади голів районних державних адміністрацій – переважно голів виконавчих комітетів районних рад.

До команди Валентина Мельничука в ОДА увійшло чимало рухівців і депутатів міської ради, зокрема, й членів демократичної депутатської групи «Чернігів». При цьому рухівцям було запропоновано посади лише в гуманітарній сфері. Наприклад, голова обласного Руху економіст за освітою Валерій Сарана опинився на посаді заступника представника Президента України з гуманітарних питань, а голова обласного ТУМу Василь Чепурний – керівника прес-служби ОДА. Однак у районних адміністраціях місцеві рухівці, крім Менського району, до влади не залучалися.

Мені було запропоновано посаду начальника управління молоді та спорту обласної державної адміністрації. Щоб працювати на державній службі, мені довелося скласти повноваження заступника голови обласної організації НРУ.

Після «здачі» без бою області на позачергових місцевих виборах 26 червня 1994 року Валентином Мельничуком останньому 1-му секретарю обкому КПУ Петру Шаповалу на посаду начальника управління молоді та спорту обласної державної адміністрації було призначено останнього 1-го секретаря обкому комсомолу Олександра Соколова. Посаду першого заступника голови, начальника управління з питань економіки ОДА отримав Микола Бутко (1995–1999). Саме він, перебуваючи на посаді голови ОДА (1999–2002), напередодні місцевих виборів 2002 року пролобіював Олександра Соколова на посаду 1-го заступника Чернігівського міського голови.

Українська національно-демократична революція на Чернігівщині завершилася реставрацією, тобто поверненням старої компартійної номенклатури до влади на всіх рівнях на чолі з останнім 1-м секретарем обкому КПУ Петром Шаповалом. Відбулося це після дочасних виборів 1994 року під гаслом: «Спасибо руху за розруху!». Тож не дарма демократична депутатська група «Чернігів» після здобуття незалежності України у вересні 1991 року закликала негайно переобрати ради всіх рівнів.

Лише 10 років потому під час Помаранчевої революції у листопаді-грудні 2004 року і особливо Революції Гідності чернігівська громада довела, що зусилля рухівців і демократичної депутатської групи «Чернігів» по розбудові громадянського суспільства не були марними.

Більше про ці події можна дізнатися зі збірника документів і матеріалів «Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову». Упоряд.: С. В. Бутко, С. В. Соломаха. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівський оберіг», 2009.

Помаранчева революція у 2004–2005 роках

Другий Майдан під час Помаранчевої революції почався 22 листопада 2004 року як народна реакція на масові фальсифікації режимом Леоніда Кучми президентських виборів на користь прем'єр-міністра Віктора Януковича. «Помаранчевий» Майдан був наслідком небажання правлячої верхівки шляхом вільних виборів персонально змінити олігархічну владу. Головною метою «Помаранчевого» Майдану була зміна правлячої комуністично-саветської проросійської номенклатури в Україні.

«Помаранчевому» Майдану передувало створення 15 лютого 2002 року «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» на противагу домінуючим на теренах Центральної й Східної України на виборах усіх рівнів «лівим» – КПУ, СПУ й ПСПУ. Створення цього блоку було відповіддю на бажання прихильників національно-демократичних сил об'єднати Рух, юридично розколотий завдяки рішенням суду на НРУ Геннадія Удовенка і Рух (УНР) Юрія Костенка (з січня 2003 року – Українська народна партія).

Віктор Ющенко, на мою думку, підійшов на роль лідера різнобарвних противників режиму Кучми, бо не мав ні політичного досвіду, ні власної політичної партії, ні зобов'язань перед лідерами інших політичних партій. Натомість найяскравіший лідер Української національно-демократичної революції 1990–1992 рр. В'ячеслав Чорновіл, який у грудні 1992 року одноосібно очолив політичну партію Народний рух України, намагався згуртувати українські націонал-демократичні й націонал-патріотичні сили навколо НРУ – єдиної після виборів 26 березня 1998 року проукраїнської парламентської політичної партії. Не дивно, що напередодні президентських виборів 1999 року, з метою усунення від участі у цих виборах реального прохідного кандидата від націонал-демократичних й націонал-патріотичних сил, ворогам України вдалося використати особливості характеру В'ячеслава Чорновола, посягти розбрат і розколоти НРУ, а його самого – вбити в автокатастрофі 25 березня 1999 року.

Найяскравішими й масштабними подіями Помаранчевої революції на Чернігівщині варто вважати проведення першого багатотисячного мітингу на Красній площі проти фальсифікації президентських виборів із встановленням наметового містечка

23 листопада 2004 року, застосування міліцією проти мітингарів сльозогінного газу під час спроби 26 листопада 2004 року штурму міської ради під орудою Миколи Рудьковського та проведення третього туру президентських виборів 26 грудня 2004 року.

Основною рушійною силою «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» на Чернігівщині були активісти Української народної партії. Обласний штаб блоку очолював Володимир Ступак, який замінив на посаді голови обласного Руху Валерія Сарану. Це підтверджує й факт отримання Володимиром Ступаком у вересні 2005 року мандата народного депутата по виборчому списку № 96 «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна».

На Чернігівщині до «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» безпосередньо під час виборів долучилися й деякі представники місцевого агробізнесу, наближені до Петра Шаповала, зокрема, радник президента Українського союзу промисловців і підприємців з питань паливно-енергетичного комплексу 33-річний Владислав Атрошенко. На виборах 31 березня 2002 року під прапором «Нашої України» й за активної підтримки рухівців він здобув не тільки мандат народного депутата України по виборчому округу № 207, але й статус провідного політичного гравця в місті Чернігові й області.

Не дивно, що на президентських виборах 2004 року Владислав Атрошенко очолив обласний штаб Віктора Ющенка. Його заступниками було призначено Олега Обушного й Василя Чепурного (прес-служба). До обласного штабу увійшли представники як УНП (Сергій Соломаха), так й НРУ (Анатолій Шацький). Обласний штаб не тільки координував роботу по агітації районних штабів, але й здійснив навчання близько п'яти тисяч претендентів у члени дільничних виборчих комісій по всій області. Таким чином, було здійснено підготовку активістів Майдану на місцях.

Варто відзначити, що після початку «Помаранчевого» Майдану в Києві роль обласного виборчого штабу знизилася, а ініціатива фактично перейшла на місця до громадських активістів. Саме завдяки активності громадськості обласному штабу вдалося у край стислі строки у III турі президентських виборів 26 грудня 2004 року сформувати дільничні виборчі комісії не тільки по всій області, але й направити сотні добровольців до Донецької області. Мені випала честь бути головою територіальної виборчої комісії № 211 по місту Чернігову.

Після перемоги Помаранчевої революції 4 лютого 2005 року головою обласної державної адміністрації було призначено Владислава Атрошенка, якому довелося відмовитися від мандата народного депутата. Його першим заступником став Олег Обушний. Рухівців, які виборювали перемогу на Майдані, Владислав Атрошенко на керівні посади у обласній державній адміністрації не призначав. На районному рівні головами адміністрацій було призначено переважно керівників районних штабів Віктора Ющенка, зокрема, Сосницьку РДА очолив Василь Амелеченко.

Через чвари у лавах переможців між прихильниками Віктора Ющенка і Юлії Тимошенко про декомунізацію і зміну правлячої комуністичної проросійської номенклатури швидко забули. Нова обласна влада, мабуть, вважала, що для декомунізації достатньо перейменування центральних вулиць Чернігова до 10 річниці незалежності України у 2001 році, здійснених міською радою за ініціативою голови ОДА Миколи Бутка.

Перемогою Помаранчевої революції в області через рік на місцевих виборах 26 березня 2006 року сповна скористалася не партія Президента Віктора Ющенка «Наша Україна», яка утворила виборчий блок з НРУ (голова – Віктор Лабазов, м. Прилуки), а ВО «Батьківщина» («Блок «Юлії Тимошенко»). На Чернігівщині БЮТ здобув перемогу в 24 радах з 28. Головою обласної ради було обрано Наталію Романову з партійного списку БЮТ, який переміг з результатом у 25,71% голосів виборців. Більш того, успіх був таким вражаючим, що кілька місцевих рад не були сформовані у повному складі, бо у виборчих списках БЮТ забракло кандидатів. Представники блоку «Наша Україна» і УНП хоч і потрапили за партійними списками до більшості місцевих рад, але у цих радах переважали БЮТівці, СПУ (Сосницький район) або Партія регіонів (Новгород-Сіверський, Семенівський райони).

Цьому, мабуть, сприяло й те, що Владислав Атрошенко перебував на посаді голови

ОДА лише до грудня 2005 року. Більше того, через суперництво з Олегом Обушним йому не вдалося потрапити до прохідної частини виборчого списку блоку «Наша Україна» на парламентських виборах 26 березня 2006 року.

Більше про підсумки виборів на Чернігівщині на всіх рівнях у довіднику «Чернігівщина: 20 років незалежності України». Упоряд.: В. Ф. Ступак, С. В. Соломаха, С. В. Бутко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011.

Чернігівський Євромайдан

Третій Майдан розпочався через 9 років день-у-день після Другого як реакція на відмову режиму Азарова-Януковича 21 листопада 2013 року від підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом на Вільнюському саміті. Це була відповідь українського народу на нахабну спробу переорієнтації внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни з демократичного проєвропейського на авторитарний євразійський проросійсько-імперський.

Натомість було відчуття, що російські спецслужби й режим стабілізації Януковича спланували здійснити реванш за поразку у Помаранчевій революції шляхом підбурення на насильство, у першу чергу радикально налаштованих соціал-націоналістів Олега Тягнибока (з лютого 2004 року – ВО «Свобода»). Останні на виборах 28 жовтня 2012 року з сприяння ЗМІ, влади й критиці «безпорадних» націонал-демократів отримали парламентський статус. При цьому ВО «Свобода» (10,45%) отримала більший відсоток голосів підтримки виборців у багатомандатному виборчому окрузі, ніж Народний рух України (9,4 %) на чолі з В'ячеславом Чорноволом на виборах 1998 року.

Чернігівський Майдан під час Революції Гідності, на мою думку, варто поділяти на громадський Євромайдан з 22 листопада 2013 року, партійний Майдан з 1 грудня 2013 року і народний Майдан з 25 січня 2014 року.

З подій, що відбулися на Чернігівському Майдані, найбільше запам'яталися:

- перший в Україні розгін громадського Євромайдану 25 листопада 2013 року;
- спорудження й діяльність народного Майдану після штурму будівлі обласної державної адміністрації 25 січня 2014 року;
- мирне захоплення протестувальниками приміщення обласної ради 27 січня 2014 року.

У травні 2013 року відбулося об'єднання Руху. На той час я був заступником голови обласної організації Народного руху України, а головою – Володимир Ступак. 21 листопада він повернувся з Києва, і ми зібралися на Щорса, 4. Він повідомив, що в Києві починаються акції, які організовує громадськість, з вимогою примусити уряд і Президента підписати угоду про асоціацію з ЄС та запропонував зробити плакати, стенд і вивісити на ньому інформацію про переваги, які дає асоціація з ЄС. Ми подали до міської ради на 16.00 у п'ятницю 22 листопада заяву про пікетування обласної держадміністрації. Мені було доручено висвітлювати в соціальних мережах акції на підтримку євроінтеграції України.

22 листопада після 16:00 ми зібралися біля будівлі облдержадміністрації. Йшов сильний дощ, було дуже важко використовувати звуковідтворюючу апаратуру. Крім нас, активістів Народного Руху, були також представники ВО «Батьківщини», ВО «Свободи» та «ДемАльянсу». Однак більшість становили громадські активісти. Ми висловили свою позицію, оголосили, що починаємо збирати підписи під зверненням до уряду, бо саме прем'єр-міністр Азаров заявив, що припиняються будь-які дії з підготовки до підписання угоди.

23 листопада ввечері біля П'ятницької церкви відбувалися заходи, присвячені 80-й річниці Голодомору. Потім ходою всі рушили до Катерининської церкви. Після цього я повернувся на Красну площу, де біля могили воїнів Червоної армії, які загинули під час Другої світової війни, представники «ДемАльянсу» встановили намет та апаратуру. Там було багато міліціантів, які спостерігали за цим.

Ми залишилися підтримати їх, бо я як член товариства «Просвіта» знав, що з «ДемАльянсом» укладена угода про співпрацю, і ми маємо їм допомагати. Хлопці сказали,

що в неділю будуть мати зв'язок з іншими українськими містами, бо починається акція «Україна обирає ЄС!», яка буде проводитися в багатьох містах, між якими влаштуватимуть «мости». Ми домовилися, що будемо чергувати вночі, щоб охороняти апаратуру. Уже тоді підходили якісь молодики й намагалися вести з нами розмови. Але в нас були фотоапарати і ми з Сергієм Черняковим фотографували їх, після чого вони відходили. Одним словом, швидко нас розігнати цього вечора не вдалося.

Розгін громадського Євромайдану 25 листопада 2013 року

Як я дізнався вже потім, того ж суботнього вечора у вихідний день начальник відділу юстиції міської ради Павло Вовк на підставі довіреності від міського голови Олександра Соколова подав позов до Чернігівського окружного адміністративного суду з вимогою заборонити обласній організації «Демократичний Альянс» та іншим суб'єктам (фізичним та юридичним особам, громадським об'єднанням та політичним партіям, у тому числі зі статусом юридичної особи) під час проведення мирних масових зібрань (пікетування, хода, демонстрація, мітинг тощо) встановлювати малі архітектурні форми (намети, кіоски, навіси як тимчасові, так і пересувні), використовувати звуко- та кіновідтворювальну апаратуру з 23 листопада 2013 по 7 січня 2014 року на Красній площі м. Чернігова та прилеглих до неї частинах вулиць Шевченка, Магістратській, Гетьмана Полуботка та проспекту Миру. До того ж суддя чомусь «випустив» з тексту постанови суду слова «...до неї частинах» з позову Павла Вовка і тим самим поширив дію заборони на всі частини вказаних вулиць. Але ми про це до розгляду справ у судах абсолютно нічого не знали і, звісно, поводитись як завжди.

У Чернігові за часів незалежності ніколи не було силових розгонів протестних акцій. Остання така подія сталася у вересні 1990 року і була пов'язана з блокуванням перевдягненими у фуфайки компартійними працівниками на автотрасі Київ-Чернігів в селі Кіпті хору «Гомін» з Києва, який їхав на святкування 1300-ліття Чернігова. Рухівці тоді перекирили вулиці біля торгового центру «Дружба», і нас розігнали ОМОНівці.

Я на той час був депутатом міської ради й від демократичної депутатської групи «Чернігів» очолював депутатську комісію, яка розслідувала це неподобство. Розслідування виявило факти фальсифікації документів у міській і обласній радах. Після цього голова міської ради, директор в/о «Хімволокно», депутат Верховної Ради УРСР Анатолій Лисенко подав у відставку. Головою ради і виконкому було обрано директора пивзаводу «Десна» Валентина Мельничука. Після цього жодного разу в Чернігові не застосовували ніяких силових дій проти мітингарів, навіть під час Помаранчевої революції, коли міліціонери кинули у протестантів біля міської ради світло-шумові гранати, від яких й самі постраждали, що аж перелякалися. І тому ми почували себе спокійно.

У неділю вийшло багато людей, було зібрано більше 650 підписів на підтримку євроінтеграції України. Також збрали кошти. Для мене це була дуже знакова подія, тому що останній раз люди жертвували ще під час боротьби за незалежність у 1989–1991 роках. Тоді вся діяльність рухівців трималася на пожертвах людей. Увечері порахували – було зібрано 2336 гривень. Я сказав: «Якщо люди жертвують кошти, значить, є народна підтримка...».

Розподілили чергування. Наступного дня я прийшов о 8-й ранку, бо був уже майже рік безробітним і тому мав вільний час у робочий понеділок. До речі, удень на заходи протесту приходили або пенсіонери, або люди, які не працювали.

Так нас четверо зранку опинилося на цьому Майдані. Накрапав дощик, приходили люди, приносили їжу, гроші, велася досить жвава розмова... О 12.00 нас оточили більше півсотні міліціантів і беркутівців. З'явилися люди в чорному, які назвали себе судовими виконавцями і намагалися зачитати судові рішення. Ми наголошували, що офіційним організатором цієї акції є «Демократичний Альянс», що це безстрокова акція, що ми зараз зателефонуємо організаторам акції, щоб вони приїхали, і що апаратура належить громадській організації «Апельсин», а Ірина Черенько з цієї організації зараз підійде, й їй її повідомите, бо ми не є ні організаторами, ні власниками майна. Але нас ніхто

не слухав. Була дана команда, як потім з'ясувалося в суді, полковником міліції Едуардом Гребенюком, і працівники комунальних служб міста почали зносити Майдан.

Міліція нас заблокувала. Тих, хто підходив ззовні – депутатів обласної й міської рад, їхніх помічників – до нас не допускали. Дуже швидко все, що знаходилося на Майдані, було знесено і по-варварськи закинута на вантажівку.

Ситуація була настільки напруженою і драматичною, що один з учасників – Станіслав Тавлуй (він був заступником голови молодіжної організації «Апельсин», це була їхня апаратура) ухопив каністру з бензином і облив себе. У нього не було сірників, але беркутівці його скрутили, повалили на землю й кудись потягли. Як потім з'ясувалося, йому було інкриміновано хуліганство.

Міліція зняла оточення лише тоді, коли у нас залишився тільки прапор ЄС, рухівський плакат «ВИМАГАЄМО АСОЦІАЦІЇ України з ЄС», гучномовець та скринька для пожертв. І тоді ми разом Володимиром Сергеенком, Світлоною Жимолостною, мабуть, з відчаю заспівали гімн «Ще не вмерла України...». Його підхопили ще три жінки, які нам співчували.

Після знесення чернігівського Євромайдану ми були шоковані й пішли до «Прогресу», де провели прес-конференцію і розповіли, як це все відбувалося. Потім ми пішли до міської ради, щоб запитати у О. Соколова, хто ж автор ідеї знесення Майдану і хто звертався з позовом до суду. З нами там повелися дуже нечестно. Начальник юридичного відділу Павло Вовк навіть нахабно заявив, що не зобов'язаний показати нам позов. Ми просили, щоб з нами зустрівся міський голова, але він так і не вийшов. Його заступник Сергій Андрос, у минулому народний депутат від Партії регіонів, заявив, що це він зібрав комунальників, наказав їм, щоб вони прибрали це майно. Однак на суді він це все заперечив, посилаючись на те, що таким чином намагався заспокоїти обурену громадськість.

Далі ми вже були вимушені збиратися без апаратури. Щовечора, о 18.00 ходили до міської ради. Це був уже громадський протест проти розгону нашого Євромайдану. Ми писали заяви, зверталися в суди, прокуратура то відкривала, то закривала справу. А в судах ця боротьба щодо притягнення винних за знесення чернігівського Євромайдану триває досі.

І лише колишнього полковника міліції Едуарда Гребенюка після майже трирічного судового розгляду 20 лютого 2018 року Верховним Судом України було визнано винним у розгоні чернігівського Євромайдану 25 листопада 2013 року із засудженням його за ст. 340 ККУ за незаконне перешкоджання проведенню зборів, мітингів у вигляді позбавлення волі на строк три роки. Однак на підставі ст. 75 ККУ його було звільнено від відбування покарання з випробуванням упродовж однорічного іспитового строку.

У той час інші організатори розгону чернігівського Євромайдану, проти яких прокуратурою були порушені кримінальні справи, взагалі unikли покарання. Більше того, П. Вовк разом з колишнім секретарем міськради О. Шереметом на місцевих виборах 2015 року отримав мандат депутата міської ради по виборчому списку «Опозиційного блоку» й посаду заступника директора КП «Чернігівводоканал».

Народний Майдан

Другим найяскравішим епізодом чернігівського Майдану, на мою думку, був штурм будівлі обласної державної адміністрації та спорудження народного Майдану 25 січня 2014 року.

Це відбулося завдяки народним депутатам і громадським активістам, що приїжджали на штурм ОДА з Києва. Пригадую, від Олега Ляшка пролунало: «Ми починаємо у Чернігові новий Майдан. Комендантом призначаю Василя Омельченка, мого помічника». Сказав – і поїхав у Київ.

Уже вечоріло, коли з'явилася діжка для обігріву, було холодно, мороз. Олександр Ломако підвіз мішки для снігу, й ми з Ігорем Андрійченком у дві лопати почали в них насипати сніг. Він каже: «Давайте вулицю перекривати». А я на те: «Ні, не варто, бо нас розженуть». Тоді вже були прийняті закони 16 січня, так що ми не могли перекрити вулиці, треба було планувати якимось по-іншому.

Молодь була активна, вона почала насипати лопатами сніг у мішки, викладати їх. Підвезли шини. Але мішки швидко закінчилися. Я кажу: «Давайте висипати сніг просто так, а мішками тільки переносити його». Таким чином ми створили насип по периметру, і коли стемніло, то в нас уже був Майдан навпроти обласної державної адміністрації. Натомість у будівлі ОДА забарикадувалися міліціанти. За ніч ми укріпилися. Почала формуватися фактично вже не міжпартійна, а громадська структура. Я називав це «народним Майданом». Туди приходили люди, які не могли поїхати в Київ. Таким чином, уночі 25 січня постав чернігівський народний Майдан. Там відбувалися віча, приїжджали депутати, там постійно здійснювалося чергування.

Захоплення влади

Третім яскравим епізодом чернігівського Майдану, без сумніву, було мирне захоплення протестувальниками Чернігівської обласної ради 27 січня 2014 року.

Влада чекала продовження штурму ОДА, але чернігівці ходою рушили до обласної ради. Обласні керманічі вчинили розумно. Вони, безумовно, були досвідченими, бо ще в 1990 році під час «Ковбасної революції» пережили зміну влади. Голова обласної ради Анатолій Мельник і його заступник Валентин Мельничук розуміли, що треба впустити людей у приміщення, поговорити з ними, щоб не допустити ніякого вандалізму.

Після перемоги Революції Гідності таку ж позицію зайняла частина депутатів-регіоналів, яка проголосувала за обрання на посаду голови обласної ради і 1-го заступника депутатів від ВО «Батьківщина» Миколу Зверева й Олександра Кодолу.

Зміни у керівництві місцевих рад «по-гарячому» під гуркіт від «ленінопаду» відбулися також в інших місцевих радах тільки на користь представників парламентських партій ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» й «УДАР». Нарешті 3 березня 2014 року головою ОДА було призначено також депутата облради від ВО «Батьківщина» Володимира Івашка. За таким же принципом між переможцями були поділені всі інші посади в області.

Водночас чернігівський міський голова, регіонал Олександр Соколов не виконав обіцянки написати заяву про відставку, бо погодився далі працювати секретарем і 1-м заступником від ВО «Батьківщина».

Удруге, після поразки від соціаліста Миколи Рудьковського у 2006 році, посадою міського голови останній комсомольський ватажок поступився вже Владиславу Атрошенку лише після місцевих виборів 25 жовтня 2015 року. Натомість Олександр Соколов на цих виборах отримав мандат депутата міської ради за списком місцевої організації політичної партії «Наш край», а один з його попередників Валентин Мельничук – посаду 1-го заступника голови обласної ради за виборчим списком цієї ж партії. До речі, у попередньому скликанні обласної ради (2010–2015) голова обласної організації СДПУ(о) Валентин Мельничук обіймав посаду заступника голови обласної ради за списком обласної організації СПУ Миколи Рудьковського.

Тридцять років потому

У історичному вимірі головним досягненням майданів я вважаю формування українського громадянського суспільства й декомунізацію України. Адже ні горбачовська «перестройка», ні проголошення незалежності України на державному рівні не здійснили декомунізацію, тому вона в Україні розтягнулася на десятиліття й відбулася поетапно крок за кроком після кожного Майдану.

Символічно, що цей процес почався на Чернігівщині з повернення українських історичних назв міста Чернігова, у назвах яких використовувалася символіка комуністичного тоталітарного режиму ще до здобуття Україною незалежності в день прийняття Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України». Саме 16 липня 1990 року під тиском рухівців і демократичної депутатської групи «Чернігів» виконавчим комітетом Чернігівської міської ради народних депутатів І-го демократичного скликання було повернуто історичну назву центральній площі міста – Красна замість імені Куйбишева.

Через рік до першої річниці прийняття «Декларації про державний суверенітет України» виконавчий комітет Чернігівської міської ради народних депутатів перейменував урочище «Пролетарський гай» у «Святе».

Більше про це у збірці «ЧЕРНІГІВ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ. ПОВЕРТАЄМО ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ». Упорядник: С. В. Соломаха, Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015.

Без сумніву, у Чернігові під час Революції Гідності настрої людей були дуже полярними. Якщо оцінювати за результатами позачергових виборів у 2014 році, то близько п'яти тисяч активних виборців мають сепаратистські настрої.

Більш того, багато вихідців із Чернігова служать у російській армії. Наприклад, мій однокласник генерал-лейтенант російської армії Сергій Байнетов. Він і зараз керує службою безпеки польотів авіації Збройних сил Росії. Його інколи навіть показують по телебаченню. Не дивно, що в Чернігові сильні проросійські настрої.

На щастя, на мою думку, серед таких людей активістів дуже мало. Отже, якщо їх не будуть організовувати і стимулювати ззовні, то чернігівці між собою домовляться, бо вони хочуть жити мирно. Чернігів – місто маленьке, усі всіх знають.

Але якщо будуть впливи ззовні...

На жаль, коли відправляли у Київ «тітушок», у цьому були задіяні працівники освіти, зокрема, Володимир Колесник, колишній директор 30-ї школи, якого у 1990-му році позбавили мандата депутата міської ради за фальсифікацію виборів. Вони збиралися, зокрема, і на Красній площі для провокацій, коли стояв партійний Майдан. Вони їздили на Антимайдан відкрито автобусами, тобто демонстрували свою силу. Керувала ними наближена до міського голови Олександра Соколова депутатка міської ради Людмила Скоробагатко, яка «засвітилася» на російському телеканалі «Дождь» та виступом у Харкові на зльоті регіоналів про боротьбу з «бандерлогами». У міській раді вона використовувала ту ж саму риторику й не приховувала своїх поглядів.

Отже, боротьба не завершена...

Більш того, чернігівські майдани засвідчили, що владу на місцях після революції захоплюють зовсім не ті, хто боровся зі злочинною владою під час революцій на мітингах, барикадах й виборчих комісіях, а ті, хто вже знаходився у владі й мав мандат опозиційного народного депутата України чи депутата місцевої ради.

Немає сумніву, що саме від моральних якостей, розуму й порядності опозиціонерів у парламенті й місцевих радах залежить, наскільки в майбутньому будуть виправдані сподівання суспільства після революції. Тож обов'язком кожного відповідального й розумного виборця, громадського активіста в міжреволюційний період не тільки волати: «Нам всьо равно і какая разніца, за кого голосувати – всі кандидати однакові, а всі виборці продажні», а підтримувати на виборах усіх рівнів перевірених часом і справами тих, хто не розчарує їх і після чергового революційного Майдану.

Соломаха Сергій Васильович – член Народного руху України з 1989 року.
Serhiy Solomacha, Member of the People's Rukh of Ukraine since 1989

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В.М. Половці і Київська Русь. Чернігів: Просвіта, 2017. 216 с.

Друге, доповнене видання монографії професора В. М. Половця, як і перше, присвячене дослідженню походження, політичного й соціально-економічного устрою та культурного життя половців, які упродовж 200 років перебування на кордоні з Київською державою пройшли шлях від табірних кочувань до утворення кочових державних об'єднань у соціально-економічному плані й від воєнної демократії до феодалізму.

Заслуговує на увагу зміст монографії, який включає, на відміну від попереднього видання, такі розділи, як історіографія проблеми; історичні джерела; періодизація історії половців; половецький стан; етнічна історія; «чорні клобуки»; суспільно-політичний устрій; господарство, торгівля та зброя; половці й монголо-татари. Отже, у другому виданні автор, суттєво доповнивши перше, зосередився на узагальненні монографічної літератури попередників та дослідженні історичних джерел.

Серед визначених історичних постатей дослідженням половців (кипчаків) займався В. М. Татищев, намагаючись з'ясувати, наскільки існували їх родоплемінні зв'язки з киргизами (казахами). Історик і письменник М. М. Карамзін, вивчаючи історію й родинні зв'язки казахів, дійшов висновку щодо існування генетичного родства їх з кипчаками (половцями). Значний вклад у розвиток історіографії кочових народів вніс П. В. Голубовський. Його праці стали видатною подією у дослідження історії кочових народів не тільки в ХІХ ст., але й не втратили свого наукового значення до наших днів.

Видатний історик ХІХ ст. М. Я. Христов, вивчивши етнічний склад тюркських племен і народностей, стверджував, що кипчаки (половці) були вихідцями з регіону Алтайських гір та Іртиша, а потім проживали в північних та центральних районах Казахстану. Антрополог та етнограф А. М. Харузін доводив, що кипчаки були одним із найчисельніших тюркських племен, які стали основним етнічним компонентом в утворенні корінного етносу¹.

Прикметно, що автор рецензованої монографії, ознайомившись з концепцією А. М. Харузїна, звернувся до історіографічного надбання казахстанських істориків.

Вони стверджували, що «половецьке коріння» є в основі утворення казахської нації. Про це пишуть відомі історики Казахстану. Серед них заслуговують на увагу Б. Є. Кумеків, С. М. Ахінжанов та С. Г. Кляшторний. Кожен з них запропонував своє бачення процесу відтворення подій минулого, при цьому особливу увагу приділяв місцю й значенню кипчакського етносу в утворенні казахського народу.

Упродовж 30-х рр. ХХ ст. історією половців захопився історик-емігрант Д. А. Ра-совський. Він видав ґрунтовну монографію та низку статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів. Дослідження В. К. Кудряшова «Половецкая степь» (1948), враховуючи його географічну спрямованість, має велике значення для вивчення побуту й культури половців, організації їх суспільно-політичного та економічного життя, адже орди у тюркомовних народів були воєнно-адміністративними організаціями.

Професор В. М. Половець переконаний, що значний вклад у дослідження визначеної теми було зроблено у другій половині ХХ ст. Суспільно-політичний устрій кочівників до монгольського завоювання вивчає Г. А. Федоров-Давидов. Він наголошував, що основою суспільної організації половців був патріархальний рід. Роди об'єднувалися в племена, які називали ордами. На чолі кожного племені, до якого входило п'ять родів, стояв великий князь (хан), а кожен рід очолювався меншими князями. Справами роду управляла родова аристократія, вона ж і обирала менших князів.

---

1 Тут і далі посилання на рецензоване видання

У 1990 р. вийшла в світ велика монографія С. О. Плетнєвої «Половцы», присвячена історії одного із самих відомих і сильних тюркомовних етносів – половців. Ця праця стала першою спробою популярного викладу за останні понад сто років спостережень, матеріалів і висновків із різних питань половецької історії, географії, економіки і культури. У книгу введені нові матеріали і факти, нові думки та гіпотези, які стали цікавими не тільки спеціалістам-історикам, але й широкому загалу читачів.

У історіографії половецького етносу важливе місце належить монографії П. П. Толочка «Кочевые народы степей и Киевская Русь», в якій автор виклав своє бачення проблеми їхніх взаємовідносин. Значно доповнила історіографію половців монографія В.Г. Бережанського «Вооружение половцев». Серед багаточисельної літератури про половців це єдине до цього часу видання, в якому на рівні військового історика розглядаються види зброї номадів, дається її характеристика та пояснюються бойові якості.

Підбиваючи підсумки розглянутої історіографії половецького етносу, автор підкреслює, що номади, які упродовж XI–XII ст. перебували у постійній взаємодії з Київською Руссю і відомі у цій землі як половці, мали довгу і складну історію свого розвитку. Ця історія розпочалася в регіоні Північного Алтаю та Прииртишшя, продовжувалася на казахстанських землях поділом на західних та східних кипчаків і закінчилася у південноруських степах монголо-татарською навалою, яку як половці, так і Київська Русь зустріли в стані внутрішньої нестабільності та політичної роздробленості, що роковим чином позначилося на їхніх подальших долях.

Щодо історичних джерел. Перш за все, автор детально аналізує «Повість временних літ», зазначаючи, що темі половців Нестор присвятив заключний фрагмент четверту частину літописного зведення, яка охоплює період з кінця 1050-х до 1110-х рр., тобто понад 50 років. Це час правління Ярославичів, потомків Ярослава Мудрого (1019-1054), період політичної та феодальної роздробленості, зміцнення місцевої знаті, посилення і відокремлення удільних князівств. Автором підраховано, що на сторінках «Повісті...» половці згадуються більше 50 разів. До історичних джерел по вивченню половців, як середньовічної народності тюркської групи, відноситься «Лаврентієвський літопис», що містить копію літописного зведення 1305 р. Згідно з цим літописом з 1059 по 1236 рік відбулося 12 нападів половців на Русь і відповідних 12 нападів русичів на половців, а також 30 сумісних русько-половецьких операцій у міжусобних війнах. За підрахунками автора монографії, в Іпатіївському літописі мова йде про 30 походів половців на Русь і 27 походів русичів і «чорних клобуків» на половців. При цьому відбулося 38 сумісних походів русичів і половців у міжусобних війнах.

До історичних джерел монографії віднесено й «Codex Cumanicus» (Половецький словник), складений у кінці XIII ст. Він поділяється на дві частини – італійську й німецьку. Італійська частина словника фактично є словником перекладача, німецька – містить переклад релігійних текстів місіонера й була складена французькими ченцями. На основі дослідження лексики половецького словника було встановлено, зазначає автор монографії, що найближчою до кипчакської мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська мови.

У монографії професор В. М. Половець стверджує, що дослідження історичних джерел про половців, їхнього способу життя, звичаїв та обрядів дає можливість матеріалізувати образ етносу як такий, що не встиг пройти належний йому історичний шлях розвитку, розкидавши поспіхом своїх одноплемінників по інших країнах і залишився у пам'яті слов'янських народів лише в билинах, та й то спотворений татаро-монгольською навалою.

Автор монографії дотримується концепції про те, що історія половців після заселення ними східноєвропейських степів поділяється на чотири періоди: перший – середина XI – початок XII ст.; другий – 20-30-ті роки XII ст.; третій – друга половина XII ст.; четвертий – перша половина XIII ст. Кожен з визначених періодів має особливості як у внутрішньому розвитку, так і взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами.

З'ясування кордонів Половецького степу дало можливість визначити головні центри половецького кочів'я, вивчити шляхи походів руських військ. Одним з таких напрямків був правий бік Дніпра. Головні половецькі сили мешкали на південь від Дніпра, куди київські князі робили найчастіші походи, які мали два напрями: за Сулу і Орель, де знаходився один із головних центрів половецького кочів'я.

У рецензованому нами виданні зазначається, що в науковій літературі, присвяченій дослідженню етногенетичних проблем кипчаків (половців і куманів), із самого початку вивчення даної проблеми традиційно склалася думка про їхню тотожність кимакам – етносу, відомому з арабо-персомовних джерел IX–XI ст. Історики вважали, що кимаки і кипчаки були одним і тим же етносом. Однак, у монографії автора і в сучасній історіографії наголошується на проблемності такої тотожності і підкреслюється, що кипчаки першими прийшли на зайняту територію.

Щодо «чорних клобуків», то в монографії зазначається, що вони відігравали важливу роль у суспільно-політичному та соціально-культурному житті Київської Русі. Кожен великий київський князь отримував у своє розпорядження і велику військову силу – мобільні загони вершників «чорних клобуків», розквартированих у південних кордонах Київського князівства. До «чорних клобуків» належали представники тюркських племен торків, печенігів та берендеїв, яких половці вигнали з місць їхнього постійного кочування Чорноморських степів, чому половці й належали до «непримиримих ворогів» «чорних клобуків».

У монографії «Половці і Київська Русь» великого значення надається структурі суспільно-політичного устрою. Показано, як і коли вона була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірна система кочування характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами – військовою демократією. Стверджується, що з часом спорудження святилищ предків розпочався перехід кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої обов'язковою була стабілізація та упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимівок і літовок.

Половці вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство – головне їхнє заняття й багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що дало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці, як показано в монографії, і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслужує на особливу увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами.

Як кочовий етнос половці у своїй першооснові були язичниками та вірували в явища навколишньої природи. З часом, під впливом попередніх кочових народів, і в першу чергу печенігів, половці почали будувати святилища. Зі святилищами в половецьке середовище прийшли шамани як специфічний прошарок, основним заняттям якого було ворожіння та лікування, заснованих на спілкуванні з добрими і злими духами, та поклоніння предкам. Спілкування з розвинутими феодальними державами, які оточували Половецький степ, сприяло поширенню серед них провідних світових релігій християнства, мусульманства та іудаїзму. Кожна з цих релігій не витісняла язичницьких вірувань, а доповнювала їх, ставала покровителем кочівників поряд з їхніми традиційними богами.

Варто підкреслити, що в монографії значна увага приділяється взаємовідносинам половців і монголо-татар. Якщо в кінці XI ст. печеніги і тюрки були жертвами половців, то на початку XIII ст. монголо-татари стали загрозою для самих половців. Монгольські завоювання зруйнували суспільну систему, яка склалася в половецькому степу, змінили традиційний розподіл пасовищ між родами й племенами, а місце половецької аристократії зайняли монгольські феодалі. Настає період, коли кочівники-половці змушені були поступитися монголам не тільки своєю власністю і територією, але й особистою свободою.

Завершуючи свою монографію, автор пише: «На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, – тільки випадкові факти їх довгої і багатой

історії, яку можна написати лише на основі зведених воедино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел». Як автор, В. М. Половець сподівається на те, що така історія половців обов'язково буде написана. Приєднуючись до думок автора і бажаючи йому нових творчих успіхів у подальшому дослідженні визначеної проблеми, ми хотіли би висловити наступні пропозиції та зауваження. По-перше, щодо історіографії. На окремих сторінках монографія носить бібліографічний характер (с. 13, 14, 17). По-друге, аналіз джерельної бази. У ньому відсутня достатня характеристика речових джерел, а вони, як відомо, зберігають об'єктивну історичну інформацію про минуле і є найдавнішими у складі джерельної бази історичної науки (с. 34). По-третє, такій важливій проблемі, як «Половецький степ» у монографії відведено всього чотири сторінки тексту, адже в XI–XII ст. він займав простір Північного Причорномор'я, а в Іпатіївському літописі зазначається, що «вся половецкая земля была между Волгою и Днепром» (с. 54). По-четверте, «чорні клобуки». Вони відіграли важливу роль у суспільно-політичному та соціально-культурному житті Русі та заслуговують на те, щоб про них було сказано так, як у літописах «кращі мужі», які відіграли важливу роль в боротьбі з ворогами Київської Русі (с. 70).

Проте висловлені пропозиції та зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої монографії. У цілому дослідження В. М. Половця виконані на належному науково-методичному рівні та є всі підстави вважати, що викладений у ньому матеріал буде сприяти кращому осмисленню ролі половців в історії Київської Русі.

Юрій МУЗИКА

Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. Харків–Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2018. 312 с.: іл.

Бібліотека біографій чернігівців, котрі залишили помітний, а подекуди й яскравий слід в історії, наприкінці минулого року поповнилася монографічним дослідженням Віри Казимір, присвяченим історії життя та аналізу творчого доробку нашого земляка, уродженця Чернігова Василя Дубровського (1897–1966).

Назвою першої своєї книжки авторка обрала девіз, який, на її думку, розкриває «таємницю виживання та незламності Василя Дубровського, котрий щиро вірив, що «Правда і добра воля переможуть!» [С. 9.]» Варто зазначити, що хоча людська й наукова доля В. Дубровського в умовах сталінської тоталітарної системи була багато в чому типовою для представника української інтелігенції, але значний обсяг наукових зацікавлень, громадських, культурних інтересів, бурхлива організаційна діяльність цього діяча, його понад 20-річне життя за межами СРСР, значно ускладнює збір джерел та матеріалів. В. Казимір скромно вказала, що вже «актуалізовано значний масив документів, спогадів, статей, розвідок», але ж досі монографічного дослідження про цього вченого, педагога, громадського діяча так і не було створено, як (зауважимо в дужках) ми не так багато знаємо про Петра Дорошенка, братів Євфимовських, Юрія Меженка, Юрія Озерського, Сергія Устименка, Олену Чуднівську... Це все чернігівці, котрі багато зробили, щоб політику українізації, яка розпочалася за доби Української революції 1917–1921 рр. і продовжувалася до початку 1930-х рр., наповнити реальним змістом.

Рецензована робота, на думку її авторки, відноситься до жанру наукових біографій. Дослідниця, студіюючи праці зарубіжних дослідників, обрала тип інтелектуальної біографії, що являє собою «синтез біографічного, текстуального та соціокультурного аналізу, побудованого на концептуальних засадах мікроісторії, дискурсивного аналізу та персональної («нової біографічної») історії» [С. 32]. Хоча, на перший погляд, це виглядає не надто зрозуміло, але означає, що історичну постать потрібно досліджувати в контексті її доби та конкретного оточення, поєднуючи факти біографії з практичною діяльністю, пам'ятаючи, що ніщо не може схарактеризувати вченого краще, ніж праці, які він написав. Авторка багато й доречно цитує В. Дубровського, зокрема, й публікації, створені в закордонний період його життя. Однак, її праця, до речі, написана гарною літературною мовою, може зацікавити й тих читачів, котрі мало цікавляться досягненнями тюркознавства чи проблемами збереження архівної або музейної спадщини. Вони можуть прочитати книжку як історію життя земляка-чернігівця, на долю якого випали тяжкі випробування, задуматися над долею української інтелігенції взагалі.

Справді, три перші розділи монографії можна умовно назвати «чернігівськими», бо дитинство, юність, перші кроки на ниві фахової діяльності пов'язані з Чернігівщиною. Так склалася доля В. Дубровського, що він народився після трагічної смерті батька-священника. Авторка підкреслила, що великий вплив на його формування справили мати та її батьки. А дитячі роки пройшли на Ліскових, що знайшло відображення у псевдонімах, якими значно пізніше послуговувався вчений [С. 35]. В. Дубровський не пішов шляхом батька, а, закінчивши духовне училище та семінарію, продовжив навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. Роки навчання, хоча й були нелегкими у матеріальному плані, позначені формуванням стійкого інтересу до минулого українського народу, зокрема, козацької історії. Так, студент обрав для дипломної роботи тему «Данило Апостол і його гетьманство», успішно її захистив, згодом теж звертався до цієї проблематики. На жаль, рукопис дослідження загинув у роки Другої світової війни [С. 43–45].

Як молодий викладач, В. Дубровський розпочав свою кар'єру в ЧІНО (так називався тоді Чернігівський педагогічний інститут). Хоча він сподівався на курс

історії України, але викладати йому довелося історію класової боротьби, методику політосвітньої роботи, вести антирелігійну пропаганду. Навряд, щоб ці «казенні» предмети захоплювали молодого викладача, тому він з головою поринув у культурно-освітню громадську роботу і швидко здобув визнання в колах української інтелігенції. Утім, діяльність історико-архівного студентського гуртка, яку так високо оцінюють сьогодні, досить швидко стала об'єктом висміювання на шпальтах столичної газети «Вісті», й студентський профком ухвалив припинити його роботу, «поскільки він не являється необхідним» [С. 66]. Авторка докладно аналізує працю В. Дубровського на ниві збереження архівної спадщини, але й тут молодий ентузіаст натикався на різного роду перепони, що й зумовило його переїзд до тодішньої столиці радянської України – Харкова. Суттєву роль зіграло також бажання продовжити наукові дослідження на науково-дослідній кафедрі історії України ХІНО (Харківського інституту народної освіти). Його науковим керівником погодився стати Д. Багалій. Сфера дослідницьких інтересів В. Дубровського видається аж надто широкою: він захищає промоційну роботу з історії селянського руху, в 1928 р. виходить його монографія з цієї ж тематики. Історику належать також праці антирелігійного спрямування, що й не дивно, зважаючи на добу, коли вони писалися. У рецензованій монографії відзначене також його дослідження історії «Слобідської Глушківської мануфактури», яку автор назвав «першою фабрикою на Україні» [С. 92], численні археографічні праці.

Харківський період розпочався з червня 1925 р. й завершився арештом у листопаді 1933 р. Як і в попередні роки, В. Дубровський наполегливо трудився. Його працездатність викликає подив сучасних учених. Авторка доречно наводить оцінку І. Матяш: «здавалося, він працював по 24 години на добу» [С. 163]. І оскільки весь доробок В. Дубровського у невеликій рецензії важко навіть згадати, хотілося зупинитися на одному з напрямків його студій. Учений вивчив тюркські мови й зробив значний внесок у сучасну тюркологію.

У 20-х рр. ХХ ст. сходознавчі дослідження в УСРР переживали добу ренесансу: провадилися наукові з'їзди, було засноване Українське наукове товариство вивчення Криму, членом президії якого обрали й В. Дубровського. Вельми актуально нині звучать висновки вченого з монографії «Україна й Крим в історичних взаєминах (історико-бібліографічна студія)» про близькість українців та кримських татар, які «жили й живуть, як двоє близнят, один біля одного, бо їх зв'язала географічна й історична доля» [С. 142]. Щоправда, монографія побачила світ у 1945 р. в Женеві, коли автор уже вирвався за межі СРСР. Вивчення турецької мови було не самоціллю: так В. Дубровський намагався наблизитися до теми, яка його глибоко зацікавила: відносини України й Туреччини за доби Визвольної війни середини XVII ст. Дослідження вченого й нині друкуються у фахових збірниках провідних наукових установ України, аналізуються сучасними дослідниками¹. Публікатор праці «Богдан Хмельницький і Туреччина...» Я. Федорук оцінив внесок В. Дубровського як першовідкривача теми: «станом на той період розвитку української історичної науки ще жоден історик не подавав цілісної характеристики українсько-турецьких відносин»².

Початок 1930-х рр., як відомо, ознаменувався наступом сталінізму на всіх напрямках. В. Дубровський, хоча й працював у системі Укрнауки на керівних посадах, але, як безпартійний, політичним життям цікавився мало, був цілком толерантним у ставленні до влади. Однак це не завадило чекістам заарештувати радянського службовця за сфальсифікованим звинуваченням – участь у «міфічній контрреволюційній організації». В. Дубровський підписав на допитах усе, що йому інкримінували слідчі, бо насамперед переймався долею родини – дружини й однорічного сина [С. 168]. Морально важко читати ці «широсердні зізнання» та обмови друзів, однопідумців чи просто колег, але ж варто належно оцінити жорстокий урок, отриманий у ті страшні роки: будь-яка спроба нашвидкуруч, з підручного матеріалу, побудувати «рай на

1 Див.: докладніше: Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Яна Рипки) / публікація, передмова, коментарі Я. Федорука // Український археографічний щорічник. К., 2018. Вип. 21–22. – С. 193–260.

2 * Тут і далі у квадратних дужках поклики на рецензовану працю.

землі» неминуче веде до підвалів НКВС, таборів ГУЛАГу, а то й розстрільних ям Сандармоху чи Биківні. В. Дубровському довелося відбувати незаслужене покарання в різних таборах, у 1937 р. його випустили на волю з численними заборонами. Він ледве знайшов собі місце вчителя сільської школи на Полтавщині, про повернення до Харкова чи Чернігова не могло бути й мови. Будь-які ілюзії щодо радянської влади у нього зникли.

Наступний період, який йому довелося пережити на рідній землі – це радянсько-німецька війна, окупація. Утім, сподівань на нацистів він та його однодумці – нечисленна українська інтелігенція Харкова – теж не мали, а тому об'єднувалися, щоб вижити. Взагалі, історія його життя цієї доби – це шлях на Захід попереду відступаючих німецьких військ. У рецензованій книзі він з'ясований вельми переконливо. Цей рух для сім'ї Дубровських закінчився лише у 1956 р., коли родина оселилася у місті Річмонді (штат Вірджинія, США).

Висновок дослідниці не викликає заперечень: В. Дубровський – непересічний представник покоління творців «червоного ренесансу», жертва політичних репресій. Він багато зробив як організатор архівної, музейної, бібліотечної, пам'яткоохоронної справи в Україні, але повністю реалізувати свій потенціал ученого та керівника культурно-освітнім життям так і не зміг: нездоланною перешкодою виявилася сталінська влада, яка саме таких особистостей трактувала як небезпечних злочинців [С. 206].

Особливої привабливості книзі надають додатки: публікації В. Дубровського вже еміграційної доби, переважно – це спомини про дитинство, нариси про життя в радянській країні, надруковані в газеті «Наш клич», яка виходила в столиці Аргентини Буенос-Айресі. Привертають увагу читача також родинні світлини Дубровських, що зберігаються у приватному архіві нащадків Василя та Ольги Дубровських, які нині мешкають у Німеччині. Вони ж посприяли з копіюванням деяких рідкісних видань та надали матеріальну допомогу для видання дисертації на ступінь кандидата історичних наук як монографії. Зацікавленість і підтримку рідних В. Дубровського, мабуть, можна вважати одним із суттєвих факторів того, що й дисертація була успішно захищена, й дебют В. Казимір в царині наукової біографістики виявився вдалим.

Хотілося б побажати авторці завершити біографію свого героя на такому ж високому науковому рівні. Життя й діяльність В. Дубровського у вигнанні заслуговують на те, щоб про них довідалися на Батьківщині, тим більше, що він про неї ніколи не забував. У бібліографії рецензованої книги ми нарахували понад 40 (крім тих, що вміщені в додатках) покликів на публікації вченого лише в газеті «Наш клич», а ще ж були й інші видання в Європі, Північній та Південній Америці. Зміст цих різножанрових публікацій набув особливої актуальності сьогодні: цікаво, скажімо, як трактував В. Дубровський «Кримське питання» у 1952 р. бо ж зміст «сторінки зі спогадів» «Чекіст Вова», що побачила світ через 10 років, але теж в Аргентині. Що пов'язувало В. Дубровського з цією латиноамериканською країною? Питань виникає чимало, а відповіді сподіваємося отримати від нової книжки В. Казимір, яка вирішила продовжити студії над обраною темою.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. : монографія / Ігор Лильо. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 384 с., 32 с. кол. іл.

Сьогоднішня українська історіографія все частіше пропонує роботи, що торкаються питань середньовічної історії й присвячені таким проблемам, які важко назвати традиційними для наших дослідників, – історії тогочасного міста, історії етнічних спільнот, історичній антропології чи історії матеріальної культури тощо.

На цьому тлі характерною новиною стали роботи, що справедливо потрапляють до напрямку поствізантійських штудій, а саме – дослідження історії греків, грецької елліномовної православної культури та її носіїв на теренах сьогоденної України після занепаду Візантійської імперії. Найсвіжішим твором у цій галузі стала монографія львівського дослідника Ігоря Лильо «Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.». Власне, вона є розвитком його ж книжки «Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть», виданої в 2002 році. Тодішній матеріал повністю перероблено. Порівняно з попереднім виданням значно розширено джерельну базу, хронологічні та географічні межі. Відповідно й обсяг видання зріс більше, ніж удвічі. З'явилися нові розділи, а низка тем, яким раніше було приділено увагу лише побіжно, отримала деталізований розгляд.

І. Лильо будує свій доробок як виклад історії соціально-етнічної групи. Початком її історії є взаємини з Константинополем ще князів Галицько-Волинської землі, що безумовно мало привести до певного обміну населенням. Реальний же дослідницький матеріал з'являється починаючи з XV ст., коли у Львові, столиці Руського воєводства Польської корони, фіксується все зростаюча, економічно потужна та впливова група грецьких комерсантів. Дослідження охоплює часи розквіту грецької торгівлі в цьому місті – XVI та XVII ст., та завершується на початку XVIII ст., коли греки переважно або асимілюються, або полишають Львів, обираючи інші краї, серед яких не останню роль відіграє напрямок земель Війська Запорізького, Лівобережжя Дніпра. Втім не лише львівський матеріал привернув до себе увагу дослідника. Для порівняння із статусом греків у Львові, місті з потужними традиціями самоуправління, залучено аналіз становища грецьких общин власницьких міст Замостя та Броди.

Отож, львівські греки являли собою помітне, згуртоване загальними культурними та економічними інтересами земляцтво, що відігравало свою потужну роль у низці важливих сфер міського життя. Кожна така сфера піддається окремому уважному вивченню. І. Лильо аналізує торговельні зв'язки купців-греків, які власне й привели їх до Львова. Автору, відповідно, доводиться заглибитися у питання торговельної кон'юнктури та інфраструктури, юридичні особливості провадження торгівлі, напрямки зв'язків, які, у свою чергу, спрямовували напрямки переміщення самих торговців. Як це часто бувало, корпорація купців певного походження концентрувала свої зусилля на торгівлі одним певним товаром – у даному випадку таким товаром стало грецьке вино. Важливим висновком усього дослідження стало виявлення прямого зв'язку із зростанням попиту на середземноморське вино та розселенням греків у Центральній Європі.

Греки стають постійними мешканцями Львова та прагнуть отримати право громадянства. Це привід звернутись до сфери історії міського права та поглянути на діяльність грецької общини саме під цим кутом зору. На шляху до перетворення на львів'ян греки не тільки тримаються один одного, але також ідуть на контакт із православним «руським», себто українським, населенням Львова. Завдяки помітному майновому статусу нові громадяни одразу стають провідною силою в громадському житті українського земляцтва, у першу чергу в діяльності Успенського братства. Здається, участь греків у діяльності православних братств, освітніх осередків Західної України загалом відома якнайкраще. Тим не менш, важливо було помістити її в контекст усієї системи зв'язків львівських греків.

Мандрівники та поліглоти, греки стають ідеальними дипломатами та одночасно шпигунами свого часу. Це дає авторові можливість зазирнути у взаємничий світ

міжнародної політики XVI–XVII ст., де греки повсякчас забезпечують зв'язок між Річчю Посполитою, Османським султанатом, Габсбургською монархією, Московським царством та Дунайськими князівствами. Роль у комерції та в міжнародних відносинах призводить до nobilitації окремих грецьких родин. Вони стають землевласниками в межах усього Руського воєводства.

На цьому тлі майже в усіх розділах монографії можна побачити складне плетиво стосунків етнічних груп та гру ідентичностей, що так ускладнює життя спеціалістам у галузі етнічної історії. Ускладнює настільки, що часом дослідники взагалі відмовляються від визначення етнічної належності своїх героїв. Рецензована тут монографія дає широкий спектр різноманітних прикладів для таких питань. На жаль, автор дослідження не завжди акцентує увагу саме на цій проблемі. Як визначити грека в документах, які не мали на меті зазначити національність особи? За якими конкретно ознаками кожна з досліджених сімей віднесена саме до греків? Чи можна бути впевненим, що місце народження, православна конфесія, мова підпису під документами чи прізвище, надане іноземними партнерами, стовідсотково ідентифікують особу грецького походження чи особу, яка сама собі привласнювала грецьке походження? Навіть і пізніший матеріал XIX століття демонструє те, як легко, наприклад, для торгових потреб ставали «ніженськими греками» болгарські переселенці до Російської імперії, котрі за відповідної освіти добре володіли та ба, навіть вживали вдома грецьку мову. Або поставимо питання інакше: якою мірою греки, уродженці Османської імперії, та греки з Венеції та належних їй островів являли собою монолітну групу зі спільною ідентичністю? Втім ці питання, можливо, і не знайдуть своєї стовідсоткової відповіді, натомість монографія І. Лильо надає чудову колекцію прикладів, які можуть стати в нагоді для подальших досліджень у галузі історії ідентичностей. Крім того, ми бачимо не лише взаємозв'язки та взаємопроникнення світу грецького, українського, молдавського, але й протистояння з відверто іншokonфесійними та різко сегрегованими групами населення, які втім претендували на ту ж нішу в економічному житті, що й грецькі купці, – євреями та вірменами.

Напрочуд цікавою та такою, що трохи випадає із загального дискурсу, є частина, присвячена впливові греків на матеріальну культуру мешканців Руського воєводства та й взагалі Центральної Європи. Таке враження складається із загальної звички читача бачити суто історичне та історико-культурне дослідження розведеним поміж різними книжками. У даному випадку погляд на те, як греки змінювали своєю торговельною спеціалізацією та самою своєю присутністю спосіб життя та смаки до вживаних продуктів, до одягу та вжиткових предметів населення, з яким контактували, як вони долучалися до створення того орієнтального відтінку матеріальної культури Центральної Європи, що ставав таким помітним для західних спостерігачів, виявляється безумовно доречним.

Нарешті, дослідження І. Лильо завершується репрезентацією окремих історій певних, найпомітніших за джерелами, грецьких сімей Львова: Альвізіїв, Афендиків, Вевеллі, Ісаровичів, Корняктів, Лангінів, Мадзапет, Мазаракі та Папар. Ця частина роботи, заснована на тих самих матеріалах, що й усе попереднє дослідження, перебудовує фактаж, підкорюючи його історії сімей, яка на феноменологічному рівні демонструє особливі випадки історії греків у Речі Посполитій загалом. А оскільки тут залучені всі найвпливовіші грецькі сім'ї міста, то можна вести мову й про побудову узагальненого портрета за окремими біографіями усієї групи, тобто про просопографію греків Львова XVI–XVII ст.

Обов'язок рецензента закликає відзначити дискусійні моменти, помічені в тексті роботи, однак переважно периферійні стосовно предмету дослідження.

Так, шукаючи відповіді на питання про витоки грецької діаспори Галичини, автор згадує про тісні контакти галицьких князів з Візантією та, посилаючись на Іоанна Кіннама, класифікує князя Володимирка Володаревича як «васала» ромейського василевса (с. 58). Та західноєвропейське поняття «васалітету» варто застосовувати до Візантії дуже обережно. Надто ж там, де саме джерело, «Історія» Іоанна Кіннама, характеризує контрагента імператора, «галицького архонта Владимира» як *ἀνδρὶ*

ὑποσπόνδῳ Ρωμαίοις ὄντι, себто такого, що знаходиться у договорних, мирних відносинах з ромеями. Це визначення не робить його «васалом» Візантії.

Маршрути торговельних мандрів греків часто приводили їх до берегів Чорного моря, де перед османським завоюванням домінували генуезькі купці. Однак, загальна картина не має вводити в оману та продовжувати представництво генуезців у Монкастро (суч. Білгород-Дністровський) аж до його падіння в 1484 році (с. 77). У цьому місті, яке всіма відомостями як епіграфічного, так і історичного характеру пов'язане в XV ст. з Молдавським князівством, генуезці виступали як торговельна громада, яка й дала Білгороду його італійське ім'я, відоме західним мандрівникам, – Монкастро. Але ці торговці, скоріше за все, покинули місто швидко після падіння їхньої північночорноморської столиці Кафи в 1475 році. Тож на 1484 рік у торгівлі Білгорода мали домінувати... греки. Греки в населенні причорноморського міста були представлені завжди й навіть місцевий монетний двір дозволяв собі розміщувати на своїх мідяках назву міста саме в грецькій формі – ΑΣΠΡΟΚΑΣΤΡΟΝ. Турецька ж форма назви – Аккерман, – вжита І. Лильо в контексті реалій XV ст. (с. 92), хоча й укорінена в ранішій ординській традиції, для періоду до його зайняття османами в 1484 році є все ж таки анахронізмом.

Іншим пунктом грецької торгівлі, що згадується в джерелах, є «королівський порт Кочубеїв» (сучасна Одеса). І. Лильо зазначає тут: «У 1415 р. на прохання візантійського імператора через Хаджібей налагоджено доставку хліба до Константинополя» з посиланням на роботу одеського історика XIX століття Олексія Маркевича (с. 64). Тут варто дещо уточнити. Ян Длугош, котрий надає нам свідчення про те, що грекам з Константинополя в Кочубеїві, що тоді перебував під владою великого князя литовського, а відтак – під сюзеренітетом польського короля, було видано вантаж зерна для злиденної візантійської столиці, не говорить про «налагодження доставки хліба». Його свідчення залишилось разовим, як і сам випадок не перетворився на систему. Навряд чи Кочубеїв зміг створити потужну конкуренцію білгородській торгівлі і саме Білгород лишився головними воротами для потоку грецьких товарів з Чорного моря, що прямували до Галичини.

Отож за такої структури монографія являє собою комплексне наукове дослідження, що охоплює широкий спектр життя грецької громади у Львові та інших містах Галичини. Залучено в першу чергу архівні матеріали, значною мірою неопубліковані, такі, що зберігаються в архівних зібраннях, переважно України та Польщі. Джерелами дослідження також є нарративні тексти та об'єкти образотворчого мистецтва. Останні дали можливість яскраво проілюструвати виклад. Таким чином, у результаті маємо якісне дослідження в галузі середньовічної історії, історії середньовічного міста, історії торгівлі, історії мігруючих спільнот, що зачіпає питання етнічності, матеріальної культури, вдало залучає методику родинної історії та просопографії. Сподіватимемося, що рецензована монографія І. Лильо буде помічена не лише істориками України та медієвістами та стане вдалим прикладом поствізантійських студій на українському матеріалі.

Олег ЛУГОВИЙ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку _____ 2019 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 13,65 Тираж 300 прим. Зам. 0149.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664